

МИХАЙЛО ГУЦУЛЯН

*Про близьке
здалека*

M. HUCULAK

BRIDGING THE PAST

(UKRAINIAN GYMNASIUM IN RIVNE 1923-1939)

With a chapter by Halyna Knysh Boa,
a former student.

Published by author.

Vancouver, B.C.

1976

Canada

МИХАЙЛО ГУЦУЛЯК

**ПРО БЛИЗЬКЕ
ЗДАЛЕКА**

**РІВЕНСЬКА УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ
1923-1939**

з додатком колишньої учениці
Галини Книш-Боа

Накладом автора.

Ванкувер, Б.К.

1976

Нанада

Авторські права застережені.

*Copyright by Lubomyr Husciak
Vancouver, B.C., Canada, 1976.*

*Цю працю присвячую
колишнім професорам і учням
Рівенської Української Гімназії,
що згинули в боротьбі за волю України.*

Printed by:

Kiev Printers Ltd., 860 Richmond St. W., Toronto, Ont. M6J 1C9, Canada

Улас Самчук

БІЙ ЗА ТРИ ЛІТЕРИ

Віддалення між містом Рівним, Рівенської області в Україні і містом Ванкувером Британської Колумбії в Канаді, вносить, приблизно, десять тисяч з половиною кілометрів. Вони розділені двома континентами і одним океаном та знаходяться на протилежних боках земної кулі на висоті п'ятдесятого її північного рівнобіжника.

Чому, спитаєте ви, людина роджена в Україні під Карпатами, працюючи чотирнадцять років у Рівному на Волині, маючи тепер вісімдесят років життя і живуци у Ванкувері, пише спогади про одну, давно не існуючу подію свого життя українською мовою в майже цілковито англомовному просторі?

Ця книга, авторства професора Михайла Гуцуляка, яку ми пропонуємо увазі шановного читача, дає на це вражаючу відповідь. Бо це не просто ностальгійні спогади про одну, скажемо, гімназію в її щоденному і буденному побуті, а це також є звіт одного борця з одного поля бою в нашій великій, віковій боротьбі проти чисельних сусідів загарбників, які відмовляють нам право на самостійне політично-державне життя.

Уявім собі таку картину: в одному закутку української національної території є одно провінційне місто, що його український народ від прадавна зве Рівне. Але ось приходять чужі найздики з півночі і вони це місто вперто прозивають Ровно. Іншого разу, сюди приходять інші чужинці зі заходу і вони те саме місто іменують Рувне. І от ці три літери — I, O і U стають символічно основним мотивом однієї смертельної ворожнечі між трьома, як кажуть, „братніми слов'янськими народами”: україн-

*Письменник Улас Самчук на тлі рідного Дерманя.
Знімка зроблена після повороту з чужини,
в серпні 1941 році.*

*цями, москалями й поляками. Філософія цієї верож-
нечі дитинячо проста: Я маю право свobodно й дер-
жавно жити на цій землі, але ти, мій сусіде, за по-
рогом такого права не маєш. І тому я хочу тебе
просто живцем з'їсти.*

При чому, такі філософи не конче мусять бути канібалами. Вони можуть мати титули міністрів, професорів, навіть „генів людства”. Вони будуть ухвалювати найпоступовіші конституції для вислову справедливости, засідати в міжнародних конгресах для захисту жертв імперіялізму, писати томи, томи і томи апологетики для спасіння людства, але тут же у себе за перелазом, не дозволять своєму сусідові навіть говорити його матірною мовою. Це можуть бути блискучі імена історій: міністер, скажемо, Валуєв, професор Грабський, „геній людства” Ленін. Прізвища, раса, становище, гас не роблять тут різниці.

Український фрагмент слов'яничини, затиснутий поміж двома такими добродійними сусідами вже є засуджений на повільну, болючу загибаль. І нема від цього ніякого відклику до ніякої справедливости.

Чому українська галузь слов'ян з її центром у Києві, не може користатися такими ж правами й привілеями природи Божої, як її посестри в Москві чи Варшаві, залишається для нас незбагненою таємницею. Байдуже, що, наприклад, чартер Об'єднаних Націй у Нью Йорку, що його ті наші сусіди також підписали, гарантує нам таке саме право на ці благодаті, як і кожній іншій народності на всій планеті без найменшого виймку.

Але зворушливі „брати” москалі й поляки, воліють розв'язувати ці справи по-своєму, по-Валуєвськи, по-Грабковськи, по-Ленінськи. Шевченкове „щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця волі, а не ворогами” розбивалося й розбивається об невимолитість Пушкінського „все ручьї сольются в русском море”, або губилося в туманах Міцкевичового „пельгжимства народу польського” і тепер ось на зорі всегльобального самовизначення народів, коли всі мови світу до останнього бушмена Африки мають бути свобідними й суверенними, наші слов'янські браття, після столітніх безплідних

борюкань, готові затратити і ще кілька сотень років, щоб тільки місто Рівне звалось Рувне чи Ровно. Бо справа ця ще далеко не вирішена, дарма, що воно покищо знаходиться в орбіті Ровного зо всіма прикметами в таких випадках фазами всіляких тих русифікацій. І майбутнє ще покаже скільки то Вінницьких і Катинських ям треба буде виповнити, щоб заплатити за це мерзенне діло.

Пропонована нами книга М. Гуцуляка є однією з чисельних ілюстрацій того, як виглядала лабораторія гноблення одного слов'янського народу другим на терені шкільництва. Прозитавши її стає зрозумілим, чому мусіла впасти поверсальська Польща і чому армії Гітлера дійшли до Волги і Кавказу. Одначе ці лекції історії для завзятух денационалізаторів не є ще вистарчально повчальні і вони всіма силами намагаються довести це діло до катастрофального закінчення для всіх угасників цього дикого герцю.

А взагалі ця хвороба збагачення коштом грабунку найближчих сусідів поволі вивживається на планеті і затрималась вона в закутку слов'яничини тільки завдяки заскорузлій провінційності політичного думання в тому просторі. Це стихійно ірраціональний примітивізм думання і діяння людей... Сліпих, німих, і глухих на факти, на дійсність, на вимоги і потреби життя. Жити по-людському, по-свідському, по-розумному є найпростіше і найкорисніше, але в цьому випадку це є найнедосяжнішим ідеалом. Воліємо „визволення”, гноблення, вивози, вигнання, знуцання, а в остаточному атмосферу ворожнечі, недовір'я і безконечних, безплідних зударень.

Дуже вартісною вставкою цих спогадів є живі, барвисто передані ремінісценції колишньої учениці Рівенської Української Гімназії Галини Книш-Боа, яка подала свої настрої, враження й переживання з внутрішнього світу тієї школи. Побут, щоденне, інтимне, товариське. І заторкнула вона не лишень

роки гімназії в Рівному, а також свої ранні дитячі переживання в Українській Жіночій Гімназії в старинному, мальовничому селі Дермані, тридцять кілометрів від Рівного, аж до часу, коли ту школу було закрито поляками 1929 року. До речі, це колись багате, горде, велике село з його Свято-Троїцьким монастирем і Свято-Феодорівською учительською семінарією, зазнало від окупантів багато кривди. 1920 року по приході на Волинь Польщі було закрито в Дермані учительську семінарію, а її майно вивезено до польського ліцею в Крем'яниці. На місце семінарії з Крем'яниці було перепроваджено туди Крем'янецьке Єпархіяльне Жіноче Училище, яке перейменовано на Українську Жіночу Гімназію. Пізніше ту гімназію було також закрито і залишилась там лишень семирічна школа з польською мовою навчання. Після останньої війни це село за його національну свідомість і за опір чужинецькій окупації, було тяжко розгромлено, спочатку німцями, а опісля москалями, які зі своїх дрібничково мстивих звичок перезвали його на „Усте Друге”. З бажання затерти з лиця землі все, що противиться волі загарбника.

А тому ці спогади мають особливе непроминальне значення. Бо треба пам'ятати, що окупація України москалями направлена на знищення і затертя імені не одного Дерманя. Вона затирає все, що було зроблене людьми часу українського відродження, і що нагадує про свободну волю народу. Весь велетенський відродженецький процес революційних років в Україні сходу і весь великий дорібок того ж процесу аж до останньої світової війни в Україні заходу, було безоглядно знищено, затерто, перекручено, гень включно до могил на цвинтарях України, як це зроблено з могилами Українських Січових Стрільців і УГА на Янівському цвинарі у Львові. Цей ворог не розуміє лицарського кодексу поведінки з переможеним, це крута, варварська, примітивна сила і тому майбутньому історикові України не буде

легко дошукатися правди про наше минуле. Саме це і змушує наших патріотів розкиданих тисячами по широкому вільному світі, залишити по собі тисячі свідчення про все те дійсне, що було, що знищене ворогом, але що не повинно забутись. Бо колесо історії безнастанно крутиться і ще прийде час, коли то „настане суд, заговорить і Дніпро, і гори”, і тоді придуть свідки з Ванкуверу, з Нью Йорку, з Сіднею, з усіх континентів всієї планети і будуть свідчити... І все це разом дасть живу картину про живу правду загубленого, знищеного, зневаженого.

I.

РІВНЕ, ВОЛИНЬ

Волинь! яка ж це приваблива назва. Чував і читав багато про Волинь, але не мав змоги там побувати. Був на Правобережній Україні, але чомусь не було нагоди відвідати Волинь. Це ж мала бути земля відмінна від Галичини, та й люди дещо інші, хоч свого часу довший час жили разом в одній державі. Відомі були мені такі міста, як Луцьк, Дубно, Крем'янець, Остріг, Володимир Волинський, Ковель, але чомусь, найменше читав і чув я про Рівне; знав тільки, що звідти походив В. Т. Короленко, наш і не наш письменник.

Географічний нарис міста Рівного

Рівне лежить на межі північних схилів волинської височини. Коли заглянути в дуже давні часи, аж в архаїчну добу, то побачимо, що до кембрійського періоду палеозоїчної доби, Рівне було залите глибшим чи мілкішим морем. Тільки в середню та пізню епохи кембрійського періоду, було воно пониженням суходолом тоді, коли Луцьк, Дубно, Крем'янець та інші були залиті мілким морем. Море залишило тут строкато кольорові породи потужністю 10 до 12 метрів.

Однак вже в ордовицькій епосі силурського періоду територія Рівного знову опинилася в мілкому морі з пісковими відкладами. І так чергується мілке море з підвищенням суходолом аж до кам'яновугільного періоду середньої епохи, коли то територія Рівного стає спочатку пониженням суходолом, а в пізню

епоху кам'яновугільного періоду навіть підвищеним. Море зникає майже зі всього українського суходолу.

Аж в крейдяний період ранньої епохи суходіл Рівного знову понижується на те, щоб в пізню епоху стати мілким морем, а на переломі мезозойської і кайнозойської доби стати підвищеною сушею. Вже в юрському періоді появляються на наших землях динозаври, крокодили, літаючі ящури, первоптахи, а в наступному крейдяному періоді повно гадів та покритонасінні квіткові рослини.

Тільки в пізньому еоцені київського часу територія Рівного на короткий час стає морем тоді, коли майже вся Україна була ним залита, крім крайньо-західної малої частини з перенесенням відкладів на південний схід.

З тварин появляються комахоїдні хижаки і копитні, а також носороги та людоподібні мавпи.

В другій половині третинного періоду в неогені перестають вже ділати ріжні трансгресії нашої поверхні, і вона стає майже такою, якою ми її тепер бачимо.

На переломі третинного періоду з четвертинним появляються ріки, що постали з колишніх морів, з акумуляційними низинними рівнинами та лісостепом з лісовидними суглинками.

Якраз на терені самого Рівного збереглася вузька полоса — скиба кембрійського кристалічного фундаменту з напрямом з північного заходу на південний схід. Збереглася вона в глибоких прогинах, що орієнтовані вздовж розломно-скидових порушень навколо українського кристалічного щита.

Рослинність третичних часів нагадувала рослинність тропічних країн, розкішні величезні вічнозелені дерева, мірти, пальми, великі секвої магнолії, фікуси та інші. Залишком з третинного періоду в північній частині Рівенщини є понтійська азалія, яка має гар-

ний яскраво-жовтий пахучий квіт. Академік Павло Тутковський називає азалію “красунею Полісся”. Я мав щастя в тридцятих роках особисто бачити прекрасний квіт та кущі азалії. Жаль тільки, що усі частини рослини отруйні. На Кавказі, де вона також росте, бджоли збирають із азалії “п’янкий мед”, від якого люди п’яніють і казяться, що помітив ще Ксенофонт на своїх вояках.

Населення використовує коріння та галузки азалії для лікування свійських тварин від корости, людей від ревматизму, нашкірних хворіб і неврастенії.

В епосі пліоцену маємо розквіт ссавців мастадонтів та гіпаріонів, які були предками нашого коня. Проф. Ю. Шумовському в 1942 році вдалося знайти палео-мастадонта в с. Велігори біля Рівного. Це одинокий екземпляр, знайдений до цього часу в Україні з-перед 350,000 літ.

Разом зі зміною підсоння, поверхні і рослинності міняється і фауна. З’являються вже печерні ведмеді, гієни, носороги, а далі слони, гіпопотами та правдиві коні. Нарешті при кінці третинного і на початках четвертинного періодів з’являється і Людина, хоч жодних слідів її ще досі не знайдено.

У четвертинному періоді, в дилювіальній епосі, Рівенщина, а з нею й Рівне та північна частина України, переживає велике лихо — прихід із півночі льодовиків. Міняється підсоння, рістня та тварини, і приходить цілком відмінне життя від попередньої епохи, епохи вогкості та спеки.

Нагле замерзання та охолодження не було постійне, бо наступали міжльодовикові періоди, коли ставало тепліше. Льодовики посувалися з півночі на південь. На місце попередніх тварин з’являється величезний слон, покритий довгим волоссям, далі етрусський носоріг, коні, олені та інші тварини. Із поте-

плінням появляються в нас ялиці, сосни, клен, бук та інші дерева, а з тварин печерний лев, тигр тощо.

Цей короткий міжльодовиковий період знову міняється і з півночі насуває найбільший льодовик і розпочинає довгий період зльодоватіння. Приблизно по межі північних схилів Волинської височини проходила південна границя другого з черги т. зв. ріського або дніпровського зледеніння, яке по Дніпру сягало своїм язиком аж до Кременчука. В зв'язку з цим на південь від льодовика краєвид міняється на лесовий, а північний на піпільняково мореновий. Цікаво, що названа границя переходить через середину міста Рівного. В південній частині міста з передмістями Двірець, Басів Кут багатий чорнозем, і тут лісова полоса переходить в лісостеп. У північній частині міста — городи і хатки бідні непривабливі.

Однак найціннішою пам'яткою з льодовикової доби залишився в нас на Рівенщині "лес", глинястий темно-жовтий пісок, що його вітри вивітали з морен та осаджували на півдні. Він покриває великі простори Південної Волині, що в деяких місцях доходить до 30 метрів товщини. Біля села Городок ерозія порила глибокі долини-рови, в яких стіни прямовісні. Цю частину звать Волинською Швайцарією.

В цих пісках збереглися сліди четвертинної фауни і фльори та сліди життя первісної людини. У гімназії мав я досить велику колекцію різного знаряддя з доби неоліту і палеоліту, що їх обильно знаходили в південній частині Рівенщини мої учні, чи їх родичі.

У нашій теперішній епосі, т. зв. аллювіальній, з'являються сучасні тварини й рослини, а так само з'являється вже й передісторична людина, що жила в печерах на Рівенщині в місцевостях Хотинь, Городок та в Новому Дворі біля Корця і в багатьох інших місцевостях. Ще довго існували бізони, замінені пізніше зубрами, а в XVII-ому віці ще жили у нас тури.

ПІДСОННЯ Рівного лагідно континентальне. Зима не надто гостра, а літо не дуже гаряче. Сніги переважно випадають біля 21 листопада і приблизно в половині квітня дуже скоро топляться, що і є ознакою континентальности підсоння. Весна тепла, і тому швидко все розвивається. Рівне пам'ятаю більш соняшним, ніж похмурим, а навіть зима має багато соняшних днів. Опадів подостатком, і за весь час свого перебування в Рівному не пам'ятаю посухи, чи слоти.

Рівне віддалене близько 15 км. від більшої ріки Горинь (правої притоки ріки Прип'яті), що пропливає якраз на північ від нього. Через саме місто тече невеличка річка Усте, що бере свій початок десь поблизу містечка Мізоча, відводнюючи по дорозі озера та ставки, і впадає з лівого боку в Горинь коло села Оржева. Для купелі рівенчани користувалися озером передмістя Басів Кут, або виїздили до поближких літниць в селі Хотинь, Решуцьк, чи Ходоси над Горинем.

Розвиток міста

Свій розвиток завдячує місто залізничному вузлові Рівне-Здолбунів, з якого розходяться поїзди в східному напрямі на Київ, в південно-західному на Львів, а в північно-західному через Берестя, Білосток на Кенігсберг (тепер Калінінград) та на північ, через Барановичі, Мінськ до Смоленська.

З Рівного розходяться також важливі колові (автомобільні) шляхи на Львів, Луцьк, Ковель, Київ та на північний схід. Тому й нічого дивного, що Рівне стало торговельним і транспортним осередком західньої частини Волині, сьогодні — Рівенської області.

Коли ж я перший раз побачив місто в 1926 році, то дуже здивувався, бо не багато до того часу спостерігав чогось такого, як тут. Властиве місто це —

розположена в кітловині на кілька кілометрів довга вулиця “3-го мая”, сьогодні проспект Леніна, біля якої в центрі по обох боках були досить незугарні дома, в яких містилися різnorodні крамниці, склади і транспортві фірми в пивницях, на партерах та на поверхах. Цей центр міста німці в часі війни знищили, а на тому місці, вже за більшовиків побудовано дивні дома, в яких низ бетоновий, та по два поверхи дерев’яних. Найгарніша повоєнна побудова — це залізничий двірець. Бічні вулиці мали вигляд передмість.

Рівне—це бездушне місто, без особливого обличчя, без замітних традицій чи культурних надбань, не робить на прибулого жадного враження. Письменник В. Т. Короленко, українець, який писав переважно російською мовою, і в роках 1867-1871 вчився тут в гімназії, писав про Рівне, що воно “розкинулось в низу над сонними запліснявілими ставками... Сірі паркани, пустирі з купами всякого мотлоху чергуються з підсліпуватими, осілими в землю, хатами”. Принадливішими є горбуваті передмістя — Дубенське та Грабник. Перед Грабником, по правому боці головної дороги Рівне-Корець-Київ, був гарний парк Любомірських, а в ньому палати тієї самої назви, в яких за Польщі приміщувався суд. Тут відбувалися також щорічно т. зв. “східні торги”. Прикро, що майже напроти, по лівім боці дороги, височіла подібна до карсарні кількаповерхова тюрма. Було ще в Рівному кілька менших парків. У найновіших часах до міста прилучено, крім попередньо згаданих, ще села Давидівку з Видумкою та Олексин. Із замітніших будинків міста треба б згадати гарний православний собор у візантійському стилі та костел, побудований 1648 року Беатою, дружиною князя Іллі Острозького, що стоять при головній вулиці; перший ближче Грабника, другий недалеко річки Усте. Крім того на бічній вулиці Галлера є будинок колишньої гімназії, пере-

несений 1839 року з містечка Клевая (на захід від Рівного), а побудований князем Фридериком Любомірським. Від 1870 року тут приміщувалася реальна школа, в якій викладав М. І. Костомарів, український історик і письменник (1817-1885). Побіч був гарний будинок із колонами, здається мешкання директора і, мабуть, професорів. Після евакуації з Києва, в цих будинках перебував уряд Української Народної Республіки. За польської окупації була тут Шкільна Волинська Кураторія, а за німецької — приміщення Райхскомісаріату України. У тому самому подвір'ї, чи радше парку, була церковця-каплиця (правдоподібно, побудована за царських часів для потреб школи), в якій кілька літ перед другою світовою війною, греко-католики відправляли свої Богослуження.

Населення міста Рівного перед другою світовою війною було різномірне і начислювало близько 50 тисяч. Найбільше жило тут жидів, бо аж 71 відсоток¹⁾, яких німці винищили, а по війні поселено тут їхніх братів з Естонії і Латвії. Другу численну групу творили українські міщани. Околиці Рівного чисто українські. Населення дуже привітне і гостинне. Українців, які мали високу освіту, було в Рівному в 1926 році небагато. Росіян було дуже мало, зате дещо більше було т. зв. малоросів. Більше росіян переселилося до Рівного вже по другій світовій війні. Поляків в часі могого приходу до Рівного було не більше 7 відсотків, але пізніше їх кількість все збільшувалася аж до другої світової війни, коли то їх залишилося не більше як 200 душ. На початку 1954 р. переселено сюди певну кількість поляків з Красноярська, і тепер їх близько 2 000 осіб. Сьогодні при збільшеній площі міста Рівного збільшилося й населення і дійшло до 130.5 тисяч осіб.

¹⁾ Д-р М. Стахів: "Україна в добі Директорії УНР", том 3, стор. 107-8.

“Територія нинішнього м. Рівного та його найближчих околиць були заселені з давніх часів. У передмістях Басовому Куті, Тютковичах, Новому Дворі виявлено три поселення, що існували тут в добі бронзи. Про те, що люди в цих місцях проживали і в перших століттях н. е., засвідчує унікальна річ, знайдена в 1877 р.—римський щит, прикрашений різьбою та окремі римські монети другого століття.

На березі річки Усте (в Басовому Куті) та околиці Нового Двору збереглися залишки давньоруського городища-поселення та курганного могильника.²⁾

Зрештою вся площа частини Рівенщини знаходиться в Колі **городецько-здовбицької культури** (Городок 8 км. на північний захід, а Здовбиця понад 20 км. на південь від Рівного), що існувала в Оріньяцькій добі, нижнепалеолітичної епохи та в пізніших епохах, про що згадуємо тут в долученій історії села Городка.

Село, що проіснувало безперервно від палеоліту до атому

Ми вже згадували про село Городок у зв'язку з Волинською Швайцарією. Село оточене ставом, з островом по середині, через який перепливає річка Усте та горбами з кременя, порослими лісом та кущами, а на південь простягається хвиляста рівнина.

Городок важливий тим, що в ньому виявлено передісторичні поселення майже всіх діб, починаючи від **горішнього палеоліту**.

“Територія заселена горішньопалеолітичними племенами України, значно побільшилася у порівнянні з раннім палеолітом. Посуваючись в теплішу між-

²⁾ “Історія міст і сіл Української РСР”, Рівенська область. Вид. Інституту Історії Академії Наук УРСР, Київ, 1973.

льодовикову добу, в'юрмського зледеніння, вздовж річок на північ, горішньопалеолітична людність досягнула більшими скупченнями північної лінії Рівне-Овруч-Новгород Сіверський-Вороніж, це т. зв.

Оріньяцька доба

Нас інтересує територія поширення **городецько-здовбицької** культури, що охоплює північну Волинь, в якій ранньооріньяцьку стоянку в Городку б. Рівного виявив Л. Чикаленко, а досліджував Л. Савіцкі (1923-29). Під одинадцяти-метровим шаром лесу знайдено там кілька вогнищ з крем'яним знаряддям, кістками впольованих тварин та залишки намиста з просвердених мушель. Збоку виявлено багато крем'яного знаряддя, яке творило іноді окремі гнізда, місця праці окремих членів гурту.

На ранній вік городецької стоянки вказує примітивне крем'яне знаряддя і прикметні для раннього оріньяку стрункі вістря з луковато защерблюваним хребтом типу *Chatelperron*. Разом з кістками тварин відкопано долішню частину ноги, яку Савіцький (польський археолог) вважав за людську".³⁾

Мідний вік

Культура кулястих амфор⁴⁾

"Перші поховання в кам'яних скринях, що належать культурі кулястих амфор, стали відомі в Україні наприкінці XIX ст. Дослідження їх тривало в перші десятиріччя нашого століття.

В селі Городок б. Рівного відкрито три ґрунтових поховань з керамікою культури кулястих амфор

³⁾ Ярослав Пастернак "Археологія України". Видав Діловий Комітет, Торонто 1961, стор. 61-67).

⁴⁾ Археологія Української РСР, том I, Видавництво, "Наукова Думка", Київ, 1971, стор. 240, 293, 294, 296.

без будь-яких кам'яних конструкцій. Можливо ці відмінності вказують на приналежність окремих поховань Волині до різних хронологічних етапів”.

Епоха бронзи
Культура шнурової кераміки.
Городецько-здовбицька група.

Пам'ятки цієї групи частково різняться між собою типом жител і поховальних споруд та формами посуду.

Поселення городецько - здовбицької культури звичайно розташовані на високих берегах річок та озер.

Житла були наземними неправильно прямокутними, або овальними, їх ширина була 3 до 4.6 метра, довжина від 3.6 до 8 метрів. На площі всіх жител відкрито залишки вогнищ, біля яких в окремих випадках простежено сліди невеликих ям.

Поблизу жител відкрито господарські ями неправильно округлої форми, а в багатьох випадках виявлено залишки майстерень крем'яних знарядь, де відзначаються скупчення крем'яних відщепів, лусочок і інше. Віднайдено також кілька місць видобутку кременю. Одну з таких копалень досліджено поблизу села Городок на периферії поселення в урочищі Кургани.

Могильники городецького етапу ще мало досліджені. Можна припустити, що вони належали до типу півкурганних зі скорченими похованнями.

Кераміка городецько-здовбицької культури виготовлена з глини з домішкою крупно-зернистого піску (в окремих випадках з дрібних зерен товченого перепаленого кременю). До найбільш поширених форм городецького етапу належать посудини з кулястим тілом і злегка увігнутих дном, миски з незначно

похиленим досередини або відігнутиим краєм вінець і циліндричною шийкою, прикрашеною горизонтальними відтисками шнура, горщики з опуклим тілом, циліндричною шийкою та двома ручками, прикріпленими верхнім кінцем до краю вінець або під ними, орнаментовані на шийці відбитками шнура, а на верхній частині тіла рядом нарізів або нігтьовими заглибленнями.

Кам'яні вироби городецько-здвбицької культури представлені зернотерками і розтирачами з пісковику, шліфувальними каменями з дрібнозернистих порід каменю та клиновидними та посвердленими сокирами. Останні мають широке, незначно опущене вниз лезо, короткий широкий обух та дбайливо вишліфовану поверхню.

Крем'яні вироби складаються з клиновидних чотирикутних, лінзовидних або овальних в перерізі сокир із зашліфованим лезом, доліт, ножів, кінцевих та бокових скребків, широких ножевидних серпів з рівним лезом і дугастою спинкою, вкритих по всій поверхні відтискною ретушшю, кинджалів з видовженим трикутним лезом і прямокутним руків'ям, наконечників стріл, дротиків та списів.

Крем'яний інвентар поселень городецького етапу відзначається рядом архаїчних рис: оббивною ретушшю на поверхні багатьох виробів, наявністю масивних долотовидних знарядь, чотирикутних у перерізі доліт і сокир та трикутних наконечників стріл з рівною основою.

З кістяних знарядь відома велика кількість проколів, доліт, уламків рогових і кістяних клинів, кайло з рогу оленя, наконечники стріл з черенком, свисток для приваблювання птахів, плоскі та біконічні намистинки і підвіски різної форми.

З металевих знарядь городецько-здвбицької культури знаємо лише рибальський гачок та шило, з

прикрас овальну сережку з загостреними зближеними кінцями, спіральні пронизки і дротяні персні з кінцем, загнутим в щиток, вискове кільце у вигляді зігнутого вербового листка.

Стрижова культура

Поселення стрижової культури звичайно розташовані на мисах або на південних схилах вздовж берегів річок і на підвищеннях в заплавіні.

Житла належать до типу напівземлянок. Вони здебільшого овальної форми, орієнтовані повздовжною віссю по лінії північ-південь, з відхиленням до сходу і заходу, розмір їх приблизно 2х3 м., глибина 1,1 до 1,5 м.

До стрижової культури слід зарахувати могильники і кургани. Інвентар поховань складається з кераміки, кам'яних просвердлених сокир, крем'яних наконечників списів і стріл, кістяних підвісок і намист, бронзових вискових кілець, браслетів, пронизок, сережок і діядеми.

Основними видами господарської діяльності племен городецько-здовбицької та стрижової культур були, очевидно, землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, видобуток кременю та виготовлення крем'яних знарядь для власної потреби й на обмін. Однак питома вага кожної з цих галузей господарства на окремих етапах розвитку згаданих культур була мабуть, різною.

Так, вкладиші до серпів у інвентарі поселення в Городку становлять лише 6 процентів загальної кількості крем'яних виробів. Кам'яні зернотерки й розтирачі на поселеннях в Городку представлені лише невеликою кількістю екземплярів.

Наземні, побудовані з жердин житла городецького етапу мали тимчасовий характер і свідчать про

нетривку осілість їх жителів. Землеробство не було, мабуть, провідною галуззю їх господарства.

Племена городецько-здовбицької і стрижової культур розводили велику й дрібну рогату худобу, коней та свиней. Дані про кількісний склад стада відсутні. Посереднім доказом значної ролі скотарства в господарстві племен городецько-здовбицької культури є знайдені на поселеннях цієї культури численні **крем'яні знаряддя для обробки шкір, ножі і скребки**. До цієї групи знахідок належать також кістяні проколки.

Землеробство і скотарство доповнювалися мисливством і збиральництвом. На поселеннях городецько-здовбицької культури виявлені кістки диких тварин козулі, оленя, дикого кабана, борсука і бобра. Заняття рибальством підтверджене знахідкою рибальського гачка в Городку.

Як бачимо, важливою галуззю господарства племен волинських культур шнурової кераміки були видобуток і обробка кременю. Вироби з волинського кременю, сокири, серпи, наконечники списів, характерні лише для згаданих культур, відомі не тільки на Волині, але й далеко за її межами на Поділлі, в Прикарпатті та майже на всій території сучасної Польщі. Вказаний факт свідчить про те, що волинські майстерні крем'яних знарядь працювали не тільки для потреби місцевого населення, а й для обміну з сусідніми племенами".⁵⁾

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ населення, пише Пастернак, на Волині, а в тому і в Городку "також залишило по собі селища з прикметним сивим кружальним посудом. З цього ж терену відомі кістякові поховання з керамікою черняхівського типу" (див, стор. 533).

⁵⁾ Археологія Української РСР, том I, Вид. "Наукова Думка", Київ, 1971, стор. 300, 301.

Княжа доба

Села княжої доби в Україні мало вивчені, каже Пастернак. Ми тут спинимося тільки на залишках такого типу села в Городку, яке складалося з “ряду домів”. Були це півземлянки, вкопані на один метер у землю, будовані, можливо, “на зруб”, квадратіві і прямокутні в пляні. У кутку стояла дещо підвищена глиняна піч в формі “ніби казана”. У деяких півземлянках були ще й другі вогнища та господарські ями з попелом і різними побутовими залишками.

Крім землянок, на Городецькому селищі виявлено, пише Пастернак, на глибині 1,5 метра землянки з банястими печами, вирубаними в їхніх стінах.

Одна з них мала сім печей, цілу пекарню (Я. Пастернак, Археологія України, стор. 553).

Крім багатства старовинних культур, які знаходимо в землі, проф. Ю. Шумовський звертає увагу на передісторичну, ще передльодовикову степову рослинність, яка залишилася в Городку з тих часів і яка є прекрасним матеріалом до вивчення. Вона знаходиться на північ від села на т. зв. Вишневій Горі, яка тут творить цілий резерват передісторичної фльори, а яка тут збереглася завдяки свідомості і дбайливості місцевих громадян.

Далі ось, які дані подає “Історія міст і сіл Української РСР”, Рівенська область, Київ 1973. “Село Городок, центр сільської Ради, розташоване на 8 км. від Рівного, районного і обласного центру. Біля Городка протікає річка Усте. Населення 2 545 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бегень, Караєвичі, Карпилівка, Метків, Михайлівка, Понебель і Рубче”.

Перша письмова згадка про Городок пов’язана з датою 9 липня 1463 року. Згідно з актом про поділ майна між синами князя В. Збаразького Городок з селами й присілками Караєвичами, Обаровим і Тинним став володінням князя Солтана. Після смерти

Солтана Городком з 1475 р. володів його брат. Тоді тут був замок, побудований на острові. В кінці XV ст. Городок перейшов до кн. С. Несвідського.

Далі пише Ю. Шумовський, що дочка Семена Несвідського Анастасія Гольшанська записала весь свій маєток у Городку Києво-Печерському монастиреві. Цей останній заложив в Городку маленький філіяльний монастир Києво-Печерської Лаври. Прихильник унії еп. Кирило Терлецький з Луцька позабирав звідси багато цінностей, а дещо знищив, і хоч 1634 р. український церковний діяч митрополит Петро Могила взяв монастир під свою опіку, однак не мав змоги зберегти його перед поляками й уніятами. Вкінці замінено його на уніятський. В 1730 р. уніятський митроп. Афанасій на Шептицях Шептицький старий монастир розібрав, а збудував камінний монастир з вівтарями та іконостасом чисто барокового стилю.

У 1749 р. цариця Катерина II, руйнуючи Січ та багато інших багатств в Україні, зліквідувала і монастир у Городку, а маєтки передала мадярському графові Естергазе, якого нащадок барон Ф. Р. Штейнгель був до другої світової війни дідичем села Городка.

Музей барона Ф. Р. Штейнгела

У палаці барона Штейнгела, пише Л. Чикаленко (Подорож з проф. Вовком по Волині, Літопис Волині, ч. 2, 1955, Вінніпег), у колишньому греко-кат. монастирі, резиденції митроп. Афанасія Шептицького, було дуже багато кімнат: великих на першому поверсі, де жив колись митрополит, а тепер жила там родина барона, та маленьких кімнаток на партері, де мешкали колись монахи, чи приїзджі до митрополита священики.

Поза тим в цьому палаці містився археологічний музей зорганізований в 1902 р. аматором-археологом бароном Штейнгелом.

У цьому музеї найкраще була представлена багатьма предметами культура молодшої кам'яної доби. Як виявилось, майже все те походило з Городка. Палац Штейнгелів був побудований на острові серед річки Усте і на тому острові та й по обох боках річки знаходилися вироби, як серпи, сокири, долота, вістря до списів та багато дечого іншого з кременя та черепки, що належали до тієї самої культури.

На правому березі ріки на горі, на плато, по дорозі з Городка до Караєвич, у лісі знайдено гроби, обложені крейдяними плитами, в яких були металеві (мідяні) прикраси подібні до листків.

Поза багатьма експонатами різних епох, була в тому музеї і збірка з слов'янських часів, які зібрав Штейнгель у спеціальній експедиції, організованій ним в сточищі ріки Уборті, де розкопав він багато дерев'янських могил.

На кінець цікаво ще згадати про недоладно вбрану різними ганчірками ляльку чоловічої статі (у цій ляльці у відповідному місці з моркви та маленьких бурячків були додані статеві органи). Такі ляльки виробляли в кінці м'ясниць волинські жінки і підхмелившись, ходили з ними селом, співаючи сороміцьких пісень. Вони прощалися тоді на цілий піст з богом, який був патроном статевого пожиття, бо цілий піст таке пожиття наче б заборонялося. Цим богом, думає Чикаленко, мав би бути "коструб". За Е. Онацьким (Мала Енциклопедія) "Коструб" означає коротко, смерть зими (себто відхід зими), а прихід весни.

Цікаво, що й в Греції, описує Геродот,⁶⁾ був такий самий обряд-свято в честь бога Діонісія. Жінки збиралися і несли чоловічу ляльку, обов'язково зі статевими органами та на чолі зі сопілкою, чи флетом співали гимн в честь Діонісія. Це саме, тільки дещо відмінно відбувалося в Єгипті та інших старовинних надсередземноморських народів. Звідки цей звичай прийшов в Україну, чи з України в Грецію і чи такий звичай був у всій Україні, мені не прийшлося дошукуватися.

Музей барона Штейнгеля мусів зникнути з приходом більшовиків на західні українські землі і завдяки Ю. Шумовському вдалося багато дечого врятувати з нього та перевезти до зорганізованого ним музею в Рівному, чи Дубні. Про дальшу судьбу багатих збірок з різних епох, які походили переважно з Городка, ми не знаємо.

Знаємо одначе, що вся Волинь, а можна сміло твердити, що вся наша Україна криє в своїх надрах дуже багато пам'яток наших предків від палеоліту аж по нинішній день. Дещо з того вже виявлено, але ще дуже багато чекає на свою чергу.

І те, що вже виявлено вказує, що майже у всій Україні споконвіку жив один і той самий нарід, який без великих стрясень, дорогою еволюції дійшов аж до наших часів. Найкращим доказом того є село Городок, в якого надрах знайшлися залишки майже зі всіх епох, починаючи з палеоліту почерез мезоліт, неоліт, бронз та давньоукраїнську *) княжу доби аж до наших атомових часів. Там не видно перерв, чи

6) "Herodotus — The Histories". Newly translated 1965. Penguin Books, page 122.

*) **Замітка.** Вважаємо, що краще давньослов'янську добу в Україні звати давньоукраїнською, бо тодішні мешканці й так не звали себе ні слов'янами, ні русичами, ні українцями, бо вони ще жили племінним життям.

більших стрясень, чи зміни населення через мандри. Мінялися і міняються тільки наїзники та різні, ворожі нам зверхники, тубильчого населення це не зачіпало.

Історія міста Рівного

Місто Рівне лежить над річкою Усте, на межі двох краєвидів північно-льодовикового й південного — ерозійно-ярового, на т. зв. Волинським Опілля, що характеристичний своїм наверхнім лесом. Волинське Опілля, то найурожайніша частина Волині. Саме місто Рівне положене в кітловині річки Усте; воно природно розрослося та зайняло також сусідні дооколишні горби. З Рівним злучені тепер дооколишні села, як Басів Кут, Двірець та інші.

Початки історії міста Рівного мало знані, так як і початки багатьох міст світу. Час заснування міста невідомий. Напевно початково була тут мала оселя-село. Перша писемна згадка про Рівне, як місто Галицько-Волинського князівства, припадає на кінець 13 століття.

В другій половині 14 століття, Рівне було під владою литовської шляхти. Найстарший польський документ, що відноситься до міста Рівного, твердить, що дня 23 грудня 1461 року Івашко Василевич Дичко продав село Рівне князеві Семенові Васильовичеві Несвицькому, який походив зі села Несвич, біля Луцька. Тут виникає певне непорозуміння щодо стану Рівного, бо український документ, літопис з 1282 року зве Рівне містом, а польський документ з другої половини 15 ст. називає його селом. Думаємо, що коли Волинь 1377 року зайняли литовці, всі міста Волині підупали, бо литовці не дбали про розвиток наших земель. Зрештою Рівне ще до другої світової війни, окрім головної вулиці, своїми бічними вулицями нагадувало подекуди село. Коли я в 1926 році осінню приїхав до Рівного і замешкав в міщанина на

прізвище Косий, на вул. Словацького (дуже близько центру міста), то його чорні та чорнобілі свині, по кілька літ, днями перебували в центрі міста і там жили відпадками, і тільки на ніч приходили домів. Хідники в сторону дубенського передмістя були дерев'яні. Отже ж могло бути, що Рівне за литовського панування занепало так, що стало селом.

По смерті князя Несвицького, Рівне перейшло на власність його дружини Марії, що належала до найкращого типу тогочасної української жінки і дочки її Настасії, яка вийшла заміж за князя Семена Юрійовича Гольшанського.

Вдова Марія мешкала якийсь час в Городку і звідти доглядала будови замку в Рівному. Пізніше руїни того замку стирчали до 1939 року, десь так по середині міста, при вулиці Замковій, в бік по південній стороні. (Туди на самий великдень 1940 року всю колишню гімназію, учнів з учителями, вислали більшовицькі партійці “добровільно” загірбати рови, що там були ще з часів першої світової війни.) По закінченні будови перенеслася княгиня Марія до Рівного і від того часу називалася рівенською княгинею. Від литовського князя Казимира Ягайли одержала вона привілей перезвати село Рівне на місто. Вона положила міцні та багаті підвалини для економічного розвитку міста Рівного.

Анна-Тетяна, дочка Семена Юрійовича Гольштанського, вийшла заміж за князя Константина Івановича Острозького, великого литовського гетьмана. По смерті її бабки Марії всі маєтки перейшли до князів Острозьких. Тоді більшість волинських міст, в тому і Рівне, дістали від короля Зигмунта привілей стягати мито від купців (1522 року).

Князь Константин Іванович Острозький (дуже діяльний і добрий полководець) вмирає 1530 року і більшість його маєтків переходить на сина з другого

подружжя, Василя Константина Константиновича. Старший син, Ілля Константинович, дістає маєтки, разом з Рівним, які належали його матері Анні, що померла 1521 року. Він одружився з Беатою, дочкою Катерини Тельничанки зі Шлеська 2. 2. 1539 року, але помер несподівано, сім місяців після шлюбу, а його маєтки перейшли на вдову та дочку Гальшку, яка прийшла на світ по його смерті.

Гальшка виходила проти своєї волі кілька разів заміж, аж вкінці її дядько Василь Константин Константинович звільнив з в'язниці її останнього мужа Луки з Горки і привіз до Дубна, але їхнє співжиття вже було неможливе. Її мати, Беата, вийшла заміж на злість князеві Василеві Константинові Острозькому за Ольбрехта Ласького в 1564 році і йому записала свої маєтки, а між ними й Рівне. П'ять літ пізніше умерла в тюрмі свого мужа.

За час свого існування Рівне зазнавало багато нещастя, переважно від кримських татар. 1496 року сини кримського хана Менглігеря "со всею ордою Перекопською", як каже руський літописець,⁷⁾ сильно спустошили Волинь, бо волинські бояри і магнати, не маючи досить сили, замкнулися в Рівному і тільки завдяки викупові врятувалися.

Ще треба згадати про два наступні напади татар 1617 і 1640 рр. Крім того два рази навідала місто страшна епідемія, а саме в 1667 і 1770 рр., а також бували пожежі і наплив саранчі та інші нещастя. Одначе, не дивлячися на страшні катастрофи, руїни та лихоліття, Рівне все більш і більш зростало, а в XVII і XVIII вв. дійшло до найвищого рівня. В цей час місто Рівне було вже остаточно впорядковане. Мало вже розбиті дороги та було поділене на передмістя Острожське, Дубенське та Волю. Найкраще і найви-

⁷⁾ Див. М. Грушевський: Історія України, том 4, стор. 330.

датніше вирізнявся з-поміж інших будівель замок. Цей величезний поверховий будинок був оздоблений назовні княжими гербами та скульптурою відомого італійського маляра Відляні, а в середині малюнками славного місцевого маляра Лукашевича. Перед замком, при головному в'їзді, були високі вежі, а сам замок був оперезаний довкола нерівним чотирикутним валом та глибоким ровом, наповненим водою. З огляду на низьке місце замок оточували став, річка, рови і болота порослі очеретом та іншою рістною так, що прилегла частина міста коло замку звалася "Венецією" та сполучалася з іншими частинами міста, як і з самим замком, численними мистецькими містками. На вищих місцях був гарний парк з чудовими, часто заморськими рослинами: там було повно мистецьких статуй та інших прикрас. Трохи далі на схід був тополевий гай, в якому був другий літній палацик, що був отриманий таємним підземним ходом із замком. Інший таємний хід був з замку на Волю до старого цвинтарища. У замку безліч слуг прислужували своїм гостям і панам. Не бракувало тут війська та особистої охорони, яка день і ніч пильнувала замку.

В 1620 році перейшло Рівне на власність Томи Замойського, великого коронного канцлера, а потім до Конецпольських і вкінці дорогою обману, до Любомирських.

Згадана вгорі велика розбудова і краса замку та міста припадає на час панування Станіслава Любомирського. Однак недовго згаданий князь займався реставрацією замку та гулянками. В той час вмирає польський король Август III і Любомирський всю свою енергію та багатства витрачає на здобуття королівського трону. А коли всі його заходи пішли на марне, він занедбує місто і замок. Маєтки перебирають його сини, а Рівне дістається Йосифові

Любомирському. Він направив всі недотягнення свого батька, видав багато різних привілеїв мешканцям Рівного і багатьом різним цехам, та збудував багато нових домів. Не оминув він, розуміється, і самого замку, який за його володіння ще краще виглядав. Тоді в одному із садків, що був недалеко містка, був збудований другий літній палацик з великим садом і зі скульптурами відомого в той час Лябляса з Олеська. Недалеко звідти стояв досить великий мурований будинок, що за князя Станислава називався “уезджальня”. В 1778 році був відкритий перший рівенський театр, який початково служив для переїжджаючих і мандрівних артистів, а опісля мав свої власні сили під проводом тоді знаменитого рівенського мешканця, коміка Мілевського. В той час в самому Рівному було 370 домів, на Острізькому передмісті 103, а в сторону Тюткович та біля місцевого млина 160, на Волі 50, а разом 683 дома.

14 лютого 1792 року Рівне стало столицею новоствореного Горинського повіту. І в тому ж році постановою луцького сейму було відкрито в Рівному суд. Також в цьому році місто Рівне відвідав Тадеуш Косьцюшко, відомий польський повстанець; він гостював тут деякий час, у своєї коханки Людвіки Любомирської.

В 1793 році, після поділу Польщі, місто Рівне разом з іншими містами Волині припало до Росії і увійшло з початку до Заславського повіту, а після смерти Катерини II-ої, коли Волині повернено її назву, околиці Рівного і Дібровиці були з'єдинені в один повіт. 1794 року князь Йосиф Любомирський передав місто своїй жінці Людвіці, яка утримувала місто і палати в надзвичайному порядку та розкоші.

Все ж таки не завжди так гарно було в Рівному. Крім згадуваних, татарських орд та інших нещасть, місто терпіло від польських і інших, а вкінці й мос-

ковських загонів, а в 1804-5 роках спустошила рівенські поля і грабовий ліс саранча та великі пожежі, в яких ціла Сенаторська вулиця вигоріла до тла.

В 1817 році помер Йосиф Любомирський, а від 1822 року, після смерти Людвіки, опікувався містом їх син Фридерик, який жив дуже скромно. Він любив будівництво і за свого життя перебудував і набував багато домів та змінив навіть вулиці. З його будівель ще й досі стоїть будинок гімназії, помешкання для учителів та новий палацик в парку, котрий був збудований після того, коли його старший брат вивіз з замку всі найкоштовніші та пам'яткові речі та передав їх музеєві Оссолінських у Львові.

З цього часу головний замок і палата на острові опустіли та були передані міністерству освіти в користування. Тільки статуї лицарів перед замком пригадували давнє минуле. В 1848 році помер князь Фридерик, а його наслідники нічим не відзначилися.

В 1857 році було положене шосе через Рівне, що йшло з Києва до Берестя, а трохи пізніше була проведена і залізниця. В другій половині XIX віку місто занепало і було мало рухливе. У той час місто Рівне мало до 7 000 душ населення, кількадесятъ багатих купців, трохи магазинів та інших торговельних закладів, 200 місцевих ремісників і 105 чужинців, трикотажну фабрику, 551 домів, з яких вирізнялось кілька брудних жидівських заїздів, та одну маленьку цукорню. Що ж до святинь, то в кількох місцях були збудовані костели, але вони не встоялися. Останнього, що стоїть і досі при головній вулиці, недалеко річки Усте, розпочато будову в 1858 році, а закінчено далеко пізніше. Другою католицькою церквою, треба вважати стару каплицю, збудовану ще кн. Йосифом Любомирським в 1764 році на Волі, яка й до цього часу залишилася серед старого цвинтаря.

Що ж до православних святинь у Рівному, то нема сумніву, що такі існували з найдавніших часів. На жаль, немає відомостей про них. Згадка є про церкву, збудовану в початках XVII ст. на тому місці, що пізніше дісталася римо-католикам. Друга старенька кам'яна церква, ще в 1795 році отримала титул "Соборної Воскресенської церкви", стояла на місці, яке сьогодні, а властиво до другої світової війни належало рівенському Соборові. В цій церкві був гарний і коштовний іконостас, збудований в бароковому стилі. Пізніше цю церкву знищено і побудовано новий великий Собор, який і досі стоїть в центрі міста. Крім Собору в Рівному ще маємо т. зв. Мазепинську церкву на Омелянах та цвинтарну каплицю на Грабнику, яку уфундувала генеральша Красовська.

Вулицями Рівного проходив безсмертний наш кобзар, Тарас Шевченко, а теж і Оноре Бальзак, великий французький письменник. В серпні 1845 року Пантелеймона Куліша ⁸⁾ призначили старшим учителем історії в гімназію в Рівному на місце Миколи Костомарова.⁹⁾ Побував коротко в Рівному у вересні 1867 року й Микола Лисенко.¹⁰⁾ Був тут великий наш учений П. А. Тутковський та якийсь час жила в Рівному Ольга Косач (Олена Пчілка), українська письменниця ¹¹⁾ та інші визначні люди.

Десь біля 1720 року гетьманич Григор Орлик перебував, якийсь час, в Рівному в ранзі старшого лейтенанта саксонської армії, що її електор був рівночасно польським королем. Там переховувалися два генеральські старшини гетьмана Мазепи, Федір Нахимовський і Федір Мирович.

⁸⁾ Літопис Волині ч. 5, рік 1961; І. Крип'якевич, Панько Куліш на Волині.

⁹⁾ Енциклопедія Українознавства, том 3, стор. 1148.

¹⁰⁾ Літопис Волині ч. 9, 1967 р., стор. 47.

¹¹⁾ Ол. Луговий, Визначне жіноцтво в Україні. Накладом автора. Торонто, 1942.

В новіших часах відвідувала наше Рівне велика поетка України, Волинянка Леся Українка. Знову ж сьогодні живе між нами на Заході один з великих сьогочасних письменників Улас Самчук, який походить з Дерманя, біля Рівного. Обширніша згадка про нього буде пізніше.

По упадку царської Росії, від 1917 до 1920 Рівне входило в склад Української Народної Республіки, і тут якийсь час приміщувався український уряд. Відтак по рижському договорі, Рівне найшлося в границях Польщі, а в 1939 р. увійшло в склад Української Р.С.Р. Від липня 1941 року Рівне було окуповане, як всі українські землі, третім наїзником, німцями-гітлерівцями. Тоді в Рівному приміщувався німецький Райхскомісаріят на чолі з катом українського народу, Еріхом Кохом. Від 8 лютого 1944 Рівне знову знайшлося в границях Української Р.С.Р. і від того часу стало столицею Рівенської області.

На Волині то до недавна Рівне було економічним та комунікаційним центром, Луцьк адміністративним, а Крем'янець освітнім.

Сьогодні Рівне, (яке чомусь москалі звать "Ровно", хоч мешканці говорять Рівне) стало економічним і культурно-освітнім центром Рівенської області, Луцьк є центром Волинської області, а Крем'янець належить до Тернопільської області.

Культурно-освітнє життя

В часі могого прибуття до Рівного було там 6 гімназій, всі коєдукаційні: українська гуманістична, така сама польська державна, приватна російська гуманістична та три приватні жидівські: одна гуманістична з польською мовою викладовою, друга така сама з єврейською, а третя математично-природнича теж з польською мовою викладовою. Був ще 4-річний адміністративно-самоврядовий ліцей Польсь-

кей Мацежи Школьной, розуміється, з польською мовою навчання. Кілька літ перед кінцем панування Польщі була започаткована т. зв. осадніча приватна гімназія з повними правами державних, розуміється з польською мовою викладання, приміщена в гарному будинкові, спеціально для того побудованому.

Поза тим було кілька польських державних 6-ти класових народних шкіл. Десь в 1932 році була заснована приватна українська 6-ти класова народна школа, а ще раніше існувала така сама 6-ти класова школа з єврейською мовою навчання.

Важливо зауважити, що українська мова була обов'язковим предметом в старших класах польської державної гімназії та на 4 році адміністративно-самоврядовому ліцеї. У польській гімназії української мови вчив мій товариш з університетських студій д-р Бронислав Кобилянський, а в торговельній довелося вчити мені. Ні російська, ні жидівські гімназії української мови не впроваджували в свою програму.

За советської влади в 1971 р. було в Рівному 26 загальноосвітніх шкіл усіх типів, де навчалось близько 18 тисяч учнів. Для підготовки спеціалістів народного господарства середньої кваліфікації відкрито текстильний, кооперативний, сільськогосподарський, автотранспортний і радянської торгівлі тіхнікуми, музичне і медичне училища, музичну і художню школи, 5 профтех. училищ. У 1953 р. створено педагогічний інститут з факультетами фізико-математичним і філологічним. У 1959 на 60 навчальному році в інституті відкрили ще два факультети: підготовки учителів з вищою освітою для початкових класів середньої школи та педагогіки і психології. Для практичних занять студентів є різні майстерні, кабінети, лабораторії. При інституті працює заочне відділення, організовано спеціальне відділення для підготовки робіт-

ничої і колгоспної молоді до вступу у вищі навчальні заклади.

В 1959 році з Києва до Рівного був переведений Київський інститут інженерів водного господарства, який значно розширився і став називатися Українським інститутом інженерів водного господарства. Для нього збудовано 5 навчальних корпусів, лабораторії, студентські гуртожитки, спорткорпус, їдальні. В інституті на факультетах меліоративного напрямку, гідротехнічному, будівельному, механічному, торфовому, загальнотехнічному, заочному та вечірньому факультетах навчається близько 8 тисяч студентів.

В осені 1970 року Рівне відчинило двері перед випускниками загальноосвітніх шкіл новий заклад культурно-освітній факультет Київського державного інституту культури. Студенти навчаються тут на відділах бібліотечному та клубних працівників¹⁾ У 1962 році було в Рівному 22 дошкільні заклади (садочки), з яких переходили діти до народних шкіл зі знанням грамоти.

Українське культурне життя Рівного за Польщі було дуже вбоге. Початково існувало тут "Повітове Т-во Просвіта", що його поляки заборонили вести в 1928 році. Також до мого приходу існував уже Український Кооперативний Банк, незмінним директором якого, аж до приходу більшовиків був Антін Кентржинський. До початків 1927 року існував ще т. зв. Оскілковський Банк. Ним керував Ананій Волинець, повстанський отаман, якого в 1939 році більшовики розстріляли (мешкав з дружиною і дочкою, яка скінчила нашу гімназію, недалеко мене і першого дня побуту більшовиків зайшов до мене та просив поради йому що робити. Я повідомив його, що мій сусід, який мешкав у мене з родиною, емігрант зі

¹⁾ Історія міст і сіл УРСР, стор. 101.

східних областей України, ще вчора подався на захід зі сином і думаю, що й йому нема чого чекати. Та, здається, тяжко йому було покидати власну хатину, яку він тяжко добув, а також шкода було тягнути дружину і дочку на непевне. А вже на другий день його арештували більшовики).

Дуже мало можу сказати про Українське Хліборобське Товариство, бо воно не належало до активних. Зате досить діяльним був Союз Українок з філіями в Ковлі, Володимирі, Луцьку, Крем'янці та Здолбунові. Майже незмінною його головою була Параскевія Багринівська, а її секретаркою була колишня наша учениця Тоня Горохович, яка живе тепер в Торонті. Багато пізніше був у Рівному заснований клуб Т-ва "Рідна Хата". Ним опікувалися українські послы з ББВР (Безпартійний Блок співпраці з урядом) Степан Скрипник ²⁾ та Микита Бура,³⁾ з них

²⁾ **С. Скрипник** десь перед другою світовою війною зірвав з ББВР і прилучився до галицьких українських послів, за що недолюбляли його поляки. Також продав свою хату в Рівному і перенісся до Львова.

З приходом більшовиків на західні українські землі, Скрипник опинився під німецькою окупацією, а дружина з дітьми залишилася у Львові. Тут і застали її більшовики. Тому, що не могли дістати в свої руки Скрипника, то підступно, ніби не хотючи забили на вулиці троком його дружину. Діти, які раніше були нашими учнями, залишилися самі.

Старший **Ярослав**, дуже вродливий, подібний до батька, поважний та примірний, як мужчина і батько. Працює хеміком в одній фірмі в Едмонтоні. Багато часу присвячує громадським справам, головно Пластові. Він двічі відвідав мене у Ванкувері, а також ми бачилися під час Нью Йоркського з'їзду в 1968 році.

Його молодша сестра, **Тамара**, відзначається не лише красою, але також веселою вдачею. Такою була в гімназії, такою і виявилася коли подавала мені букет квітів від б. моїх учнів в часі з'їзду. Тамара, замужна Яровенко, живе разом зі своєю родиною в містечку Гримсбі, біля Гамільтону.

³⁾ Дуже мило мені згадати приємного і поважного, хоч невеликого ростом, **Павла БУРУ**. Він ще був у нижчих класах, коли прийшли більшовики і перемінили нашу гімназію на десятирічку. Вкоротці більшовики арештували його батька, а вслід за цим вивезли Павла з матір'ю на Схід. На щастя, по кількох літах, батько, як польський громадянин і до того посол, дістався

перший був емігрантом зі східних областей і був близько посвоячений з Симоном Петлюрою та в перших роках був секретарем рівенської гміни. Н. Бура був передвоєнним учителем в рівенському повіті, а за Польщі війтом рівенської гміни. С. Скрипник, дуже розумний і спритний, сьогодні митрополит для всіх православних українців у західному світі, окрім Канади, а Н. Бура доживає свого віку в Торонті, Канада.

Існувала в Рівному за польських часів недовго кооперативна споживча крамниця, яку провадив Негребецький (імени не пам'ятаю), а помагав йому якийсь час мій брат Филимон. Культурне життя в нинішньому Рівному розвинулося дуже сильно, але це вже поза обсягом нашої праці.

Промисловість в місті за Польщі була дуже бідна, переважно харчова. Вона й за совітської влади не набрала великого розмаху, бо в рівенській області переважає рільництво, і тут немає жодних мінеральних багатств окрім каменя і торфу. Сьогодні існують в Рівному такі фабрики-підприємства високовольтної апаратури, тракторних запасних частин, залізобетонних виробів, цегельні, млини, пекарні, пивоварні, овочосушильні та молочарні. Тут діють фабрики шиття, взуття, меблів, цукерків та макаронів, льонокомбінати та м'ясокомбінати та асфальтовий і торговельного обладнання заводи. Також діє тут одна з найбільших в країні фабрика азотних добрив та перша в СРСР дослідно-показова фабрика нетканих матеріалів.

до польської армії Андерса, що організувалася у вільних країнах Сходу. Туди й долучився Павло з матір'ю. Згодом вся родина опинилася в Лондоні (Англія), звідки по війні переїхали до Канади. Павло за той час закінчив середню школу, а в Канаді високу. Тепер він працює спеціалістом в атомовій індустрії в США. Був на з'їзді враз зі своєю милою дружиною. Жалую тільки, що не мав змоги ближче пізнатися, але за кілька годин було тяжко.

Місто Рівне має вже дашавський газ, озеленюється та розбудовується в різні сторони. Досі зберігається пам'ятка архітектури XVIII ст. Успенська церква (дерев'яна, збудована в 1756 р.) та будинок колишньої гімназії (збудований 1839 р.) та інші старовинності.

**
*

II.

МІЙ ПОБУТ В РІВНОМУ

Моє прибуття до Рівного

10 жовтня 1926 року приїхав я поїздом Львів — Луцинець біля півночі до мети моєї подорожі, станція Рівне. Вийшовши враз із іншими подорожніми бічним виходом попри станцію, опинився я на площі з правого боку двірця. Тут побачив, як ніде досі, велике число одно- і дво-кінних повозів. Одначе не було часу приглядатися цьому видовищу бо десь, як з-під землі, з'явилося біля мене кілька фірманів (тут з російська їх звали “ізвозчиками”) і не питаючи мене, один тягне за рукав в свою сторону, другий забрав валізу, а третій інший пакунок. На мій категоричний протест, опинився я зі своїм багажем на повозці з парою гарних і шпарких коней. “Прошу везти мене до найліпшого готелю” заявляю візникові, бо знав ще з воєнних часів, що по всій Україні, такі міста як Рівне, вибагливих готелів не мали.

Дослівно, за кілька хвилин візник зупинився перед поверховим брудним та обдертим домиком і заявив, що це є найкращий готель в місті. Пізніше виявилось, що далше в місті були досить можливі готелі. Візник, мабуть збагнувши, що я перший раз в Рівному, завіз мене до готелю на т. зв. Колійовій (Залізничній) вулиці недалеко двірця, з розрахунком, що він негайно повернеться назад і може вдасться йому двічі заробити.

Власник жид, який забрав багаж, завів мене до кімнати на поверсі, де підлога підносилася в гору, немов в театрі, аж незвично було стояти. До того й

ліжко з твердим матрацом було без накриття й робило пригноблююче враження.

Дуже раненько вибрався я в розшуки за Українською гімназією. По дорозі вступив до якоїсь чайної, що не грішила чистотою, щоб поснідати. Ніхто з прохожих на головній вулиці не вмів мені пояснити де та гамназія; казали шукати її десь біля православної церкви-собору. Довго накрутився я довкола прекрасного собору, заки знайшов нашу школу в жидівських закамарках. Вуличка туди доходила тільки до фіртки, і коли я через неї заглянув то побачив через вікно будинка учнів.

В дверях стрінув мене сторож гімназії, а коли я йшов довгим коридором до т. зв. директорської, завважив, що двоє якихось панів пильно приглядалися мені. Один з них це був директор школи Федір Ільович Пекарський, а другий україніст Борис Веселовський. Як виявилось пізніше, вони чомусь вважали, що кожний галичанин, доктор, повинен бути кривим.

Приміщення директора, це була маленька кімнатка, а радше продовження згаданого коридора, з якої в той час провадило двоє дверей до двох кімнат, де містилися кляси. Ця перехідна кімната, ніччю служила нежонатому директорові за спальню, а в день він тут урядовав, сповняючи теж і функції секретаря. Під час перерв в цій кімнаті перебували учителі, вільні від дижурів. В тих часах в таких умовах доводилося ідейним одиницям будувати свою середню школу.

Того дня не мав я лекцій, тільки познайомився з програмою та обставинами. Котрийсь з учителів, чи може хтось інший, порадив мені вільне мешкання при вулиці Уланській ч. 10, яке я того ж дня найняв. Одначе та кімната була дуже холодна і піч, під якою я звичайно сидів, гріла тільки плечі. Щоб не замерзнути, мусів обвиватися коцом і так працювати. Ні-

чого дивного, що в перших днях лютого 1927 року перенісся я на друге мешкання, близько школи і міста при вулиці Словацького ч. 11, до добрих і гарних міщан Косих. Це була досить велика кімната з окремим входом, просто від фіртки, а другими дверима була получена з мешканням господарів. Крім мешкання я одержував тут цілоденний харч, хоч не вибагливий, зате здоровий і смачний. По другій стороні дому мешкала їх дочка з мужем та хлопчиком.

Початки гімназії сягають осені 1923 року, коли то Федір І. Пекарський одержав дозвіл (концесію) від польської шкільної влади на відкриття гімназії з українською мовою навчання, починаючи з четвертої кляси (в Галичині польська шкільна влада не дозволила офіційно вживати слово “український”, а тільки “руський”). Цей дозвіл був даний на ім'я одної особи, а саме Ф. Пекарського, тому весь час вона називалася “Приватна Гімназія Ф. Пекарського з викладовою українською мовою” в Рівному.

Початки гімназії та її розвиток

Перед шкільним роком 1922/23 та й під час 1923/24 Ф. І. Пекарський вчив історію в місцевій російській гімназії, що приміщувалася в палаціку в парку, який збудував десь в 30 рр. ХІХ ст. Фридерик Любомирський (гл. стор. 33) на гористому місці зараз же за містом. Там в окремому будинку перший рік приміщувалася четверта кляса, що започаткувала українську гімназію. Будинок цей складався з кімнати для учителів та трохи просторішої залі, що була клясним приміщенням. Ця кімната і заля колись служили прислузі князя, як кухня і їдальня.

Приміщення української гімназії в сусідстві російської, мало свої добрі сторони, бо деякі учителі українці, а то й не українці, але фахові сили з росій-

Директори Рівенської Української Гімназії

Посередині основоположник, директор і концесіонер — Федір Ільович Пенарський, зліва Яків Федорович Бичківський, директор від 1930-го року, справа короткотерміновий директор та заступник директора д-р Михайло Гуцулян.

ської гімназії, погодилися викладати в українській гімназії. З тієї причини і розклад годин був уложений так, щоб ті учителі могли обслуговувати її.

Ф. І. Пекарський був рівночасно й директором новозаснованої гімназії. Грішми, які він заробляв в російській гімназії, оплачував учителів, бо ця ново-основана кляса не була чисельною, мала всього 14 учнів. Правдоподібно й в другому шкільному році докладав ще директор, хоча вже було дві кляси.

Перший рік існування гімназії був дуже важливим; він показав, що гімназія з українською мовою викладання потрібна та має перспективи розвитку. Ось що пише про важливість і потребу української гімназії її основник: “Засновуючи українську, власне гімназію, я хотів всім показати, що волинські гречкосії, якщо їм буде створено відповідні умови, будуть не тільки добрими гречкосіями, і навіть не тільки “сіячами розумного, доброго, вічного”, чи лікарями, чи інженерами тощо, але й “быстрее разумом Платонов и Ньютонов (Ломоносов)”, тому що “українська земля дуже плідорідна, не менш, у всякому разі як російська, чи польська. І помилялись ті, що віддавали дітей своїх, при наявності вже української гімназії в російську, чи польську. Треба було вірити в наш *Н а р о д*, щоб взятися за таке діло непевне. І я взявся, хоч треба було покинути, більш переспективну, здавалося, російську гімназію. А як відповів на мої оголошення волинський люд. Гімназія з року на рік росла, і можна сказати змагання було вигране. Не підвели мене і учні, на яких я надіявся, що вони видадуть з-поміж себе “Платонів і Ньютонів” ”.

Заінтересування гімназією росло, пішов розголос про неї і в другий рік вона вступала вже з кращими перспективами, надіями і можливостями. Другий рік вимагав більшого приміщення і більше учителів. В шкільному р. 1924 на 25 гімназія перейшла

до винаймленого будинку з невеликим подвір'ям у жида Роскіса, в якому перебула аж до своєї ліквідації, чи метаморфозу осінню 1939 року. Вона була більшовицькою владою переназвана на першу українську десятирічку.

Цей будинок, як ми вже згадали вище, був на вулиці Соборній ч. 3. Перед тим в ньому містився склад тютюну одного жидівського купця. Він фактично не відповідав навіть дуже малій школі, а не то гімназії, але шкільна влада толерувала це, бо покищо іншого виходу не було. Зрештою про будинок буде ще мова пізніше.

Коли ж то 11 жовтня 1926 року я вперше побачив школу, вона мала вже 1-шу (в цьому шк. році польська кураторія дала дозвіл теж і на три нижчі класи), IV, V, VI і VII класи. Деякі класи мали подвійні відділи, тому й учительський склад був вже відповідний. Релігії вчив отець Іполіт Ярмолевич, священник з високою освітою, дуже поважний, доходячий. З уродження українець, але почувався, як не росіянином то напевно малоросом. Української мови навчав Борис Веселовський, латинської — директор. Не пригадую собі, хто в 1926-27 рр. вчив німецької мови, бо ще тоді Євгенії Огібовської не було. Географію і історію викладав передо мною Дроздовський,⁴⁾ польську мову Єжи Роян, колишній легіоніст, а опісля колоніст, польську історію в старших класах Я. Гофманова, яка доходила з польської гімназії. Математику викладав Володимир Беняк, фізику Апошанський, і теж доходив з польської гімназії, природу викладав Петро Іванович Козлюк, а гімнастику та рисунки вчили учителі з народних шкіл, а властиво ви-

⁴⁾ Син Дроздовського, Володимир, скінчив нашу гімназію, вчився добре, але його оригінальної вдачі й досі збагнути не можу. Був на з'їзді та з вигляду майже не змінився. Працює за фахом і живе самотньо.

ділових. Від півріччя, себто від січня 1927 року, прийшов викладати природу учитель д-р Іван Сав'юк, мій товариш з гімназії. Ми й університет разом кінчали, і походили ми з сусідніх сіл на Покутті.

Початки мої в гімназії були досить тяжкі, бо я прийшов до школи вже в половині другого місяця навчання. З географією не мав жодних труднощів, бо це був мій головний предмет, але історія, як мій побічний предмет, давала мені дуже багато праці. Я ніколи не йшов раніше спати як в першій годині ночі, а часами й пізніше, але мав ту сатисфакцію, що на запитання директора в учнів, як там новий професор, була відповідь, що вони вповні задоволені, бо дуже добре обізнаний в навчальнім матеріалі та приступно і з запалом викладає. Про це сказав мені директор далеко пізніше. Одне мушу ствердити, що мене ніколи не візитували директори, хіба що бували на моїх лекціях разом з візитатором кураторії.

Учні були переважно селянського походження, з ближчих і дальших околиць Рівного та інших сусідніх повітів, хоча не бракувало дітей міщанських та священничих. Були учні і з інших міст, не раз далеких, навіть з Центральної Польщі, а пізніше були учні й з Галичини.

Директор назначив мене опікуном-виховником п'ятої кляси, яку я провадив аж до матури. Це була найбільш активна і найбільш здібна кляса в цілій гімназії. Вона була активною не лише в науці, але в надобов'язковій, позапрограмовій діяльності, себто в шкільних гуртках як напр., літературному, історично-географічному, математичному тощо, а також в працях всіх учнівських організацій, які існували на терені гімназії, чи то за відомом, чи не раз й без відома учителів та дирекції гімназії. Ось так пише про це мій колишній учень з тієї кляси Сергій Іллюк, який тепер живе в Чикаго та вже має внуків. Він і продов-

жує: “Не говорю це тому, що я був учнем тої кляси і хотів би може тим похвалитися, але це був факт, якого не можна оминати. Так було в дійсності. Може якраз тому, що Ви були її клясовим господарем, і як людина-педагог, що прибув до нас на терен Волині з Галичини, де наше громадсько-національне життя стояло на далеко вищому поземі, Ви принесли до нас з собою того іншого й нового духу з поза Сокальського кордону та вказали нам на ті можливасті організаційних форм, які можна використати було в гімназійному шкільному житті для піднесення національної свідомости учнів гімназії та малоді взагалі”.

Це правду каже колишній студент Іллюк. Хоч в Рівному була моя перша посада в нормальній середній школі, то все ж таки я не прийшов до Рівного новоспеченим учителем. Заки я прийшов до української гімназії, то вже в австрійським війську, при кінці, займав досить поважне становище виховника поворотців з російського полону. Це були люди дорослі, які мали вже життєвий досвід і свою думку. Тому моє завдання не було легким до виконання.

В українському війську я був дуже зайнятим і необхідним старшиною. Для підтвердження цього згадаю, що за весь час існування УГА, не був ні одного дня на відпустці. Та вже навіть саме те, що я був від початку до кінця, воїном УГА, а тим самим української армії, це таки щось значить.

Вернувшись з неволі, відразу кинувся у вир громадської праці та приватних лекцій. Велике значення мали для мене студії у Відні, в одному зі світових центрів, де я понад один рік провадив українську школу. Крім того я у Відні здобув дуже багато знання та найвищий науковий ступінь, який тільки дає університет. До того я на все мав відкриті очі і всякі прояви світового змагу в тих різних і цікавих, а може найцікавіших роках, сприймав дуже докладно та жи-

во. З тих то причин я мав вироблений широкий погляд на світові проблеми, а в тому й на наші українські, з яких найважливішою проблемою було виховання молоді.

Дальше Іллюк докінчує: “Учнями Вашої кляси були обсажені майже всі головні становища у всіх учнівських організаціях, які в той час існували в гімназії”.

Як я вже згадав, в перших днях своєї праці в школі я тільки знайомився з життям гімназії та пильно вчився, якщо так можу назвати свої приготування до лекцій.

Десь на третій, чи четвертий день мого побуту в Рівному, хтось з учителів, чи може таки директор, повідомили мене, що того дня о восьмій годині вечора відбудеться зібрання, здається в церковній справі, в приміщенні філії “Просвіти”, що була на вул. 3-го Мая, недалеко Любомирського парку. В той час на Волині йшла завзята боротьба між прихильниками українізації церкви (розуміється православної), а противниками цього напрямку.

Коли ж я за 5 хвилин до восьми з’явився в домі “Просвіти”, то там в кількох кімнатах підряд не було нікого, аж в останній сидів якийсь чоловік, як вияснилося, секретар. На моє запитання, чи це Просвіта та чому ще нема нікого, секретар відповів потакуюче та сказав, що люди напевно зйдуться десь біля 9-ої години та попросив мене сідати. І дійсно, десь біля 10-ої почалися наради. З присутніх знав я тільки директора та кількох колег учителів.

Наради були досить палкі і найчастіше і найзавзятіше говорили адвокат М. Багринівський⁵⁾ та ко-

⁵⁾ Багринівський Микола, український громадський діяч. За доби визвольних змагань займав керівні становища в міністерствах, а при самому кінці міністер юстиції УНР. По упадку Української Народної Республіки переселився до Рівного і тут про-

лишній кооператор Данило Ковпаненко. Десь по 12-ій годині ночі хтось сказав, що тількищо приїхав з Варшави сенатор Олександр Карпинський⁶⁾ і треба його покликати на нараду. Знову ж біля 3-ої години ночі звернули увагу, що то вже пізно і час кінчати та деякі завзяті патріоти відповіли, що це така важна справа, що не важно, яка пора. От я й подумав, що волиняни перевищують своєю завзятістю галичан. Але коли біля 4-ої год. вдосвіта наради кінчалися і треба було вибрати двох делегатів до Варшави, я був певний, що виберуть двох найзавзятіших, згаданого вгорі Багринівського та Ковпаненка і я не помилився. Але вони від поїздки виркутилися та й решта пропонованих відмовлялася, і делегатами вибрали на кінець проф. В. Беняка та міщанина Пилипа Дзівака,⁷⁾ які не вміли викручуватися. Одначе, мені

вадив адвокатську канцелярію. Був одним з оборонців арештованих українців польською поліцією в часі Шевченківського концерту весною 1930 року. (Енциклопедія Українознавства, том I, стор. 80).

Багринівські були бездітні, багаті, зарозумілі, а при тому скупі. Коли автор цієї праці звернувся до них з проханням, щоб повністю, або хоч частинно дали матеріальну поміч нашому дуже бідному і здібному студентові університету у Львові Михайлові Бляхарчукowi, вони відмовилися.

⁶⁾ Карпинський Олександр (1869-1929), громадсько-політичний діяч родом з Підляшшя; за царських часів був суддею в Чернігові. На початку 1918 року був товаришем міністра внутрішніх справ у кабінеті Винниченка, за гетьманату член ради міністерства закордонних справ. По війні адвокат у Рівному, а в 1922-28 рр. член польського сенату і голова українського клубу у Варшаві (Енци. Українознавства, том 3, стор. 976).

⁷⁾ Пилип Дзівак, батько Миколи Богдана Дзівака і Валі Кузьмич. Це був досить багатий і розумний міщанин. Таких статочних людей в Рівному було мало.

Мав він троє дітей, старший лишився на господарці, а другий по ньому Микола, або як він тепер зве себе другим іменем, Богдан, скінчив нашу гімназію. В часі війни пережив дуже багато і вкінці опинився в Нью Йорку. Одружений з дуже симпатичною Тамарою, з роду Соловей. Дзівак вирізняється між всіми своєю активною і наполегливою громадською працею у всіх напрямках, особливо в Т-ві "Волинь", яке видає багато праць з волинською тематикою. Він був головним співорганізатором зустрічі 1968 року рівенських студентів та викладачів.

здається, що й ці два не поїхали. Цей епізод навів я тільки для характеристики, хоч він не віддзеркалює Волині, бо ні Багринівський, ні Ковпаненко та інші завзятці не були волиняками.

Ще хочу коротко накреслити правне становище Волині. В травні 1919 року поляки окупували західну частину Волині, а договором в Ризі 18-го березня 1921-го року вони, крім Галичини і Лемківщини, які вже мали, дістали Холмщину, Підляшшя, Полісся та західну Волинь з головнішими містами, як: Дубно, Луцьк, Рівне, Крем'янець, Володимир та Ковель. І хоч в названому договорі вони зобов'язалися респектувати національно-релігійну автономію, поляки рішили денационалізувати ці землі.

В листопаді 1922 року при перших виборах на західних українських землях, крім Східної Галичини, яка з української сторони участі у виборах не брала, українці решти земель вибрали 22-ох послів і 5 сенаторів. Тоді Волинь не вибрала ні одного поляка послом, а вибрала 13 українців.

Не пригадую вже собі, чи ще таки в 1926 році, чи в наступному відвідали мене брати А. і П. Васиньчуки ⁸⁾ і запропонували, щоб я вступив до їх партії "Селянський Союз" та в наступних виборах кандидував до польського сойму, але я в цьому їм відмовив,

Наймолодша дитина Дзіваків, Валя, також скінчила нашу гімназію, весела і дуже приємна. Одружилася з рівненчанином Кузьмичем і також, як і Богдан, живе в Брукліні та втішається гарними потомками, чого бракує подружжю Богданів. Ще досі не можу віджалувати, що не відвідав під час свого побуту в Брукліні Валі Дзвак Кузьмич, в домі якої жила тоді покійна їх мама, а моя добра знайома.

⁸⁾ Васиньчук Антін (1885-1935), громадський і політичний діяч на Холмщині, агроном; член Центральної Ради 1918-1919; засновник Т-ва "Рідна Хата" і газети "Наше життя" в Холмі. 1922 р. організував на північно-зах. землях успішні для українців вибори до польського сойму, організатор кооперації на Холмщині. Брат Павло (1896-1944), правник-економіст, також посол та засновник партії "Селянський Союз", представник екз. уряду УНР, убитий польською боївкою в Холмі 1944 року.

бо не мав охоти встрявати в політичне життя, я любив учительське звання.

Хочу ще сказати, звідки походили учні до нашої школи. До першої кляси приходили учні з народних шкіл по скінченні 4 кляси. До інших кляс прибували, звичайно, з інших гімназій, чи відповідних шкіл. Іспити до першої кляси, а також до всіх інших кляс, відбувалися навесні, зараз по закінченні науки в школах, а також восени перед початком навчання. Це було добре для учнів, які з тих чи інших причин не попали до гімназії навесні, бо, приміром, не склали іспиту, а одночасно в гімназії таким способом збільшувалась кількість учнів. Завдяки цьому попадали до нас також діти т. зв. освічених верств та священників, а навіть тих міщан, які охотніше посилали своїх дітей до державної польської, а навіть російської, ніж до української. Хоч певна традиція української школи повинна була бути в Рівному, бо як згадує Михайло Савчин,⁹⁾ він ще в 1918 році учився в 1-ій державній українській гімназії в Рівному. Правда, що на Волині було ще й тоді багато “малоросів”, найкраще про це свідчить російська гімназія, яка була також “приватною”, як і українська, але мала досить дітей у своїй школі. Навіть пізніший директор нашої гімназії Яків Бичківський свого сина вчив у нашій гімназії, а свою молодшу дочку післав до польської державної гімназії, чим дав дуже поганий приклад, шкодив нашій гімназії, головню серед тих, що ще вагалися, куди посилати свою дитину.

Одначе, були випадки, що учителі польських шкіл посилали своїх дітей до нашої гімназії (дочка проф. Апошанського, який був професором польської гімназії, вчилася в нашій школі і тут здала матуру, хоча він не був свідомим українцем, і взагалі

⁹⁾ “Перший Листопад 1918”. М. Гуцуляк. 1973.

не відомо, чи хоч почувався ним). Так само син нашої учительки німецької мови, яка себе явно декларувала росіянкою, ходив до нашої гімназії і в часі перебування у ній виробився на свідомого українця і то досить завзятого. Були й інші подібні випадки.

Правда, у приватних середніх школах треба було платити за навчання місячно 25 чи 30 польських золотих, але незаможних учнів звільняли від оплати частинно, або й цілком. Діти учителів гімназії були автоматично звільнені від оплати. Одначе не думаю, що оплата була перешкодою для багатших верств мало свідомого українського суспільства. Крім того, під оглядом навчання і виховання наша гімназія не стояла нижче, ніж державна польська, а може в дечому і перевищувала. Зрештою, українська гімназія мала повні права державних шкіл. Одначе, що можна було закинути нашій гімназії, це дуже поганий і не гігієнічний будинок. Він цілковито не надавався на приміщення гімназії, а фактично на ніяку школу. Кімнати були малі і деякі навіть перехідні. Кілька кімнат були темні, а вже найгірша проблема була з кльозетами. Вони находилися по лівому боці від входу до будинку в окремім будиночку, до якого входилося відразу майже біля головних дверей до хлоп'ячого відділу, а попри стіну будинку школи, коридорчиком до дівочого відділу, який був продовженням хлоп'ячого і відгороджений тонкою стінкою. Для учителів окремих відділів не було. Подвір'я було дуже мале, і тільки щастя, що загал наших учнів був спокійний. Поза тим основним будинком гімназія ще винаймала приміщення на кабінети в кількох сусідніх будинках, що було дуже не вигідним для учителів і учнів.

Вчилися у нашій гімназії і кілька учнів з Галичини, які були українсько-католицького обряду. Між ними були й дві дочки нашої викладачки математики Надії Я. Ішукової. Вони всі не вимагали окре-

мого учителя релігії, а вчилися православної релігії. Мій швагер Роман Скоробогатий, який жив якийсь час з нами, навчався православної релігії і з неї одержував оцінки, хоч був сином українсько-католицького священника. На рік перед другою світовою війною кураторія розпорядилася, що в гімназії можуть вчитися тільки українці православного віровизнання. Цей розпорядок був дуже шкідливий для дітей учителів галичан, яких в гімназії було досить. Д-р І. Сав'юк, директор приватної української народної школи, мусів свою дочку післати до т. зв. приватної осадничої польської гімназії (її заснували осадники, що прийшли на розпарцельовані землі з корінної Польщі).

Також кураторія домагалася, щоб в гімназії відбувалися іспити тільки навесні, як це було в усіх школах. Друга світова війна розв'язала всі ці справи.

А тепер вернімся ще до моїх початків в гімназії. Здається ще такі восени 1926 року візитував нашу гімназію новоіменований візитатор середніх шкіл Токарський К., який до цього часу був директором державної польської гімназії в Здолбунові, недалеко Рівного. Він тоді й приїздив до нас на візитацію ще зі Здолбунова. Не пригадую собі, як там випала візитація для цілої школи, але щодо мене сказав візитатор директорові, що заповідається на доброго учителя. Лекції географії Польщі в першій клясі й четвертій треба було викладати польською мовою. На лекції географії, коли був візитатор, я сказав, згідно з польським підручником, що Волинь має 7 відсотків поляків і тільки то українців та інших національностей. По лекції Токарський закликав мене до канцелярії і спитав, звідки я взяв ті дані. Я приніс підручник, призначений для тієї кляси, і показав йому. Правда, він не обвинувачував мене, але сказав, що підручник перестарілий і напевно тепер відсоток поля-

ків на Волині є далеко більший. Добре, що тоді інших підручників ще не було. Щастя також, що нічого мені не казав за польську мову. Я вчився польської мови ще в народній школі та по-польському слухав два роки викладів права на львівському університеті. Я скінчив гімназію у Вижниці на Буковині, де не вчили польської мови, а університет кінчав у Відні. Однак з польською мовою не мав клопотів, а ще тоді, коли іспитова комісія варшавського університету написала в дипломі, що “ензикем польським влада добже”.

При кінці 1926 року відійшов із нашої гімназії десь до іншої школи учитель природи Петро Іванович Козлюк. На його місце прийшов по Різдві мій товариш д-р Іван Сав'юк, про якого я вже згадував раніше.

Вийжджаючи на різдвяні ферії, які зачиналися в нас перед польськими святами, а кінчалися по наших святах, за старим календарем, одержав я від директора Пекарського посвідку з 17 грудня 1926 року, що маю право робити закупи фізичних і хемічних приладів до навчання тих предметів з правом видавання зобов'язань. Переїжджаючи через Львів, поробив я відповідні закупи та доручив відіслати до гімназії.

По дорозі до своїх родичів, повернув я до української приватної гімназії в Рогатині, щоб там послухати кілька лекцій з географії у відомово в той час доброго педагога, здається Каменецького.

Аж першого лютого 1927 року прийшов із кураторії дозвіл, який давав мені право до 31 серпня 1927 року викладати в школі українською мовою географію. хоч весь час викладав я також географію Польщі польською мовою. Також в дозволі не було згадки про мої виклади всесвітньої історії у всіх класах та історії Польщі в першій класі. Такі самі дозволи прислала кураторія щорічно аж до 1930 року, коли я

по всіх учительських іспитах у варшавському університеті одержав диплом учителя середніх шкіл з географії і геології, як головних предметів та історії, як побічного предмету. Ще раз 15 березня 1938 року дістав я дозвіл навчати предмету “наука о Польске вспулчесней”, для якого, як казала кураторія, не мав я кваліфікацій. Фактично тільки я повинен був той предмет викладати, бо він складався з історії і географії Польщі.

Несподівано в 1927 році помер від отруєної риби дуже гарний вдачею учитель математики Володимир Беняк. Це сталося десь пізно навесні, або влітку. З цим професором я заприятелював, і ми годинами проходилися в напрямі передмістя Грабник та говорили на різні теми. Такі наші проходи, а властиво балачки, часто тягнулися до 3, а часами й до 4 години ранку. Тому мені було дуже прикро, що людина хрустального характеру так несподівано відійшла від нас. Жаль, що не запам'ятав про нього дещо більше. Його могила на Грабнику постійно була під опікою учнів гімназії.

На його місце прийшла Надія Яківна Ішук (заміжня за галичанином Романом Ішуком, тому й діти були католиками), рідна сестра відомого історика та колишнього міністра заграничних справ гетьманського уряду Олександра Яковича Шульгина. Цей рід знаний був у Києві і загалом в Україні.

Десь в тому часі або пізніше з'явилася в школі і Євгенія Павловна Огібовська, і хоча не мала кваліфікацій на навчання німецької мови у вищих класах, толерували це директори і кураторія. Пізніше багато нових професорів мінялося, але про це буде мова пізніше. Дещо раніше від Огібовської з'явилася і Євгенія Іванівна Голенкіна, учителька французької мови, яка майже не володіла українською мовою.

Ще раз, здається в 1938 році, на початку шкільного року, кураторія відібрала була мені дозвіл вчитися в школі, бо рівенський староста не хотів видати свідоцтва льюальности, хоч таки й досі не розумію, нащо мені було потрібне аж в 1938 році свідоцтво льюальности. Здається того хотіла кураторія, або поліція, бо, видно, був якийсь донос. Закидали мені кооперативну діяльність ще в 1926 році, але це тільки для прикриття свого злочину. День, чи два, я навіть не був у школі, але зараз в цій справі пішли до старости мої два приятелі поляки Яків Гофман, колишній директор народної школи ім. Сенкевіча, а тоді посол до польського сейму, муж Ядвіги Гофманової та С. Єндришко, давніше учитель польської мови в російській гімназії, а тоді повітовий інспектор народних шкіл. Це допомогло, і кураторія негайно повідомила, щоб я йшов вчитися. Я навіть особисто не просив обох панів, а це певно зробила Я. Гофманова, бо вона знала, що сталося. Гофманова оповідала мені пізніше, що згадані професори запитали старосту: "То що ж ви думаєте позбавити праці одного з найкращих учителів у Рівному". Щастя, що найшлися приятелі між поляками, які хотіли обстати за мною, хоч напевно не допустив би був до мого звільнення географ з міністерства.

Про це цікаве подружжя хочу ще дещо сказати. Гофманова Ядвіга, учителька історії у польській гімназії і, як я вже згадав, вчила в нашій гімназії історії Польщі весь час аж до приходу більшовиків. Була льюальна та прихильна українцям, а тому дуже коректно відносилася до наших учнів. мені дуже часто приходилося узгіднювати всесвітню історію з історією Польщі, тому ми відбували спільні конференції, а, крім того, моя співпраця з її чоловіком зблизила мене до тих чесних людей, а згодом ми стали й приятелями. Гофманова померла в Тегерані (Персія) на становищі директорки гімназії в 1944 році.

Її муж Гофман Якуб народився в Коломиї 1896 року, а помер в Лондоні (Англія) 27 грудня 1964 року. Ця скромна людина працювала в першу чергу на шкільному полі, як небуденний педагог, політик, який явно виступав проти несправедливостей поверсальської Польщі. На запитання, вже по другій світовій війні в Лондоні, чому не пише своїх спогадів зі свого цікавого життя, відповів, що тих спогадів ніхто б не видрукував. Був редактором “Волинського Річника” польською мовою “Рочнік Волинські” від 1929 до 1939, в якому поміщував статті з етнографії, археології, історії та музеології Волині. Та найважливіша праця його для нас це “Біографія Волині”, яка в Рівному доходила до 24 000 позицій, але з приходом більшовиків пропала разом з його збірками з археології, етнографії та великою, переважно науковою, бібліотекою. Ось що пише до мене, між іншим, 5 лютого 1964 року про свою працю в Лондоні:

“Od 1950 roku prawie w każdym numerze Tek Historycznych, wydawanych przez Polskie Towarzystwo Historyczne, coś publikuję. Prócz tego przygotowuję wielką bibliografię Wołynia. Mam już przeszło 3.000 pozycji. Myślę już kończyć, gdyż i tak wszystkiego nie mogę tu znaleźć i będę się starał z końcem tego roku przygotować do druku.”

Ще хочу згадати, що здається в 1927 році переводив я разом з Гофманом розкопи старовинних гробів у Городку біля Рівного. Ми часто обмінювалися різними археологічними знахідками з теренів Волині та цікавилися етнографією.

Перший іспит зрілости в школі

Перший іспит зрілости відбувся в нашій гімназії в червні 1928 року. Він відбувався в приміщеннях гімназії, так само як і другий в 1929 р. Звичайно був це іспит письмовий, а так само і усний. Я іспитував тоді абітурієнтів з всесвітньої, а полька Я. Гофманова з польської історії.

Першими випускниками гімназії були:

1. Горобій Олександр, забитий в партизанській війні.
2. Горохович Ростислав, студіював медицину і лісництво у Франції, тепер учительное у рідному містечку на Волині.
3. Мельничук Олександр, нема вісток про нього.
4. Нестеренко Дмитро, інженер-будівельник, живе тепер в США.¹⁰⁾

¹⁰⁾ Коли я перший раз побачив цю клясу, яка дала початок нашій школі, тоді було всіх учнів у сьомій клясі 14, в тому дві дівчини, Бухович Валентина, дочка священика та Робітницька, яка швидко одружилася. Цих дівчат пригадав мені Дмитро Нестеренко, найрухливіший і найвідважніший та кращий учень у клясі.. Він ще в 1926 р. запросив мене на малу приватну гостину. Не пригадую вже в кого це було й хто тоді там був крім Нестеренка. Одначе пригадую, що були там тільки учні сьомої кляси і було їх тільки кількох. Була там перекуса, а навіть, до міри, горілка; ми багато тоді говорили та приємно провели вечір, а я сам, як і присутні учні, вважав себе тоді їхнім старшим товаришем. Більше ніколи не мав я нагоди бувати в інтимному учнівському товаристві.

Нестеренко Дмитро прийшов до нашої гімназії в 1924 р. з корінної Польщі до 5 кляси. Здав іспит зрілости дуже добре і по maturі пішов на політехніку у Вавшаві, яку закінчив у 1933 році. Працював за фахом у Польщі поблизу Варшави, а по другій світовій війні, враз із родиною переїхав до США. Тут також вбився на головного будівельного інженера у великій американській фірмі. Одружений з дуже милою чужинкою, яка добре володіє українською мовою. Нестеренки виховали двоє дітей, які тепер вже дорослі.

Дуже симпатичний був батько Дмитра, що переїхав разом з ним до США, а помер у вересні 1963 року. Мав я нагоду пізнати його, будучи свого часу в Гдині з екскурсією учнів польської державної гімназії.

Разом з братом переїхала до США і сестра Галина, замужня Акулова, також учениця рівенської Української гімназії, учителька у США.

5. Тижук Олександр, д-р економічних наук, професор університету у Венесуелі.
6. Тижук Федір, д-р медицини, практикує у Вінніпезі, Канада.
7. Фридрих Микола, д-р медицини, забитий німецькою бомбою в 1941 році.
8. Чирський Валентин, скінчив гірничу академію в Кракові і був головним інженером Гути Крулевської на Шлеську.
9. Ярмак Георгій,¹¹⁾ друкар в Нью Йорку.

Одночасно того ж 1928 р., але осінню гімназія мала вже всі вісім клас, деякі з них мали подвійні відділи, отже була повною школою.

У 1927 на 28 шкільному році кураторія запропонувала мені перебрати частину годин географії у трьох класах польської державної гімназії ім. Т. Косцюшкі в Рівному. Поділ годин був так уложений в обох школах, щоб я мав змогу переходити з однієї школи до другої, бо то й не було дуже далеко. Директором згаданої гімназії був симпатичний чоловік Б. Ридзевскі. По році згаданий директор запропонував мені залишитися на постійно в його школі, але я з місця відмовився від привабливої пропозиції, бо не вважав чесним кидати свою школу тільки ради більшої платні. Директор Пекарський був дуже сердитий на мене, коли я зажартував, що переходжу на постійно до польської державної гімназії. Все ж таки, коли б я був тоді знав, що згодом директором стане Яків Бичківський, без вагання був би прийняв ту пропозицію.

Рік 1928 був для мене взагалі успішним, бо того ж року кураторія назначила мене членом державної

¹¹⁾ З того самого випуску є в Америці Ярмак Георгій, який там набув звання друкаря. Оба згадані були на з'їзді колишніх учнів у 45-річчя гімназії 2 листопада 1968 року, і коли Нестеренко майже не змінився, то Ярмак, хоч на обличчі лишився однаковим, але вже посивів.

іспитової комісії при польській державній гімназії для екстерністів-українців, які здавали матуру в місяці червні. Ще другий раз був я іменований членом іспитової комісії у лютому 1931 року та іспитував з географії.

У цьому році відійшов із нашої гімназії до крем'янецького ліцею проф. Борис Веселовський, з яким ми в останніх часах зжилися і заприятювалися. Він був заступником директора, а коли відійшов, то директор призначив мене своїм заступником.

Одного разу не було десь директора Пекарського в школі, а тут рано прийшов Токарський на візитацію. Поки ще почалася наука, я мусів забавляти візитатора розмовою. Задзвонив дзвінок, а нашого польоніста Єжи Рояна нема. Він часто спізнявся, бо мешкав далеко. Переглядаючи поділ годин, сказав візитатор, що хоче йти на польську мову до VI-ої кляси. Пояснюю йому, що професор Роян можливо хворий, бо щось вчора недобре почувався. Візитатор попросив мене запровадити його до кляси, а він в заступстві проф. Рояна попровадить лекцію. За годину, чи дві з'явився директор, а в міжчасі й проф. Роян. Роян був добрим чоловіком, мав на передмісті осад, але любив заглядати до чарки. Цей раз йому не пощастило, бо навіть зошитів із шкільними задачами не мав у школі, а коли приніс їх на другий день, то в них замало було задач та й не всі були поправлені. Його недбалість довела до того, що, здається, по двох, чи трьох літах, його таки звільнено з праці назавжди.

23 вересня 1932 року окружна управа "Польській Мацежи Школьной", що була в Рівному, запросила мене викладати три години тижнево українську мову в IV-ій клясі польської торговельної школи. Мав я навчити учнів читати і писати українські листи, українською мовою полагоджувати торговельну і урядо-

ву кореспонденцію і навчити говорити у зв'язку з кореспонденцією. У тій школі вчив я початково три години, а потім дві години тижнево української мови, аж до 1938 року, коли то школа зліквідувала українську мову. У перших роках директором торговельної школи був дуже культурний і елегантний д-р С. Стеткевич, ендек (поляки політичного скрайнього напрямку, нетерпимі до інших національностей). Він був здається міністром за часів ендецького уряду в Польщі, а по їх упадку його закинули аж до Рівного. Хоч ця школа була мені чужою, я тут свобідно віддыхав і міг відпочивати по своїй українській школі.

У Торговельній школі офіційно мій предмет навчання називали “ензик рускі”, але в моїй присутності директор ніколи не говорив інакше, як “ензик українські”, й учителям не дозволяв у моїй присутності говорити “русін”, чи взагалі негативно висловлюватися про українців. Справді, цей директор був зразковим і тільки такі люди повинні бути директорами шкіл. Не можу нарікати й на учителів у тій школі, ані на учнів: всі відносилися до мене коректно. Майже незмінним президентом “Мацежи Школьной” був Міхаловіч, а секретарем кравець Леон Осецкі. Ще директор Стеткевич подбав про диплом для мене з міністерства освіти на навчання господарської географії та історії у фахових школах. Ось як висловлюється колишній учень тієї школи д-р К. Костів про мої лекції: “Ви тоді збагачували нас, кількох українців, знанням рідного слова, а поляків ви чарували лекціями; вони залюбки слухали ваших викладів та з великою пошаною ставилися до вас”. Платня у нашій гімназії не була висока і ці лекції доповнювали мій невеликий бюджет. Всі ці заняття в чужих школах та номінації до державних іспитових комісій приносили мені матеріяльну користь, але рівночасно признання доброго педагога, а

школі моральну користь, що такого учителя мала в себе, бо майже тільки мене самотнього з української гімназії, навіть поляки, всіляко вирізняли.

Ще згадаю тут, що в 1938 році, Польща передбачуючи, що буде у війні, провадила курси протигазової оборони і бомбардування з літаків. Такі два курси прийшлося й мені кінчати, а навіть на початку війни мене покликано до оборони, але тільки один раз, бо вже зразу постав воєнний хаос.

III.

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В РІВНОМУ

Приміщення гімназії

Як раніше згадав я, приміщення гімназії складалося з 10 кімнат (деякі з них були перехідні) з коридором посередині. Тільки шість кімнат надавалися сяк так на кляси, інші чотири були малі.

Зі зростом гімназії власник будинку, жид Роскіс, добудував з боку заднього подвір'я гімнастичну залю, а згодом віддав ще дві кімнати в своєму будинкові з заду, до яких треба було переходити подвір'ям. Та й це не вистачало, і гімназія ще винаймала на кляси кімнати в сусідньому будинкові, де раніше була жидівська народна школа, а також кілька кімнат на вулиці Галлера на кабінети.

Бачучи невідрадний мешканевий стан гімназії, радив я директорові ще 1926 р. взятися за будову нового відповідного будинку. Гроші на будову радив

зібрати в Канаді й Америці, і навіть хотів віддати до диспозиції багато адрес наших людей у тих країнах. Ці адреси мав я ще з Відня зі студентського допомогового “Т-ва Прихильників Освіти”.

Така концепція могла вдатися, бо в тому часі Галичина обильно користалася з заокеанських допомог, навіть села діставали звіттам гроші на будову народних домів, Волинь не мала багато своїх свідомих земляків у США та Канаді, але я був певний, що коли б гімназія була звернулася за поміччю, напевно була б знайшла прихильний відгук. Ф. І. Пекарський, по нарадах з різними людьми погодився був на мій проект, а навіть поробив був старання у церковній владі собору, щоб дістати даром, так як і російська гімназія, місце під будову гімназії. Церковна влада погодилася була початково дати за містом одну десятину землі.

Одначе всі ті пляни і старання пішли намарне, бо в міжчасі рівенський сеймик (повітова рада), в якому ще тоді було багато українців, рішив побудувати для української гімназії, таки в місті, відповідний для школи будинок. І дійсно десь в рр. 1927 і 1928 сеймик вибудував триповерховий, цегляний, великий будинок при вул. В'язничній, в якому з парадю вмурували заяву повітових властей, що цей будинок призначений виключно для української гімназії. За кілька літ обставини в сеймику настільки змінилися, що сеймик, на жаль, накривши будинок, внутрі його не викінчував. Недалеко, при тій самій вулиці була польська державна гімназія у великому, але старому будинку. Отже не випадало той будинок віддати комусь іншому, чи зужити інакше, тому лишили його недокінченим, оправдуючись, що, мовляв, нема фондів на викінчення.

Переконавшись, що будинку, збудованого сеймиком, гімназія не одержить, господарчий комітет

гімназії рішив купити уживаний великий будинок, який можна б переробити відповідно для шкільного вжитку.

Намічено купити колишню фабрику цвяхів при тій самій вулиці, що згаданий недокінчений новий будинок, але деякі громадяни, на чолі з тодішнім послом до польського сойму Степаном Скрипником, закидали, що гриб точить цей будинок. Коли ж при допомозі архітекта доказано, що грибка там нема, то тоді та сама нечисленна група громадян видвинула плян будови культурного центру в середині міста серед жидівського оточення на площі, що її подарувала церква і в ньому мали міститися всі українські культурно-освітні установи Рівного, гімназія і народна школа. Цей проєкт на рисункові виглядав приналежно, а мав коштувати близько пів мільйона польських золотих, це була, як я тоді назвав, нездійснена фантазія.

Як бачимо, концесіонер гімназії та деякі прихильні школі особи весь час вірили, що хтось збудує їм будинок і через те стратили добрих десять літ, бо не вірили у власні й народні сили. Аж коли переконалися у своїй легковірності та почули загрозу з боку шкільної кураторії, концесіонер і інші, порадившись із господарчим комітетом, рішили купити колишню сушарню хмелю на вулиці Галлера за 30.000.00 польських золотих. Будинок був міцний і лежав на гарній великій площі та й перерібка не вимагала великих коштів. При цій нагоді показалося, що волиняни щедрі й на добру ціль жертвенні, бо названих 30.000.00 зол. зібрано всього за пару місяців. Мене вислав був концесіонер збирати гроші до містечка Мізоча та до найбільшого села Волині Дерманя, яке часто описує у своїх творах наш письменник Улас Самчук.

Не забуду моменту, коли зайшов я до хати са-
мітного старого селянина (не пам'ятаю вже прізви-
ща) і пояснив йому мету моїх відвідин; він, не сказав-
ши нічого, вийшов до комори і, повернувшись в хату,
дав мені без найменшого нарікання три золоті п'ять-
рублівки (це царські гроші, що за Польщі дуже до-
рого платилися) додавши, "хай вчаться наші діти, як
буду жити, дам більше". Це була в моєму житті дуже
зворушлива хвилина. Ще ніколи не бачив у своєму
житті такого розуміння до збірки, а навіть ентузіяз-
му. Збірку проводили тільки ми вдвох, себто конче-
сіонер і я, та й то не часто, бо я не все міг лишати
зайняття.

Жаль тільки, що так легко куплений будинок не
дочекався гостити в своїх стінах так милих гостей
та господарів, бо розпочалася друга світова війна і
частина грошей й будинок попали більшовикам. З
тих грошей, на мою інтервенцію, тільки частину біль-
шовики дозволили взяти, щоб виплатити залеглу пла-
тню учителям.

Господарський комітет гімназії

Всіма фінансовими та господарськими справами
гімназії завідував концесіонер (звичайно учитель се-
редньої школи, якому шкільна кураторія, на його
письмове прохання, дала дозвіл оснувати і вести го-
сподарську ділянку даної школи). Він за згодою ку-
раторії назначував директора, а той також за згодою
кураторії добирав учителів, а за згодою концесіонера
директор наймав секретаря школи та сторожа. До
1930 року від заснування гімназії в одній особі був
концесіонером і директором Федір І. Пекарський; він
одночасно виконував і функції секретаря.

Для помочі і ради й громадської контролі кон-
цесіонер створив т. зв. господарчий комітет, до якого
з гімназії входили: концесіонер, одночасно і голова,

директор гімназії (від 1930 року Яків Федорович Бичківський), представник Педагогічної Ради (від 1927 року до останніх днів існування гімназії, кожно-річно Педагогічна Рада вибирала учителя д-ра М. Гуцуляка), незмінний секретар господарчого комітету Антін Кентржинський¹²⁾ та кожночасний голова Батьківського Комітету, яким найчастіше був, дуже поважний у Рівному, Полікарп Бульба.¹³⁾ В важливих

12) Кентржинський Антін, якого пізнав я у перших днях мого перебування у Рівному, був директором українського кооперативного банку, з яким вкоротці по мойому приїзді злучився т. зв. Оскілівський банк, якого директором був Ананій Волинець (колишній отаман повстанчої групи, з яким я пізнався в східній Україні в містечку Бершадь під час боїв з більшовиками). Це мені, як новому в Рівному, вдалося переконати згаданого Волинця, щоб злучив свій банк з кооперативним при умові, що Волинець увійде як заступник директора, до злученого банку, та що й я там буку членом управи. По злученні, здається, ніхто не респектував згаданих умов, отож я ніколи не то що в управі, але навіть не був членом банку.

Кооперативний банк находився на бічній вулиці, чи заулку близько гімназії і займав одну кімнату в помешканні Кентржинського. Родина Кентржинського складалася з чотирьох осіб, себто з дружини Олени і синів Богдана і молодшого Тараса. Богдан був дуже здібним учнем і по скінченні гімназії, скінчив університет і опинився в Фінляндії, де й одружився. Опісля переїхав до Швеції і в столиці Штокгольмі досліджував початкову добу Мазепи, написав працю на цю тему, але шведською мовою. Останньо писав працю "Хмельницький та його часи", але чи скінчив годі знати. Був дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка і ще досить молодим помер. Брат його Тарас, нічим не відзначався і тепер живе разом з матір'ю у Швеції, куди й переїхали з сибірського заслання.

Батько їх, Атіт, як вже було згадано, провадив кооперативний банк, в якому концесіонер гімназії депонував шкільні гроші аж до приходу більшовиків. Опісля він працював якийсь час в більшовицькій кооперації. В 1940 році Кентржинського арештували, а згодом і розстріляли. Яка була причина арешту Кентржинського, годі було довідатися, а здогадам тяжко вірити.

13) Полікарп Бульба мав у Рівному на розі вулиць Геллера і 3 мая аптечний склад, в якому працювала його дуже симпатична дружина Марія, яка багато помагала гімназії, а особливо учням. Вони мали одинака сина Андрія дуже спокійного і доброго учня. Він здав іспит зрілості в 1936 році, скінчив високу школу і тепер в США (Бофало) працює за фахом. Одружений з гарною і приємною українкою, яка приїхала з Польщі в тому часі, як я Бульбів відвідував. За німецької окупації П. Бульба був посадженим Рівного і мировим суддею.

справах концесіонер запрошував на засідання сенатора Карпінського О., послів Микиту Буру і Степана Скрипника, адвокатів І. Корновухова та Миколу Багринівського і ще декого з видніших громадян Рівного, чи Рівенщини, як приміром війта клеванської, чи межиріцької гміни Івана Підстригача та інших. Цей комітет відбував свої засідання неперіодично, залежно від потреби, але не менше раз у місяць у приміщенні гімназії. Рішення господарчого комітету були обов'язуючі, бо за весь час свого перебування в ньому, не пригадую собі, щоб концесіонер змінив якунебудь постанову.

Фінанси школи

Фінанси школи повністю походили з оплат учнів. Як не помиляюся, то повна оплата виносила 25 до 30 золотих місячно. За двох чи більше 50 зол. Цілком бідні учні, а здібні, були звільнені від оплати; деяких звільняли частинно, чи до половини, на внесок Педагогічної Ради. Жодних збірок на утримання гімназії господарчий чи батьківський комітети не переводили, крім збірки на купно гімназійного будинку, про що була вже мова раніше. Єдину поміч школа мала від держави в формі етатів (платня учителів), здається від 1927 року. Початково директор одержував державну платню, пізніше крім директора був на етаті кожночасний польоніст та учитель Роман Вербицький, який прийшов до нас із якоїсь державної школи. Вони одержували від концесіонера оплату тільки за додаткові години.

Етати кураторія відмовилася давати гімназії осінню 1930 р., коли школа втратила права прилюдности (право державних шкіл), тому то дир. Бичківський не хочачи тратити етату залишився на один рік директором народної школи, а до нас тільки доходив. Гімназія відзискала етати знову по році і мала їх аж

до приходу більшовиків. Розуміється, що чим більше було учнів, тим більші були приходи.

Найбільшим видатком школи була платня учителів, які одержували по зол. 10.00 місячно за одну годину тижнево. Крім платні за предметові години, школа платила клясним опікунам по зол. 10.00 місячно за годину тижневого виховання; за провадження бібліотеки зол. 20.00 місячно та за провадження фізичного і хемічного кабінетів. Не пригадую собі, скільки платила школа ренти за приміщення, у всякому разі рент кожномісячно мінявся, бо майже кожного року треба було донаймати нові кімнати, чи то у зв'язку з ростом школи, чи то у зв'язку з новими вимогами кураторії. Немало грошей видавав концесіонер на різні приладдя для хемії, фізики, а також на бібліотеку. До 1930 року Пекарський, як концесіонер і директор та секретар, задовільнявся державною платнею, а від того року він назначив собі платню в сумі 350 зол. місячно. Новий директор Бичківський, крім етату, побирав платню за директорство і додаткові години за навчання та окремо на мешкання. До того треба ще було оплачувати секретаря школи, якого найняв директор. Одначе, коли я підніс на засіданні господарчого комітету, щоб старшим учителям платили дещо більше, як початкуючим, то директор тому супротивився.

Батьківський Комітет

Хоч я був часто делегатом Педагогічної Ради при Батьківському Комітеті, одначе майже ніколи не лишилося у моїй пам'яті з праці згаданого комітету. Пригадую тільки, що з рамені Батьківського Комітету, Вротновська,¹⁴⁾ вдова по високому старшині УНР

¹⁴⁾ Гордія Вротновського, який скінчив нашу гімназію, розстріляли "культурні німці". Друга по старшині, Туся, стала дру-

(Української Народної Республіки) Вротновському-Білошапці, яка залишилася з чотирма дітьми, що ходили до нашої гімназії, на перерві продавала другі сніданки для професорів і учнів. Батьківський Комітет щорічно по Різдві влаштовував для учнів ялинку з дарунками для них, яка, звичайно, дуже гарно вдавалася. Також часами влаштовував забави для учнів враз із громадянством. Не пригадую собі, щоб Батьківський Комітет збирав гроші на поміч гімназії чи виплачував допомоги бідним учням, хоча це останнє, в окремих випадках могло бути.

**

жиною лікаря Н. Лукіяновича, сина могого професора з гімназії у Вижниці д-ра Дениса Лукіяновича, знаного письменника.

Здається третьою з ряду була Ольга Вротновська, яка одружилася з Миколою Колянківським і разом видавали корисний журнал "Ми й світ". Одначе важливішим їхнім ділом було відкриття образотворчої української галерії в Торонті. Це було в той час одиноке українське мистецьке підприємство на Канаду. Перед кількома роками вони побудували спеціально для того пристосований імпазантний будинок у Ніягара Фаллс, Онтарію, куди перенесли свою галерію, розширивши її мистецькими картинами також з України. Крім того вони оснували теж і музеї.

Ходив до нашої гімназії і наймолодший **Богдан Вротновський**, але яка його доля, не знаю.

IV.

НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ

Наша рівенська гімназія була гуманістичного типу, як і всі інші гімназії в Рівному, за виїмком одної приватної жидівської, яка була математично-природничого типу. Цікаво, що всі гімназії гуманістичного типу були в східній частині міста, близько Любомирського парку, тільки одинока математично-природнича була на Дубенським передмісті. В цій гімназії я вчив коротко географію; мусів зрезигнувати тому, що учні не давали мені спокою за оцінки, не лише в школі, але навіть вдома.

Навчання в школі відбувалося за програмою міністерства освіти для гуманістичних гімназій, з додатком української мови з такою кількістю тижневих годин, як і для польської мови. Також історія в нашій школі була поділена на всесвітню, яку викладали українською мовою та польську, яку викладали по польському. Решта предметів викладалися українською мовою. Крім того, кожна кляса в нашій гімназії, а певно також і в інших, мала одну годину тижнево — виховну. Нічого дивного, що наші старші учні мали п'ять днів в тижні по шість годин, і тільки один день п'ять годин, отже більше, як в польських школах. Навчальна година тривала 45 минут і між лекціями були перерви від 5 до 25 минут. Наука починалася від 8-ої години ранку і переважно кінчалася перед другою годиною пополудні. Тільки неділі і свята були вільні і то не зовсім, бо рано треба було приходити на екзорту (проповідь для учнів в школі), а відтак учні парами йшли до церкви.

Під кінець панування Польщі, десь від 1937 року, влада вимагала, щоб гімнастичні вправи в гімназії провадити польською мовою. Також вже в 1939 році, по відході нашого проф. Романа Вербицького до Здолбунівської гімназії, влада бажала, щоб і хемію та фізику викладати польською мовою. Мало що таке й не сталося пізніше з історією, бо й я, через погані відносини до мене директора, хотів покидати гімназію.

Від початку до кінця існування гімназії, польську мову і історію Польщі викладали вчителі поляки, а також т. зв. “Польську вступлесну”, і відтак ще й гімнастику.

Кожний учитель мусів добре простудіювати і знати програму навчання свого предмету й уложити на початку шкільного року на письмі в денникові плян, себто відповідно розкласти навчальний матеріал на семестри до кінця шкільного року. Цього пляну, розуміється, якщо його апробував директор, або не мав застережень візитатор, треба було придержуватися.

Перша лекція починалася молитвою “Отче наш”, а остання кінчалася молитвою “Богородице Діво”, або окремими молитвами перед навчанням і після навчання. На кожній лекції учитель перевіряв учнів за списком у деннику. Тоді починалася лекція. (Тут буду писати тільки про себе, бо про других тяжко було би щось конкретного сказати).

До лекцій треба було приготувитися, переважно дома. Приготування забирало багато часу, бо не раз треба було перечитати якусь нову книжку, чи хоч уривок потрібний до насвітлення такої чи іншої проблеми, щоб більше дати, як є в підручнику. Потім треба було скласти собі в голові докладний плян кожної лекції, які припадали на наступний день. Початково я писав пляни на кожну лекцію, але переваж-

но такі лекції мені не вдавалися, бо написаний плян в'язав мене і я не мав полету, заглядаючи часто до нього. Я сміло тверджу, що за час мого навчання в Рівенській Українській Гімназії ні одна лекція не була подібна до такої ж лекції в попередніх роках, отже я ніколи не повторювався, а завжди шукав нового підходу. Часами траплялося, що я пізно прийшов із конференції чи гостини, то не лягав спати, поки хоч коротко не уложив пляну лекцій на наступний день.

Нормальна лекція з історії чи географії складалася з трьох частин. Перше було коротке повторення попередньої лекції (ми казали старої), далі йшла нова лекція і третя частина — це коротке повторення нової лекції, або перевірки, чи всі зрозуміли новий матеріал. Я дійшов вже був до такої перфекції, що всі три частини кінчав разом з дзвінком, не дивлячись на годинник. Під час лекції рідко коли сідав. В першій частині питав коротко багатьох учнів, тому майже кожний мав нагоду відповідати. Нову лекцію з історії переважно викладав із замишуванням, не раз забуваючи де я і повторював новий матеріал, питаючи багатьох, щоб переконатися, чи зрозуміли. З географії я дуже рідко що викладав, а переважно, навіть нову лекцію вимагав вчитувати з мапи, задаючи відповідні питання. Призвичаював і вчив учнів від першої класи читати мапи і в цьому мав успіх. Здається в 1932, або 1933 році одного разу несподівано увійшли на мою лекцію географії в II-ій класі, візитатор Кемпф Сікорські, директор і третій, досить ще молодий, незнайомий мені мужчина, та сіли в лавку. Звичайно в таких випадках учні хвилюються, але не можу сказати, щоб і я не хвилювався, проте скорими питаннями я привернув їх увагу й розвіяв страх. Новою лекцією була різьба берегів Європи. Вмілими питаннями учні дійшли до висновку, що майже вся Європа була оточена горами, в деяких місцях запа-

лими. Зараз по лекції прийшов по мене директор і представив незнайомого. Показалося, що це був д-р Міхальські (не ручу, чи добре запам'ятав прізвище), міністеріяльний візитатор географії, що його підручники увів я в деяких клясах, а теж і в другій. Він на-самперед погратулював мені за незвичайно вдалу лекцію, додаючи, що він ще такої лекції досі не чув і що він в своєму підручникові побоявся так представити різьбу берегів Європи, а в мене на лекції переконався, що це було можливим.

Звільнивши мене з решти годин, він вже тоді запропонував мені переклад його підручників на українську мову, а також заявив, що організує “Коло географів Волині і Полесся” і бажав би бачити мене на чолі того Кола. (Про це буде мова пізніше.)

Любив я свої предмети, бо ще в гімназії у Вишніці полюбив географію і спроваджував нові, переважно німецькі книжки, а вже обов'язково нові атласи. Любив також школу, а при тому мав невичерпаний запас енергії та нових ідей. Один візитатор ще перед тридцятими роками писав у своєму справозданні, що сядячи на моїй лекції, не звертав уваги, як я лекцію проваджу, але весь час боявся, що запитаю його, і він не буде чогось знати, тому, що так живо була ведена лекція.

Висловився про це також інший візитатор, директор державної польської гімназії, Савтер, якого вислала кураторія весною або осінню 1931 року, щоб переконався, чи можна привернути права нашій школі, які наша гімназія втратила по скандальній maturі, а радше по трагічнім Шевченківським концерті. Він в своєму звіті написав, що під час моєї лекції кляса дуже жива і напружено працює, але віжки я добре тримаю в руках і ними керую. Він порівняв мою клясу з рухливістю кляси Надії Я. Іщукової з тою тільки

різницею, що вона не панувала над класою, чи не мала контролю над нею.

Початково оцінки за відповіді учнів записував я до нотатника в класі, однак цей спосіб мені не подобався, бо він дразнив учнів. Тоді я рішив записувати оцінки учнів в учительській, зараз по лекції. Та це мені багато не допомогло, бо гальмувало пересічну оцінку учня, тим більше, що я рідко питаю одного учня довго. У класах, які нормально мали 30 учнів, були часті випадки, що на одній годині всі тридцять були питані хоч по раз, а часами й більше. Учнів знав я всіх з прізвищ і вигляду. Таким способом я виробляв собі про кожного учня загальну оцінку, а не пам'ятаю того, що тоді він відповів мені на недостаточну, іншим разом на добре, чи достаточну. І вкінці я закинув нотатники та записування оцінок, а що я мав добру пам'ять, то на класифікаційних конференціях диктував оцінки з пам'яті.

Пробував себе часами контролювати при допомозі учнів, переважно в нижчих класах. Звичайно учні по класифікаційній конференції просили, щоб подиктувати їм оцінки. На це я їм відповідав, що ви самі їх добре знаєте і одному з них, рухливішому, казав оцінювати кожного. Рідкі випадки були, що тут, чи там була мала різниця. Гірше виходила така контролія у старших класах, де учні старалися навмисне перебільшувати свої успіхи в науці.

Контролія навчання

Директор школи був не тільки адміністратором гімназії, але чи не найважливішою його функцією було слідкувати за самим навчанням, за виконанням навчального плану цілої школи та за методом навчання. Тому обов'язком його було відвідувати лекції поодиноких учителів, перевіряти їх плани навчання, переглядати шкільні та домашні писані справи і давати вказівки, головню початкуючим викладачам.

В нашій школі трапився був випадок з викладачем природи. Проф. І. Сав'юк переставив був навчальний матеріал нижчої класи до вищої, в вищій до нижчої і так його й виконував. Цей недогляд, а радше занедбання відкрив візитатор кураторії і долучивши до того й те, що згаданий педагог не мав тоді приписаного учительського іспиту, звільнив його з обов'язків в нашій гімназії (проф. Сав'юк вичерпав своїх 4 пробних роки і поїхав до Віленського університету здавати іспит, але не здав, а тим самим стратив право бути учителем середніх шкіл в цілій державі).

Крім того директор повинен був улаштовувати т. зв. показові лекції кращих учителів, відповідні доповіді, передусім з методики навчання та виховання, обговорення їх, і мав заохочувати учителів засвоювати собі найкращі способи навчання. Ні один з директорів не бував на моїх лекціях, хіба з візитатором, про що я вже згадував раніше, а також ні один з них не давав ніяких вказівок. За весь час, здається, була тільки одна показова лекція для цілої школи. Мав я дві показові лекції в нашій школі, але для учителів географії з рамени Кола географів. Чи директор один або другий виконували свої обов'язки супроти інших учителів, не знаю.

Для контролю та перевірки розвитку учителя чи школи директор повинен був провадити щось в роді денника, в якому вписував би інспекції, поради, показові лекції і т. п. та важніші події школи і характеристику учителів.

За належний, чи неналежний хід навчання та виховання був відповідальний директор з усіма чи поодинокими учителями перед шкільною владою, тобто шкільною кураторією на Волині, що мала свій осідок в Рівному.

Шкільна Волинська Кураторія

Шкільна Волинська Кураторія в Рівному щорічно, а часами частіше, висилала візитатора середніх шкіл до гімназії, щоб прослідив навчання і виховання у школі. Час візитації залежав від кураторії, тому школа мусіла бути приготована на те кожночасно. Першим візитатором, який був іменованій на це становище на Волині в тому самому році, що й я прийшов до гімназії, був директор державної гімназії в Здолбунові К. Токарські. Внедовзі він став начальником середніх шкіл, а на візитатора прислали тим разом жінку д-р Володиславу Татаржанку. Та вона довго не була, бо вплуталася в подружні справи з директором польської гімназії в Луцьку, і на її місце прийшов колишній учитель фізики з Волині Кемпф Сокорські. Один раз візитував нашу школу директор польської державної гімназії Савтер. Також, як я вже згадував, один раз візитував навчання географії географ з міністерства.

Польські візитатори звертали велику увагу в першу чергу на польську мову та на історію Польщі. Найменше, можливо залежало їм на українській мові, одначе, тут вони дошукувалися чогось іншого, а саме чи не впроваджується при цій нагоді ворожих ідей щодо Польщі. Пригадую, одного разу не подобалася візитаторові Кемпф Сокорському домашня чи шкільна лектура, яку увела учителька С. Богунова, і через те він казав поусувати деякі книжки, навіть з бібліотеки. Про кожночасну візитацію кураторія прислала гімназії звідомлення, яке, звичайно, директор відчитував на Педагогічній Раді.

Візитаторам тяжко було дошукуватися чогось негативного в навчанні, яке в нашій школі було на високому рівні та не уступало іншим школам, а може не раз і перевищувало. Про це дбали учителі, а також і учні, які розуміли становище школи та виразно ба-

чили, що нас більше пильнують, як інших, та добре слідкують за нами. Прикро було, що невеличка група учнів свідомо, чи несвідомо далася втягнути поліційними агентами в донощицтво. Щастя, що тих конфідентів учні викрили і, розуміється, стали обережнішими в їх присутності, а також і учителі уважали, щоб на лекціях бути обережнішими. До цих злих духів гімназії треба також зачислити і останнього польоніста З. Косьора.

Виховання в школі

Виховання було однією з важливіших праць у школі. Воно залежало від самих учнів і також від добору учителів та гармонії між ними. Наша гімназія, як вже раніше сказано, мала переважно дітей з села та дещо міщан, які за малими виїмками розуміли, чого їх до тієї школи післали. Тому вони й легко піддавалися вихованню. Одначе на мою скромну думку, виховувати — це більша штука, як учити. Крім того й виховувати під оком чужих і ворожих наглядців не було так легко. Зрештою, всюди, так і в нас були учителі, які не мали до того дару, не вміли виховувати, а може й не хотіли. До того ж були й чужі учителі, напр., поляки, які хотіли виховувати наших дітей щонайбільше на льяольних громадян Польщі. Знову ж були росіяни, як Євгенія Іванівна Голенкіна, яка, хоч не була ворожо наставлена до українства, але його не розуміла і не відчувала, а зрештою, вона ніяк не надавалася на учителя, хоч ради посади докладала всіх зусиль, щоб відповісти вимогам. Друга учителька Євгенія Павловна Огібовська, хоч її муж, секретар гімназії, подавав себе за українця, вона остентаційно виявляла себе росіянкою. На жаль, не знаю її походження. А коли до того додамо таких, які не мали навіть середньої освіти, чи Карпенка (цей

останній, не з вини своєї, був хворий) та інших, то їй мало лишалося таких учителів, що могли виховувати.

Кожна кляса мала по одній годині тижнево виховання. На жаль, жодних напрямних щодо виховання ніхто не давав, і така виховна година була виключно на сумлінні учителя. Тому їй не дивниця, що деякі учителі таку годину використовували на полагоджування біжучих справ, зв'язаних з організацією кляси, чи на виправдування пропущених годин деякими учнями. Також не всі учителі цікавилися життям учнів поза школою, а відвідування учнів на їх мешканнях, забавах, прогуляках і т. п. давало дуже багато світла майже на кожного учня.

Тому, щоби виховувати учнів, треба було кожного з них знати не лише в школі, але й дома і при різних нагодах. Треба було виховувати не лише на виховних годинах, але й на інших годинах, коли заходила потреба, в дома, на вулиці, на забаві, прогуляках, тощо.

Я особисто старався виховувати молодь не лише на виховних годинах, але коли тільки зайшла потреба, і то не лише в своїй клясі, де був формальним виховником, але у всіх клясах. Про український патріотизм не приходилося говорити явно, це учні розуміли самі, але часто вживалося таких і подібних висловів, як напр., “це сором бути українцем і говорити неправду”.

Звичайно кляси вибирали свою управу, на чолі якої стояв вїйт, який був до певної міри відповідальний за лад у клясі. Щоденно були назначувані вїйтом чергові; вони мали дивитися за чистотою, приносити до кляси географічні та історичні карти, зголошувати неprisутніх і т. п.

Біля Рівного в Басовому Куті був став, де учні любили купатися. Але були випадки, що учень замість до кляси, йшов на став, а в клясі його товариші

покривали, звичайно видумуючи якусь поважну причину його відсутності. Часто я доказував учням, що не лише той робить зло, хто марнує гріш своєї родини, яка може часто й недоїдає, щоб дати йому можливість вчитися, але чи не гірше поступають ті, що такого покривають, замість допомогти йому стати гідним учнем. Не раз я давав багато прикладів і правдивих фактів. Все таки, щоб мати вплив на учнів треба було здобути довір'я у них. І нічого дивного, що мав я випадок, коли учень сьомої класи, і то не моєї, прийшов до мене просити поради, як вилікувати певну хворобу, що дістав через необережність. Не кажучи нічого нікому пішов я з ним до знайомого лікаря і довірено просив його, щоб взявся за лікування хлопця. І досі ніхто, крім мене, лікаря та того учня, нічого про це не знає. Той хлопець сьогодні займає гарне становище в одній з країн Західного Світу. Було в мене більше випадків, де треба було затримувати тайну. Можу сьогодні сміло сказати, що виконував і виконав своє завдання виховника совісно й з великим замилюванням, хоч був вимогливим.

Найбільше праці йшло на те, щоб учнів стримувати від нерозважних вчинків, які могли пошкодити гімназії в її правах, або могли допровадити до її ліквідації. Тому я отверто картав тих громадян, які нерозважно втягали учнів до ОУН (Організація Українських Націоналістів), чи використовували їх в той чи інший спосіб, відриваючи їх від науки, а втягаючи в політику. Я тоді твердив і сьогодні того тримаюся, що доросла, освічена людина може принести багато більше користи, ніж запальний нерозважний ще учень.

У пізніших роках я був теж опікуном заснованого мною виховного гімназійного гуртка, який мав свою управу і ті самі цілі і завдання, що й класні управи, тільки поширений був на цілу школу. Ось

що пише, згадуваний вже попередньо С. Іллюк: “Про життя гімназії не згадую тут, бо це дуже широка тема, яка вимагає самостійного й окремого наświetлення. Загально тільки зараз можу сказати, що пліло воно дуже різноманітним і буйним життям, як на ті часи і умовини без огляду на дуже тяжкі перешкоди, які приходилося переборювати як учителям, так і учням”.

Крім прямого виховання, велике значення мали різні гімназійні гуртки, де молодь і виховувалася і доучувалася. При гімназії існувала ціла низка таких гуртків. Вони ставили собі за завдання виховати своїх членів на здисциплінованих і свідомих українських громадян, які б у відповідний час змогли з повною посвятою і відданістю та з набутим в школі практичним знанням, стати на службу своєму народові.

Вільний час від науки, а не раз у випадку потреби, то і зі шкодою для властивої шкільної науки, учні гімназії присвячували активній й інтенсивній праці в таких шкільних гуртках, як пласт, шкільний хор, драматичний гурток, культурно-освітній, літературний, історично-географічний, математичний, кооперативний та інші.

“Пласт”

Не пригадую тепер собі, коли в гімназії постав “Пласт”, але обидва курені пластових юнаків і юначок постали аж після мого приїзду до Рівного. Зрештою, йнакше не могло й бути, бо до літа 1926 р. гімназія мала всього кільканадцять учнів.

Ще до мого прибуття до Рівного, або десь в тому часі, постали в гімназії окремі пластові гуртки. Найперше Пласт постав у містечку Олександрії біля Рівного, тоді коли ще української гімназії у Рівному не було.

Організатором, або принайменше тим, що зацікавив учнів гімназії Пластом, як пише знаний нам вже С. Ілляк, був Степан Семенюк, працівник Повітової Просвіти, який походив з містечка Олександрії, де й створився Пласт.

Пластуни гімназії брали участь у зустрічі пластових частин Галичини й Волині, яка відбулася в Олександрії. Як пригадую собі зв'язковим обох куренів УПЮ-ів був пок. проф. Беняк В., а по його смерті виринула справа нового опікуна і врешті решт прийшлося мені стати опікуном, але ненадовго, бо заки я встиг перебрати Пласт, кураторія розв'язала його.

Послухаймо, що пише про Пласт колишній курінний Сергій Ілляк. "Провід Пласту теж спочивав у руках учнів Вашої кляси, я був курінним УПЮ-ів аж до закриття Пласту. Більшість становищ курінної команди була обсаджена теж учнями Вашої кляси, пластові гуртки в нижчих клясах провадили переважно учні Вашої кляси. У 1928 р. Волинська Шкільна Кураторія розв'язала Пласт у гімназії тому, що через організаційні зв'язки Пласту зі своєю централею у Львові молодь ламала той штучний, т. зв. сокальський кордон, який польська окупаційна влада за всяку ціну хотіла далі утримати та ще й поглибити. Кураторія заборонила Пласт і вимагала, щоб усі пластуни нашої гімназії перейшли в повному складі до польського "гарцертва" та підпорядкувалися його прововоді. Ми тоді вирішили, не зважаючи на сильний натиск на нас з боку кураторії, що на це не погоджуємося і за згодою пластових властей у Львові, офіційно розв'язали пластові курені в нашій гімназії, а неофіційно все ж таки даліше провадили виховну працю в дусі Пласту, що, так скажу, перейшли в підпілля".

Історично-географічний гурток

Здається таки в 1926 році я zorganizував історично-географічний рурток. Метою цього руртка було поширити знання учнів з історії та географії України. Цих предметів окремо в школі не було, а на лекціях не можна було викроїти відповідного часу для України. Це був перший такий гурток, і він навіть дуже гарно розвивався, однак не довго. Десь при кінці 1927 року, або 1928, одного разу по лекціях, з'явився у гімназії післанець з кураторії (гімназія не мала телефону) і повідомив, що начальник середніх шкіл Токарський просить мене негайно зайти до нього.

Передбачував я тоді щось поганого, але не міг догадатися в чому справа. З гімназії до кураторії було близьенько. Токарський прийняв мене без затримки, початково розпитував про умовини моєї праці, а тоді сказав, що чув, що я заснував і проваджу історично-географічний гурток. Далі сказав, що кураторія не має нічого проти гуртків, а, навпаки, підтримує такий спосіб поглиблення навчання і виховання, але мій гурток історично-географічний до добра не доведе, бо тут дуже легко може виринути кожної хвилини момент нельояльності супроти держави і, як би я не старався, цього мені не оминати. Він радить незаметно цей гурток занехати так, щоб ні учні, а навіть директор цього не завважили. Про нашу розмову в цій справі не мав ніхто довідатися. Всякі мої вияснення не помагали.

Не знаю, звідки дізнався Токарський про мій гурток, чи від директора, який любив розповідати про успіхи гімназії і якого в тих часах кураторія шанувала, чи може хтось інший доніс, хоч не було б цього - рятунку для гуртка не було б, хіба тільки можна було відволікти його ліквідацію. Все ж таки я не дотримав слова даного Токарському, бо сказав про

свою розмову з візитаторем Пекарському. Він сказав мені, що коли не хочу наптити школі та собі щонайменше неприємностей, то повинен послухати ради кураторії. Так і скінчилася моя добра воля, але це дало заохоту іншим учителям творити подібні гуртки.

Літературний гурток

Першим, що відгукнувся на мій почин, був проф. Борис Веселовський, який створив український літературний гурток. На жаль, гурток довго не існував, бо з відходом Веселовського до Крем'янця він перестав діяти. Можливо, що з тих самих причин, що й мій гурток, і літературному не можна було розвиватися. Крім того, гімназія не мала щастя до українців, бо за час свого не дуже довгого існування їх було 5 чи 6 і не всі з них були зацікавлені надобов'язковими годинами праці.

Математичний гурток

Більше щастя мав математичний гурток, який заснувала Надія Яківна Іщук, коли перебрала навчання математики по смерті проф. В. Беняка. Надія Яківна була вже знайома з провадженням гуртків ще зі своєї праці в Першій українській гімназії в Києві.

В програму цього гуртка входили доповіді, але менше було їх з історії математики, а переважали докази тверджень, які в класі не бралися, а розроблялися самими учнями, напр. різні доводи, твердження Пітагора і ін., іноді давалися описи якогось приладу, зробленого учнем або розв'язання цікавішої задачі.

В рівенській гімназії математичний гурток відіграв деяку роль в житті школи взагалі. Коли була виставка учнівських праць з нагоди 15-річного ювілею школи, то математичний гурток, як і інші гуртки, виставив свої праці. Один раз гурток організував

навіть математичну вечірку. Заля, де відбувалася вечірка, була прикрашена геометричними рисунками, діаграмами тощо, навіть пороблені були котильйони з різних геометричних фігур.

Надія Я. Іщук твердить, на підставі свого досвіду, що з допомогою математичного гуртка можна значно підвищити рівень знання предмету.

Десь в рр. 1931 або 1932 Надії Я. Іщук прийшло на думку зорганізувати **математичну читальню**, яка була чинною двічі в тиждень по дві години, а навіть і довше. Цю читальню, пише Н. Іщук “відвідувало кожного разу близько 20 душ, а іноді доходило й до 40. Здібнішим учням давала задачник, зазначаючи ті чи інші цікаві задачі, або книжку з математичними розвагами, чи щось іншого. Слабшим учням давала виправи і пояснення того, що їм було потрібне”. Звичайно, сильніші учні старших клас помагали кільком слабшим і тільки у випадку якоїсь неясности учні зверталися до учительки.

“Завдяки цій математичній читальні, — пише Надія Яківна, — я могла обходитися майже без незадовільних оцінок із математики. Хтось не знає чого на лекції, — зараз радимо йому прийти в читальню і справа налагоджується”.

Допоміжною гурткові була **математична майстерня**, яка постала після читальні і яка відбувалася також двічі в тиждень і іноді забирала цілий вечір. Гімназія мала свої два станки, а опісля більше та столярське приладдя і учні з великою охотою робили різні геодезійні прилади, твердження. Користь із зробленого приладдя була для всіх учнів, бо в потребі їх ми демонстрували всій класі.

Крім виробів із дерева, яке учні самі приносили, уживали бляху, дріт, картон та інші матеріяли. Всі ці вироби, до яких згодом долучилися й рисунки, й журнали та протоколи гуртка, творили свого роду

математичний музей, який часто оглядали учні й професори інших шкіл. Все це пропало за часів німецької окупації.

Культурно-освітній гурток

Цей гурток, так би сказати, стояв на чолі всіх гуртків та надавав напрямок у шкільному житті. Головою його довгий час був учень моєї класи Михайло Бляхарчук, а пізніше, коли він по maturі відійшов, були кращі учні нашої школи. Цим гуртком опікувався я від його заснування аж до ліквідації гімназії, а властиво переміни її на десятирічку в 1939 році.

Найчастіше в цьому гурткові відбувалися реферати на освітні, культурні та виховні теми. При допомозі цього гуртка була в гімназії, у відповідних габльотках, зібрана колекція писанок, переважно із західних областей України, стародавніх монет, знайдених на наших землях та археологічних знахідок з палеоліту та неоліту. У цьому гурткові набирали учні знання і любови до зберігання пам'яток нашої старовини.

З рамени культурно-освітнього гуртка відбувалися учнівські забави, фестини та інші імпрези. Дохід з тих імпрез йшов на закупно потрібного приладдя для школи як напр. епідіяскоп, який закуплено в Німеччині за суму понад 500 польських золотих. Крім того, частину грошей призначувано на прогульки. Такі прогульки доводилося організувати і провадити найчастіше мені. По одному разу учні були в Варшаві, Катовицях, Львові та Луцьку, а більше разів у Крем'янці та Почаєві, в Острозі, Івановій Долині, Костополі та інших місцях. У кожній місцевості ми мали провідників українців, які опікувалися нами, чи як представники установ, чи з власного бажання. У Катовицях, а також в Кракові, дуже сердечно опі-

кувався нами професор Гірничої Академії в Кракові, Іван Фещенко Чопівський. Найбільш втомлюючою була екскурсія до Почаєва, бо до Крем'янця ми їхали поїздом, а звідти до Почаєва і назад до Крем'янця треба було наймати підводи на багаж та для слабших учнів. Двічі, здається, ігумен монастиря давав нам підводи з Почаєва до Крем'янця даром. Після нашого повороту з Почаєва, учителі та учні крем'янецької гімназії гостили нас у себе та влаштовували забави. На прогульці у Львові дуже помічним був мій товариш проф. Павло Сиротюк,¹⁵⁾ який нами опікувався весь час і показував нам та пояснював все, гідне уваги.

Учнівська кооператива

Згаданий уже учень М. Бляхарчук був також головою шкільної учнівської кооперативи "Учениця", яку я zorganizував. Перших кілька років її справником і крамарем був учень Сергій Іллюк. Кооператива мала на меті приготувати і виховати учнів до спільного життя й охороняти їх перед визиском. Кожного

¹⁵⁾ Проф. ПАВЛО СИРОТЮК, це мій майже односельчанин, бо походив з села Джурова, що межує на сході, хата в хату з Новоселицею, снятинського повіту. Хоч Павло мав молодшого брата Миколу, священиком, то все ж таки я був пов'язаний з ним, був Павлові якби рідним братом. Ми оба були в одній класі в гімназії у Вижниці, разом одного року склали матуру, разом студювали на віденському університеті географію і історію. Правда, що він таки в 1914 році вступив до УСС-ів, а мене навіть у 1915 році не хотіли УСС-и прийняти ізза малого росту та невиспичальної ваги.

П. Сиротюк брав участь в карпатських боях із москалями, де був ранений, а по видужанні зачислений до інвалідів і тому опісля в УГА та в Дієвій Армії УНР працював в інтендантурі.

По скінченні університетських студій працював у приватних українських школах та в книгарні і видавництві "Рідна Школа" у Львові. Перебув таки у Львові першу окупацію більшовиків, а опісля німців, щоб в квітні 1944 р. піти на скитання по таборах Німеччини. У січні 1947 р. виїмігрував до США і початково осів в Гудсоні, а опісля переселився до Трентону, Н. Й., де й помер 17 червня 1974 року.

року при кінці навчання кооператива скуповувала шкільні підручники, а на початку шкільного року відпродувала їх учням з малим зиском, а біднішим учням випозичала. Крім того на кожній перерві можна було в ній набути всяке шкільне приладдя. Річний чистий дохід управа кооперативи під моїм доглядом розділяла між бідних учнів гімназії, щоб хоч частинно їм улегшити навчання у школі. Це мало дуже великий виховний вплив на учнів, бо вже із шкільної лавки вони привчалися до чинностей, які в житті були дуже потрібні й корисні.

Гімназійний хор

Окрасою гімназії був великий і надзвичайно добре вишколений хор. Хор цей виступав на різних шкільних імпрезах, але найвеличавіше себе репрезентував щорічно на шевченківській академії, яка звичайно відбувалася в найбільшій залі міста, в кіно-театрі Зафрана, і до якої гімназія дуже дбайливо приготівлялася. Участь в тій академії брали не лише учні та батьки і свідомі міщани, але приїздило на це свято й багато селян, навіть з далеких околиць. У пізніших часах, під час важливіших виступів підсилював хор своїм дуже гарним тенором директор Я. Ф. Бичківський. Довголітнім диригентом хору був учитель шостиклясової школи Созонтій Кальмуцький, Юрій Цехмістрок та Олександр Корольчук. Цей останній не мав навіть середньої освіти і тільки з браку фахівця вчив співати й руханки. Він одружився з нашою ученицею Валентиною Левицькою, дочкою пароха підміського села Басів Кут.

Драматичний гурток

Існував при гімназії Драматичний гурток і часами давав вистави. Цей гурток провадив учитель семиклясівки Петро Зінченко, який також купив на пе-

редмісті Двірець хату близько мене і ми були сусідами. Мав двох синів і старший ходив до нашої гімназії. З приходом більшовиків з усією родиною виїхали на Захід.

Пам'ятаю дуже добре приготовану драматичним гуртком драму Лесі Українки "Лісова пісня". Ці вистави завжди втішалися успіхами. Ось що пише колишній наш учень із "тамтого" боку кордону, який тепер саме підготовляє із середньо-шкільниками подібні вистави: "Готуюсь... і перед очима стоять картини тих святкувань, що були в нас... Скільки запалу, святих бажань горіло в серцях гімназійної молоді. Одні "Вечорниці" Ніщинського (з частиною II-ої дії "Назара Стодоли") що були варт! На другий, чи на третій день після того вечора пішов до книгарні Буца.¹⁶⁾ Марія АРСЕНІВНА (з дивним блиском в очах) каже: "Я бачила в своєму житті такі "Вечорниці", може ледь-ледь кращі. Це було в наших корифеїв, де на сцені ходили наші зорі найпершої величини — Заньковецька, Садовський, Саксаганський, Кро-

¹⁶⁾ Григорій Буц походив зі Східних областей України, які залишив по приході більшовиків. Людина старша і огрядна, дуже спокійної і ввічливої вдачі. До всіх був прийнятний і услужливий, великий приятель нашої молоді.

Йому помагала в книгарні, дуже спокійної вдачі його дружина. Мотором книгарні була їх приятелька, весела і говірка Марія Арсенівна (не знаю прізвища).

В Рівному були ще дві українські книгарні, одна Мартинюка, а друга **Талашука**, якого донечка **Галина** вчилася у нашій гімназії.

Маленькою лишив я її в Рівному, аж ось котрогось то року несподівано стрінув її в повному розквіті під українською православною церквою у Ванкувері з чоловіком д-ром Василем Гришком. Від того часу заприятелювали з подружжям **Гришків**. Вони обоє працювали в бібліотеках різних університетів в Сіятел, США, куди я часто приїжджав на досліді, а зокрема у бібліотеку університету, де є великий славістичний відділ. Згодом Гришки переїхали до Мінхену (Західна Німеччина), де д-р Василь дістав працю в радіовисильні "Свобода". В цьому році повернувся назад до США на ту саму працю. Мають дві доні, одна з них вже замужня.

пвницький і... і... А другі “Вечорниці” побачила на сцені Зафрана. І більше таких величних не побачу...”.

Далі знову пише згадуваний С. Ілляк: “Учні Вашої кляси були промоторами майже всіх позаобов’язкових, нелегальних шкільних акцій та організацій, як: створення клясових бібліотек, упорядкування могил воїнів українських армій на обох цвинтарях (на Дубенському, де була могила Тютюнника та на Грабнику, де була могила нашого професора Володимира Беняка)”.

Та найзавзятішу боротьбу повела польська влада проти нелегальної організації УВО (Українська Військова Організація), переназваної в 1929 р. на ОУН (Організація Українських Націоналістів). “Очевидна річ (пише далі Ілляк), що заборона і наложення тяжкої руки кураторією на всякі організаційні форми учнівського життя, тільки скріпили в нас бажання продовжувати свою працю далі ще інтенсивніше й краще, як перед тим. Це й робили ми, використовуючи всі можливості, які тільки можна було. Гімназія наша мала добру опінію під всіма оглядами, а зокрема під оглядом навчання”. Одначе на наслідки цієї діяльності учнів, головню нелегальної, не прийшлося довго чекати; вони прийшли скоріше, як ми думали, чи властиво, не думали, але про це підніше.

Ще при цій нагоді треба би згадати про існування міжгімназійного учнівського часопису “**Еха Школьне**”, в якому учні всіх гімназій міста Рівного могли містити свої вірші, короткі оповідання тощо.

Наша учениця Галина Книшівна ¹⁷⁾ пам’ятає, що приблизно в 1933 р. був там поміщений дуже до-

¹⁷⁾ З учнів гімназії, які здавали іспит зрілості в 1935 році, знайшлися в західному світі двоє найздібніших. Це Галина Книш, замужна Боа. Вона може не осягнула належного їй становища, однак її надзвичайні здібності музичні, літературні,

брий вірш нашого учня Богдана Кентржинського в польській мові "ОЖЕЛ".

Редакція цього часопису, куди входили делегати з різних середніх шкіл містилася, здається, в польській державній гімназії. Від нашої гімназії свого часу делегатом був Микола Лівша.¹⁸⁾ Один раз заступала когось з наших учнів в згаданій редакції і Галина Книш.

малярські та театральні не залишили її. До того Галина ще й досі зберегла подиву гідну пам'ять. Вона дуже товариська. Живе у Ванкувері, Канада, і тут я пізнав її ліпше та й багато мені допомогла вона в цій праці.

¹⁸⁾ Другим дуже здібним і поважним та ввічливим, з уродження інтелігентним, був **Микола Лівша**. Можна сміло сказати, що він був не тільки гордістю кляси, але й світилом гімназії. Він живе тепер в Аргентині, в її столиці Буенос Айресі, де займає посаду шефа відділу Проектування в міністерстві Публічних Робіт. Лівша є теж професором в Технологічному Національному університеті та доцентом на факультеті інженерії в університеті Буенос Айресу (ці дані, взяті з Лівші листа з 26 грудня 1964 року). Одружений з бувшою нашою ученицею **Тамарою Петрівною**. Вони мають сінка Микольця, який напевно сьогодні займає відповідне становище, бо ще в 1964 році студював інженерію. Про нього багато доброго пишуть різні відвідувачі з Америки і Канади.

V.

ТРАГІЧНИЙ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ КОНЦЕРТ

До найбільшого розвитку гімназія дійшла десь в 1930 році, коли майже всі класи мали подвійні відділи, а навчання, завдяки фаховості та ідейності більшості учительства, стояло дуже високо.

Та не довго гімназія втішалася своїм ростом. В рр. 1928 і 1929 як вже згадувано, почало ширитися в школі УВО, (пізніше ОУН). Не ставлю це у вину учням, бо молодь, звичайно, запальна і все її тягне до забороненого. Хоч як дуже любили учні свою школу і не хотіли її шкодити, все ж таки втриматися від праці в ОУН не могли. Робили все потаємно і думали, що про те ніхто не дізнається, але поліція, звичайно, хитріша.

У відповідь на це польська тайна поліція, в порозумінні з шкільною кураторією, організує донощиків з-поміж учнів в кожній класі. Ось що пише про це С. Іллюк: "Поліційний дуже ревний слуга Петро Грушецький, колишній старшина УНР армії, який ради гроша пішов на службу польської тайної поліції, видно, дістав під свою спеціальну "опіку" нашу гімназію. Мабуть йому дуже залежало зробити добру кар'єру на тій праці, й тому він дуже ревно взявся за діло шкодження нашої гімназії. Будучи українцем, він найшов доступ до наших гімназійних "хрунів" і слабодухів, обплутав гімназію своїми конфідентами, які йому за кілька золотих, які він давав їм на кіно, цукерки й інші речі, доносили про все, що діялося в гімназії та серед

гімназійної молоді, а в багатьох випадках, коли товариші вже повикривали їх як конфідентів, вони, не маючи жодних даних, хочаби однак придобритися своєму “хлібодавцеві”, видумували всякі несотворені речі на своїх товаришів і товаришок, а Грушецький, вже як спец, оформлював все те в відповідних рапортах і передавав своєму начальству. Справа набрала сильнішого ефекту після того, як учні гімназії демонстративно “випросили” зі своєї учнівської забави цього пана П. Грушецького, на яку він прийшов, використавши запрошення, виставлене на ім'я батьків своєї дружини, українки, в домі яких жили на мешканні наші гімназисти. Не помогла його поліційна служба й його особиста інтервенція в директора гімназії Ф. І. Пекарського, який ствердив, що на учнівській забаві не можуть бути особи без особистого запрошення від учнів. А що П. Грушецький такого не мав, то не було ради, мусів опустити залю забави. Він пішов, а після того ще з більшим завзяттям взявся за виконання своєї юдиної роботи. Своє вістря ненависти він скерував в першу чергу на тих, які тоді були впорядчиками забави, а ними були якраз учні Вашої кляси. Шкільна кураторія була засипувана різними доносами на нас зі сторони поліції та вимогами зробити з нами, зокрема, а з нашою клясою взагалі “порядок” в поліційному розумінні. Як доказовий матеріал для кураторії, поліція препарувала різні справи “вивротового” характеру. Зі звичайних спільних перероблювань лекцій учнями гімназії, робили “зібрання вивротових організацій з метою повалення польського уряду” і т. п.”.

Про кожне необережне слово, сказане учителем, чи учнем в школі, знала кураторія. Вона грозила і наказувала директорові робити все, щоб привернути нормальні та льояльні відносини в гімназії, а навіть, як треба, то усунути зі школи непоправних, чи най-

більш діяльних. Цього всього не міг виконати директор, а лихо не спало і нежданно впало на гімназію весною 1930 року в часі Шевченківського концерту.

Тут мушу згадати, що на шевченківські концерти, які щорічно влаштовувала виключно гімназія в найбільшій в місті театрі Зафрана, який ніколи не вмещав всіх бажаючих. На всіх шевченківських святкуваннях досі були присутніми звичайно повітовий староста та представник шкільної кураторії, і також на всіх тих концертах був співаний тільки один український гімн, при кінці концерту.

На цей раз кураторія зажадала, щоб були відспівані учнівським хором обидва гімни, на початку український “Ще не вмерла...”, а при кінці польський “Єшче Польска не згіневла...”.

Директор, прийшовши з кураторії, розповів мені, яке нещастя впало на гімназію. В виду того я радив директорові зчеркнути з програми український гімн і на його місце заспівати “Заповіт” Шевченка або відкликати свято. Одначе Пекарський не хотів погодитися ні на одну мою пропозицію і пішов на велике ризико.

На додаток повітовий староста зажадав від директора 90 дарових білетів на концерт з різних місць в залі, (білети були передані поліції, яка роздала їх своїм агентам).

Пам’ятної неділі в березні концертна зала була битком набита людьми, а багато через брак місця мусіло вернутись додів. В льожах польська знать з старостою на чолі. Між тією знаттю сидів і наш директор, поручивши мені добре пильнувати учнів, щоб їм не сталося щось злого, тому я стояв між учнями ззаду залі.

Коли ж концерт добігав до кінця і нарешті хор затагнув “Єще...”, гнилі яйця полетіли на диригента

О. Корольчука і всі присутні, повставали зі своїх місць та заїнтонували могутнє “Ще не вмерла...”. Староста голосно крикнув із льожі “святло” і в тій самій хвилині, якби автоматично й всі входові двері позамикалися, а на залі, як з-під землі, з’явилося повно поліції цивільної і мундированої та почалися арешти. Виявилося, що ще перед концертом поліція у великому числі була сконцентрована в темних поближких вуличках.

Десятки людей поліція відвела до поліційних арештів, а пізніше двома наворотами судили їх польські суди в Рівному. Боронили арештованих адвокати: Микола Багринівський з Рівного, Володимир Загайкевич з Перемишля і інші, яких не пригадую.

Ще до судової розправи поліція звільнила деяких арештованих, частину звільнив т. зв. “Сонд гродські”, а щось кільканадцять засудив на різні кари. З цієї причини відбулася таки в Рівному друга судова розправа в т. зв. апеляційному суді. Між засудженими був мій добре знайомий, ще зі студій у Відні, Борис Бабій, який від кількох літ працював у Рівному в корабельній компанії, що перевозила наших переселенців до Канади. Під час концерту він сидів з моєю дружиною побіч льожі повітового старости і на його приказ був арештований (в часі польського гимну крикнув “ганьба”, казала дружина, що був на концерті підпитий). Йому, не знаю з якої причини, польський суд закидав комуністичні симпатії, тому він подав мене на свідка, бо в Рівному майже не мав знайомих, бо ніде не належав.

Покликаний свідчити, заявив я, що Бабій ніколи не мав лівих поглядів, а знаю його добре ще з віденських студій та й тут живемо в близьких взаєминах. По свідченні, ще не вспів я заняти місце на залі, як вийшов новий свідок, незнаний мені осібняк (як пізніше виявилося, це був тайний польський агент) і

заявив: “Pan prof. Huculak jest wrogo usposobiony do Państwa Polskiego, nie pozwala uczniom rozmawiać językiem polskim” і т. подібне. Я негайно викрикнув зі залі, що це неправда, але суддя заборонив мені говорити (це перший раз в житті був я в суді на розправі), а й на інтервенцію (дуже кволу й боязливу) адвоката Багринівського (на цій розправі інших адвокатів не було) суддя не дозволив мені вийти та заперечити, а радше домагатися доказів на його свідчення.

Вернувшись до школи, розповів я директорові про пригоду в суді, а він порадив негайно зголоситися в Токарського, начальника кураторії середніх шкіл та розповісти йому про випадок, заки це зробить поліція. Дійсно Токарський вислухав мене і сказав: “Добже, але зьле, же ми бардзо жадко відзими пана в кураторіум”. Це зрозумів я як закид, що не співпрацюю з ними в поневоленні свого народу.

Довго думав я, на чому основував польський агент своє твердження на суді, що я не дозволяю учням говорити польською мовою і нарешті прийшло вияснення. В першій клясі гімназії я викладав польською мовою два предмети: історію і географію Польщі. Учні першої кляси, не знаючи ще добре учителів, вважали мене поляком і в часі перерви, коли заходила потреба, зверталися до мене польською мовою. Розуміється, я зараз виясню їм, що поза обов’язковими годинами в школі повинні говорити зі мною українською мовою. Напевно це використали польські агенти і змайстрували з того наведене вгорі свідчення.

Згаданого вище Бабія апеляційний суд звільнив від вини і кари.

Ненормальна третя матура в гімназії

Згадані відносини в школі, завершенням яких був шевченківський кенцерт, принесли багато шкідливих несподіванок гімназії, яких ніхто ніколи не сподівався.

На підставі наших спостережень, ядро ОУН містилося у восьмій клясі, якої я був опікуном, і із-за цього перед самою матурою, ми з директором посперечалися. Пекарський закинув мені, що то я являюся спричинником ОУН в гімназії, хоч правду кажучи, в деякій мірі, я й був несвідомо винним.

Ще літом на вакаціях в 1927 році студент коломиїської гімназії Андрій Стефуранчин, син багатія з сусіднього села Рожнова, в якого я, вернувшись з польського полону, вчив дітей, запитав, чи міг би колись мене відвідати в Рівному. Я погодився на це радо, подавши йому свою адресу в місті. Стефуранчин робив на мене гарне враження, був здібний і мудрий і я хотів його познайомити з нашими учнями.

І дійсно він приїхав до Рівного того ж таки року, а властиво з початком 1928 року зимою, під час наших різдвяних ферій. Не заставши мене в Рівному, замешкав у моїй кімнаті та, здається, познайомився з деякими учнями нашої гімназії. Коли ж по Різдві вернувся назад до Рівного, знайшов випадково в моїм ліжку під матрацом ОУН-івську літературу. Аж тоді я догадався, чого ж то А. Стефуранчин бажав мене відвідати в Рівному.

З того часу я більше А. Стефуранчина не бачив, але опісля довідався, що по деякому часі він був змушений покинути свою батьківщину та переїхати жити за кордон, здається у Францію.

Все ж таки я не вірю, що до того часу не було в гімназії ОУН, а властиво УВО (Українська Військова Організація). Воно напевно прийшло до нашої

гімназії разом з Пластом, а Стефуранчин міг тільки дещо підсилити.

В свою чергу я закинув директорові, що він винен за трагічний шевченківський концерт, бо не хотів послухати моєї доброї ради, і події з цього концерту тепер мстяться. Звичайно так буває, що коли приходить невдача, люди, замість шукати виходу зі скрутного положення, непотрібно взаємно обвинувачують себе. Так сталося і в нас, ми з директором погнівалися і говорили зі собою лише службово аж до часу усної матури.

А тим часом, як пише, згадуваний вже нами С. Ілляк, “поліція представила кураторії список тих учнів нашої школи, яких за всяку ціну треба було при матуральному іспиті “спалити” й цим вбити нараз двох зайців: замкнути багатьом з них можливість далі продовжувати навчання у вищих школах (університетах), а по друге коли спалити велику кількість учнів при матуральних іспитах, то цим можна було б доказати, що рівень навчання в гімназії незвичайно низький і на цій формальній підставі, позбавити українську гімназію тих прав, які вона мала. До того, щоб успішніше перевести в життя цей спільний кураторійно-поліційний плян, кураторія призначила председником іспитової комісії професора польської гімназії в Рівному Леона Кісіля, який походив з українського роду, але до цього не признався”. Я був з ним знайомий ще з часів, коли працював в тій гімназії.

Отже завдання, яке отримав Кісіль, не було вже й таке легке. На згаданому спискові були вміщені прізвища багатьох учнів моєї класи, що мали здавати матуру, в більшості найкращих учнів. Так склалося, що якраз ті учні були найактивнішими в житті учнівських легальних і нелегальних позашкільних організацій і, на погляд польської влади, в майбутньо-

му могли бути дуже небезпечним елементом для держави.

Іспитову комісію призначила Кураторія Волинської Шкільної Округи письмом з дня 17 травня 1930 року, ч. II 3823 на 30 травня.

Членами “Державної Іспитової Комісії” були (порядок членів подаємо на підставі списку в матуральному свідоцтві С. Ілляка):

- Ф. Пекарський, директор гімназії,
- М. Гуцуляк, іспитував з всесвітньої історії,
- Є. Огибовська, іспитувала з німецької мови,
- Є. Голенкіна, іспитувала з французької мови,
- Н. Ішук, іспитувала з математики,
- М. Ваврисевич, іспитував з української мови,
- Ядвіґа Гофман, іспитувала з історії Польщі,
- Вербицький Роман, іспитував з фізики і хемії,
- Єжи Роян, іспитував з польської мови,
- Микола Фесюк, іспитував з латинської мови.

До того часу письмові іспити зрілості відбувалися, хоч бодай від 1929 року, в нашій гімназії, звичайно це було в гімнастичній залі. Перша письмова матура, була в державній польській гімназії.

На цей раз предсідник Л. Кисіль розпорядився, щоб абітурієнти писали іспити в польській гімназії, мотивуючи це тим, що наша школа не має відповідного приміщення для цього. А що ця кляса назагал була в науці сильна, ми й не дуже то боялися, що іспитові загострення та зміна місця багато пошкодять.

“Подаю Вам список учнів тої кляси, якої Ви були опікуном так, як я собі міг відтворити його з пам’яті. Цілком можливі помилки, але мені здається, що він буде таки більш менш точний і правдивий.

Список

учнів 8-ої кляси Мішаної Гімназії з українською ви-
кладовою мовою Ф. Пекарського в Рівному. Шкіль-
ний рік 1929-1930.

1. Баланчук Анатолій
2. Білий Михайло
3. Бляхарчук Михайло,
4. Бусел Олександр
5. Горохович Антоніна
6. Гораєвський Борис
7. Гурчицький Володимир
8. Довгопільський Анатолій
9. Зброжеківна Ольга
10. Іллюк Сергій
11. Кисіль Андрій
12. Кікіц Марія
13. Ковбасівна Анна
14. Микулин
15. Приварський Петро
16. Робітницький Тодось
17. Темнюк Федір
18. Тижуківна Лідія
19. Цвеівна Неоніла
20. Церкевич Константин,
21. Шкурський Роман

Ця кляса розпочала навчання в Українській Рі-
венській Гімназії приблизно в цьому самому складі,
в місяці вересні 1925 року, з четвертої кляси по-
чинаючи, тобто в третьому році існування україн-
ської гімназії в Рівному”, закінчує Іллюк.

Першим опікуном (виховником) цієї кляси був
Дроздовський, а в жовтні 1926 року мені припала ця
добра кляса, учні якої, поза двома, трьома, відноси-
лися до мене з довір'ям і слухали мене. Зі своєї сто-
рони я старався їм дати все своє знання і досвід.

По письмових іспитах відбулася, одного гарного червневого вечора, конференція іспитової комісії для допущення до усного іспиту. Кожний абітурієнт писав іспити з п'яти предметів (українська, польська та латинська мови, німецька або французька мова і з математики або фізики до вибору). В польських гімназіях абітурієнти писали тільки чотири іспити, бо не мали української мови. На підставі інформацій учителів, що переводили письмові іспити та поправляли, виходило, що письмовий іспит випав на загал добре і таких, що мали три негативних оцінки, не було (з двома негативними оцінками до усного іспиту допускали). О! яке ж велике було наше здивування й огірчення, коли виявилось, що предсідник пообнижував майже всі оцінки і у висліді багатьох учнів не допустив до усного іспиту.

Ось що пише про це С. Іллюк: “Члени іспитової комісії, обов'язком і правом яких було перевіряти наші письмові завдання, по їх перевірці виставили нам добрі й досить не раз високі ноти, але предсідник після особистої перевірки, в дуже драстичний спосіб ті ноти пообнижував, так комбінуючи, щоб ті, кого він мав за завдання спалити, мали хоча дві недостаточні оцінки. І так наприклад М. Бляхарчукові, який був може найкращим учнем нашої кляси, він знизив ноту з латинської письмової праці з чвірки і то, як казав нам учитель “мурованої чвірки”, на двійку та ще там з котрогось предмету, чим поставив його в загрозливе положення. Мені він обнизив чвірки, поставлені учителями з письмових завдань в мовах українській і латинській до двійок, хоч вони, як мені пізніше казали учителі тих предметів, були одними з найкраще опрацьованих тем, чим поставив мене також в дуже загрозливе положення. Ці самі методи були застосовані й до багатьох інших моїх товаришів і товаришок. Мене і Бляхарчука від дуже загроз-

ливого положення рятували добрі оцінки з тих предметів, отримані на свідоцтві закінчення восьмої класи й протест відповідних учителів, які мали деякий голос в остаточному рішенні, як члени комісії, але багатьох прийшлося рятувати з дуже скрутного становища, в яке вони попали, наслідком такої комбінації Кісіля, аж протестом до Міністерства Освіти в Варшаві”.

Конференція закінчилася біля одинадцятої години вечора і огірчений директор Пекарський просто з конференції подався до приватного мешкання повітового старости та перед ним запротестував несправедливу зміну оцінок предсідником іспитової комісії.

Чи крім директора Пекарського хтонебудь інший протестував, мені не відомо, хоч повинен я був тоді про це знати. Можливо, що таке міг зробити польоніст Єжи Роян, що як колишній легіонер, був дуже великим польським патріотом й особисто був пов'язаний вузлами приязні з правлячими, в той час, колами Польщі.

Члени іспитової комісії, учителі, не вносили жодного протесту, бо не мали перед собою іспитових праць, без яких годі було доказувати неправильність зміни оцінок. Одначе знаю, що дуже сильний і умотивований протест, поза усним в старости, вніс директор Пекарський на письмі до Міністерства Освіти, бо й на те він задержав всі письмові праці, щоб на них опиратися.

Усний іспит

На другий день о 8-ій годині рано мав початися усний іспит. Коли ж вже наближалася й дев'ята година, а директор не з'являвся, предсідник попросив мене вияснити його неприявність. Я в свою чергу вислав до директора Пекарського, який мешкав тоді біля гімназії, шкільного сторожа по вияснення.

Сторож вернувся і сказав, що директор просить мене, щоб я зайшов до нього, що я й зробив. Я застав Пекарського в ліжку і він попросив мене, щоб я його заступав при іспитах. При тому додав, щоб жодної перекуски не давати, як це робили раніше.

Іспити негайно, по моїм повороті, почалися і йшли своїм звичайним ходом. Одначе ще перед перервою на обід, ненадійно майже влетіла візитаторка Татаржанка і побачивши, що директора немає, запитала хто заступає його та чи маю письмове оформлення заступати. Дальше була дуже здивована, що не має іспитова комісія перед собою ані протоколу з вчорашньої конференції (протоколував директор і він повинен був виготовити протокол), ані письмових задач. За цей недогляд винен був предсідник Кисіль, який не мав ще практики, бо перший раз виконував таку функцію. Татаржанка просила мене негайно ці недоліки полагодити. Директор в свою чергу просив мене переказати візитаторці, що протоколу він ще не написав, бо лежить хворий, а письмові задачі йому потрібні і тому їх не може дати, уповаження на заступство написав і доручив мені. В часі перерви покликано предсідника до кураторії, а коли він звідти вернувся, вспів мені тільки сказати “але досталем ляне” (себто його в кураторії насварили), бо надійшов Токарський.

Усні матуральні іспити відбувалися нормально. По полудні на іспитах сидів начальник середніх шкіл кураторії Токарський. Спірні оцінки рішала іспитова комісія більшістю голосів і тільки у виїняткових випадках, предсідник чи іспитуючий учитель, коли б не могли погодитися, просили кураторію вирішити непогодження, але такого випадку тоді не було.

Предсідник, маючи багато неприємностей ізза невмілого обниження оцінок при письмових іспитах, погоджувався легко навіть при демонстративно сумнівних оцінюваннях.

Абітурієнт Темнюк Федір, на вибране ним питання з всесвітньої історії не відповів майже на жодне, а й на додаткові, дуже легкі питання, давав дуже слабкі відповіді (на усні іспити учителі приготувляли, кожний зі свого предмету, на окремих карточках по три питання, а звичайно абітурієнти вибирали собі карточку, не знаючи що там за питання). На моє оцінення “достаточно” предсідник аж за голову взявся і розбираючи кожне питання, доказував неправильність моєї оцінки та коли я дальше стояв на своєму, він звернувся до начальника кураторії, щоб дав свою опінію, однак Токарський відповів “я естем тутай приватне” і таки стало на мойому. Оскільки собі пригадую, то всі допущені до усного іспиту його здали, бо на цьому іспиті все йшло за більшістю голосів, щонайменше, а крім того предсідник вже не мав тут відваги сепарувати себе та питати кураторію.

Кураторія фактично затіяла всю цю історію з матурою в нашій гімназії, але на зверх вдавала, що поступає справедливо і в даному випадку — “офірним козлом” зробила Кісіля, предсідника іспитової комісії. Правду кажучи, вчинок кураторії і поліції не вдався, а навіть вийшла свого роду компромітація, за яку хтось таки мусів заплатити і заплатив той, хто довів кураторію до такої невдачі.

Десь тиждень, або більше по усних матуральних іспитах та по розв’язанні комісії, кураторія, на протест директора до політичної влади і до Міністерства Освіти, була змушена перевірити письмові іспити і додатково чотирьох абітурієнтів, яким було проголошено, що іспиту не здали, допустили до усного і вони здали його без труднощів. Такого випадку в існуванні середнього шкільництва, здається, ніколи не траплялося.

А тепер пригляньмося до кожного з цих незвичайних колишніх учнів зблизька (характеристика кожного належить в більшості С. Іллюкові).

1. Баланчук Анатолій іспит зрілости здав; що робив по матурі і що з ним сьогодні діється, невідомо.

2. Білий Михайло іспит зрілости здав; був досить здібним учнем, мав, як пізніше виявилось, комуністичні переконання, які під час студій в гімназії прикривав. Чи по гімназії далі продовжував студії, невідомо. Зараз же по гімназії, виразно виявив свої ліві переконання, а в часі першого приходу більшовиків на західні землі України займав якесь досить високе становище в новій комуністичній організації.

3. Бляхарчук Михайло дуже здібний, працьовитий, дуже активний у всіх організаціях на терені гімназії. Іспит зрілости здав. Був на списку, надісланому кураторією до предсідника Кісіля для “спалення” при матурі. По скінченні гімназії студіював право у Львові.

4. Бусел Олександр іспит зрілости здав з перешкодами. Це був дуже серйозний учень і пильний. Був на списку до “спалення”. По матурі студіював математику на львівському університеті. В’язень Берези Картуської, націоналіст, розстріляний німцями 1943 року в Рівному, де був шкільним куратором. Дружину його (бувшу нашу ученицю Селепину) й дитину забили польські поліційні відділи, що були на службі німців, коли вона з дитиною на руках, після розстрілу мужа, втікала до українських партизан у ліси рідної Клеванщини.

5. Горохович Тоня, іспит зрілости здала з перешкодами. Студіювала у Львові та працювала активно в Пласті і в Союзі Українок. Тепер на еміграції в Торонті, працює активно в Пласті, а в Оттавському університеті досягнула ступінь магістра філософії.

6. Гораєвський Борис, іспит зрілости здав без перешкод. Студював лінгвістику на варшавському університеті. Дуже бідував. В часі приходу більшовиків був у Рівному. Дістав психічні забурення і що з ним сталося — невідомо.

7. Гурчицький Володимир іспит зрілости здав; студював право у Вильні, бідував, заробляв фізичною працею, зимою простудився, довго хворів, мав операцію горла, животіючи потім зі штучним горлом; помер 1939-го року в шпиталі у Львові.

8. Довгопільський Анатолій, не був допущений до іспиту зрілости. Був дуже здібний, але вчився неналежно. Мав я з ним клопіт із-за правильности його прізвища. Весь час подавав себе як Довгопільський, а на свідоцтві восьмої кляси вимагав, щоб йому вписати Длугопольські. Не пригадую собі, як ця справа закінчилася. Після гімназії поїхав до Варшави, де вчився музики й балету, виступав в балеті Парнеллі, пізніше самостійно став відомим в ділянці балету. Про нього буде ще окремо мова.

9. Зброжевкіна Ольга іспит зрілости здала, виїшла заміж за ветеринарного лікаря. Здається, ще й досі там живе.

10. Іллюк Сергій іспит зрілости здав з перешкодами, бо був на списку призначених на “спалення”. По матурі і відбутті військової служби в польській підхорунжівці, вписався на студії права на львівському університеті. Ув’язнюваний кілька разів поляками за приналежність до націоналістичних організацій, був ув’язнений також більшовиками в 1939 році. За німецької окупації був членом обласного управління в Рівному, ув’язнений німцями 15 вересня 1941 року в часі перших більших арештів, переведених на терені окупованої України, і вивезений до краківської тюрми, а пізніше до Берліна. Тепер на еміграції в Америці, активний в місцевому громадському житті.

Колись дуже здібний учень, підприємчивий та поважний з провідницьким талантом.

11. Кисіль Андрій походив з Дерманя, найбільшого села на Волині. Мало з ким товаришував і йшов через гімназію якимось так непомітно, навіть тяжко сказати, чи ім'я його правильне та й чи здав іспит зрілости. Вчився він на загал можливо. Його не треба мішати з іншим учнем цього самого прізвища і з тої самої місцевости, що був учнем молодших клас гімназії і був дуже здібним учнем з надзвичайною пам'ятю, який пізніше був досить активний в УПА і який тепер перебуває на еміграції в Канаді.

12. Кікіць Марія здала іспит зрілости та доповнила семінаріяльну матуру в Острозі. Вийшла заміж, але муж пропав в німецькому "кацеті". Тепер живе в місті Денвер в Америці.

13. Ковбасівна Анна іспит зрілости здала і досі живе в краю.

14. Микулин (ім'я не відоме). Був це учень зі Здолбунова, який визначався серед нас своїми, як ми тоді окреслювали, досить опортуністичними ідеями, які висловлював він ось як: "Мені все одно, я ніяких ідей не признаю, мені аби живіт повний та ще й про запас пиріг в руці, це все для мене, це мій ідеал". Вчився він дуже тяжко, але не зле і матуру здав. Пізніше студіював на віленському університеті здається географію і належав там до польської студентської організації, від якої одержував матеріяльну поміч і за яку то поміч їм відслужувався. Можливо, що матеріяльна нужда його звела на це, але це не є ще жодним оправданням, бо в нашій гімназії таких бідаків, як він, було дуже багато, а то ще й таких, що гірше стояли під оглядом матеріяльним, як він, а все ж таки ніколи не йшли тим шляхом, що він.

15. Приварський Петро здається здав іспит зрілости вже за другим разом, коли то чотирьом учням дозволено здавати, по розв'язанні комісії.

16. Робітницький Тодось іспит зрілости здав, студіював інженерію, здається в Югославії й був пілотом на літаках, тепер на еміграції, правдоподібно в Австралії.

17. Темнюк Федір іспит зрілости здав. За німецької окупації працював у Рівному, що з ним діється, не відомо.

18. Тижуківна Лідія іспит зрілости здала. Вчила-ся в учительському інституті за часів першої окупації більшовиків; тепер учителює.

19. Цвеївна Неоніла іспит зрілости здала, доповнила семінарійну матуру в Острозі, тепер учителює на Волині.

20. Церкевич Константин здав матуру як екстерніст осінню 1930 р. Студіював на Політехніці у Варшаві, але арешт в 1933 р. перервав студії. В 1936 р. виїхав на студії до Данцігу, але в 1938 р. знову підступно арештований відсидів один рік, звільнений німцями. Опісля закінчив Політехніку в Данцігу 1942 року. Відтак студіював економіку в Бресляв і Галле ан дер Заале і закінчив студії докторатом 1945 року. Тепер в США працює як інженер-конструктор та займається складанням англо-українських термінологічних словників.

21. Шкурський Роман матуру здав, доповнив семінаріяльну матуру в Острозі. Пізніше учителював на рідній Волині.

Сергій Іллюк і автор вибачаємося за можливі неточності, що могли повстати через забуття, або незнання, а перевірити всі дані в теперішніх відносинах майже неможливо.

Звільнення директора Ф. І. Пекарського та призначення нового

Кінець шкільного року 1929/1930 зійшов нормально, я з родиною виїхав на вакації до Галичини,

щоб трохи відпочити. Яке ж було моє здивування, коли по одному місяцеві вакацій, одержав від Пекарського телеграму, щоб негайно повертатися до Рівного для обняття обов'язків. У телеграмі не було сказано, які саме обов'язки мене чекають, і я навіть боявся, що може щось не до ладу закінчив шкільний рік. На другий день таки, хоч не хоч, вибрався в дорогу до Рівного.

Наступного дня ранком, відвідавши директора в його мешканні, довідався, що кураторія не затвердила Пекарського директором. Рівночасно міністерство освіти відібрало гімназії права державної школи. Це був великий удар для гімназії; а все те були наслідки необережної роботи ОУН на терені гімназії та втягання учнів до неї.

Ф. Пекарський мав вже готове письмове подання до кураторії, в якому просив дати мені дозвіл вести далі гімназію. Начальник середніх шкіл в кураторії, Токарскі, до котрого я зайшов, познайомившись із проханням відповів, що кураторія погоджується з пропозицією концесіонера і не має нічого проти того, щоб я був другим директором школи.

Діставши затвердження на становище директора, повний місяць приготовлявся я до початку шкільного року. У вівторок першого вересня почалися вступні іспити до всіх клас. Кілька днів раніше прийшов до мене сусід по гімназії, згадуваний вже Петя (Петро) Грушецький (знаний всій гімназії поліційний агент) із проханням, щоб прийняти до IV-ої класи, по складенні іспитів, нашого колишнього учня, який вже раніше був поліційним шпигуном, а властиво агентом Грушецького. Коли ж цей учень, без оправдання, не явився на письмовий іспит із математики, я не допустив його до дальших письмових, а тим самим й усних іспитів, і не прийняв до школи. Цим я дуже тішився, бо думав, що легким коштом позбувся одного шпигуна.

Десь в часі іспитів прийшов учень VIII-ої класи Богдан Бережницький, який був також на услугах поліції і чи не він то, хоч частинно, zorganizував в школі сітку донощиків поліції. У нас у гімназії було кілька учнів галичан, як Роман Скоробогатий, його свояк Володимир Чекалюк, і знайомий цього останнього Бережницький, якого я не знав і якого директор Пекарський не хотів прийняти свого часу до VI-ої класи, але на мою поруку згодився, та Дмитро Мош, які попали сюди переважно за моєю протекцією.

Ф. І. Пекарський по скінченні шкільного року 1929/1930 порадив Бережницькому внести прохання про звільнення його з оплати 200 польських золотих, які він був винен гімназії, і добровільно виступити зі школи. Тепер Богдан Бережницький, користаючи зі зміни на становищі директора, трикратно просив прийняти його назад до школи. Розуміється мені й на думку не прийшло такого типа приймати до школи тим більше, що й концесіонер поставив вимогу, щоб у випадку його прийняття, вимоги від нього за-плачення боргу гімназії.

У понеділок 31 серпня 1930 року Педагогічна Рада, яку я скликав для полагодження різних справ перед початком шкільного року і на якій розділено різні функції між учителями, на настирливе домагання учительки Ядвіги Гофманової, прийняти назад до школи учня Василя Саблія, який на початку ферій одержав свідоцтво відходу на власне бажання. Це був один з тих учнів, яких шкільна кураторія бажала позбутися зі школи, але я цього не знав. Гофманова, знана нам вже учителька гімназії, мешкала зі своїм чоловіком Яковом у домі батьків нашого учня Саблія. Можливо, що Гофманова робила це в добрій вірі, не знаючи причини виступлення зі школи Саблія.

Видно цього всього було вже забагато кураторії і Токарські — начальник середніх шкіл попросив мене відвідати його. По вступних формальностях запитав

мене, чому я перервав іспит учневі, який здавав його до IV-ої класу. Далі запитав мене про учня Бережницького і по моїм виясненні заявив, що я повинен був його прийняти до школи і дати змогу закінчити школу, а справа оплат належить до концесіонера, а не до директора. Далі відкрив верхню шухляду в своєму письмовому столикові й звіттам зачав вичитувати поодинокі прізвища учнів (старших клас) і за кожним питав: “чи такі то єст в школе”. На всі запити діставав мою відповідь “єст”. Десятим відчитав прізвище Василя Саблія, а коли й на це не дістав задовільної відповіді, стукнув досить сильно кулаком об стіл і поденеровано сказав: “А пшецеж пан Теодор Пекарські мял докладне інструкціє цо до теґо, он нье мувіл пану”. А коли я дав заперечуючу відповідь Токарські сказав: “Нех пан директор ідзе і запита го”. На тому закінчилася на цей раз моя неприємна авдієнція.

Тут мушу згадати, що Пекарський, по затвердженні мене директором, не передавав мені ніяких справ, ані канцелярії, а передав тільки ключі від шафи та письмового столика і за час мойого урядування не заходив до школи ні разу.

Вертаючись із кураторії, вступив я до Пекарсько і йому докладно переповів свою розмову з Токарським. В свою чергу Пекарський оповів мені, що в дійсності перед вакаціями дістав на своє прізвище, із зазначенням “особісце, поуфне” листа, в якому кураторія домагалася усунути зі школи щось близько десяти учнів, які були заангажовані в ОУН. Він не тільки що не усунув їх, крім Саблія, а зате спонукував і різно змушував покинути школу учнів співпрацівників поліції (Бережницький та інші, яких не пам’ятаю). Пекарський порадив мені відповісти Токарському, що він (Пекарський) не може мені того листа дати, ані виявити змісту, бо згаданий лист був

адресований до нього особисто, а до того секретний.

У відповідь на це сказав мені начальник кураторії Токарські, коли я до нього на другий день явився, що я ще замолодий бути директором, до того дуже енергійний, а тому заскоро децидую і роблю помилки. Поки не буде назначений новий директор, щоб я вів далі школу, але у всьому радився з учителькою математики Надією Іщук та додав, що вона старша, а певно разом дамо собі раду. Ніколи не жалував за директорським стільцем, бо я не вмів би був, і не хотів би кривити душею та лявірувати між кураторією і школою. Вже перші початки мого урядування показали, що треба було учня Саблія не прийняти, а Бережницького і того другого, що здавав до IV-ої кляси і самовільно не явився на один іспит, прийняти. Таких неправильностей було багато і це було б проти мого сумління і вдачі, а також національних почувань. Так “неславно” і скінчилося моє директорство.

Концесіонер почав шукати директора. З місцевих, постійних учителів ніхто на таке становище не підходив, тільки доходячий учитель Яків Федорович Бичківський міг входити в рахубу, але його не хотів Пекарський, бо може знав про його затію ще в 1929 році.

Яків Федорович Бичківський в часі вакацій того 1929 року розіслав був до деяких учителів нашої гімназії листи з порадою, чи пропозицією, щоб усунути Федора Ілліча Пекарського з директорського становища, на яке він, на його думку, не надавався. У листі були подані різні його правдиві і неправдиві недотягнення, які лучаються кожній людині, коли вона щось творить, чи там щиро працює. Такий лист одержав д-р Іван Сав'юк, учитель природознавства в нашій школі і він показував мені його. До мене не відважувався Бичківський писати, бо знав, видно, що я,

як заступник Пекарського, не піду на таке, а може вже тоді Бичківський не уважав мене за свого. Зрештою, до того часу ми оба тільки зналися, але ніколи не зближувалися.

Та й поза Рівним не знайшов концесіонер нікого, що мав би всі дані на таке становище і щоб хотів "пхати здорову голову під евангеліє", як каже наша пословиця. Знову ж і шкільна кураторія на деяких не погоджувалася, звичайно найбільше з політичних причин тим більше, що напевно таку кандидатуру кураторія узгіднювала з цивільною владою.

Тому кінець кінців таки мусів Пекарський спитися на кандидатурі Бичківського, хоч і з ним не пішло так легко, не зважаючи на те, що він мав добру опінію в кураторії. Бичківський не мав диплому учителя середніх шкіл, хоч мав на те потрібні студії, а також не хотів резигнувати з державного етату. Та тут прийшла з поміччю таки сама кураторія. Вона вистарала для Бичківського диплом з міністерства освіти (за австрійських часів, а також за польських, учителем середньої школи міг бути кожний, що закінчив відповідні університетські студії і найпізніше до чотирьох літ відбув педагогічну практику в призначеній шкільною владою школі та склав в університеті державний і учительський іспити. Польща початково не мала достатньої кількості кваліфікованих учителів і zatrudнювала й таких, що не мали права вчити в середніх школах, а пізніше більша частина з них дістала дипломи виставлені міністерством освіти), а справу етату розв'язала в той спосіб, що кураторія залишила Бичківського на один рік далі директором тогочасної народної школи. В часі його відсутності в народній школі заступав його назначений владою учитель, а в гімназії він мене залишив своїм заступником. Такий розподіл його праці був для Бичківського дуже вигідний, бо він фактично ні в одній школі не мав відповідальности.

VI.

МОЇ ВЗАЄМИНИ З НОВИМ ДИРЕКТОРОМ ТА ІНШІ СПРАВИ

Шкільна бібліотека. Перед затвердженням Я. Ф. Бичківського директором гімназії, мене зацікавила учительська і учнівська бібліотеки, які нібито вів досі учитель Корольчук. Вони містилися в одній звичайній шафі на убрання, навіть без шкляних дверей. Фактично там не було жодних книжок, а тільки купа паперу, що безладно лежала на двох полицях.

Прийшлося мені, поза шкільними годинами, картка за карткою сортуючи, складати листки, часто зі змісту догадуватися, до котрого то твору дана картка належить. Таким способом впорядкував я кілька-десять книжок.

Новий директор на першій скликаній ним педагогічній конференції нерадо залишив мені бібліотеку, яку я за п'ять чи шість літ довів до числа понад три тисячі томів, наповнивши книжками одну кімнату. Гімназія мала обмаль грошей і я використовував випродажі книжок по книгарнях, переважно у Львові, а то й переводив збірки книжок. Отже, бібліотеку я творив і нічого дивного, що міг напобацки взяти кожную книжку з будьякої полиці в бібліотеці і я знав зміст майже кожноі.

Одного разу задумав я опрацювати каталоги, щоб учні могли користуватися ними, а ця праця ви-магала дуже багато часу, бо я майже не використо-вував учнів при складанні бібліотеки, а до того на машинці писав тільки одним пальцем. Того року вес-

ною гімназія мала брати організовану участь у не дуже важливій параді і тому я звернувся до директора з проханням, щоб звільнив мене від участі в тій параді для праці у виготовленні каталогів. Бичківський різко відповів “ви берете гроші за виховання, то мусите йти з учнями, а також вам платять за бібліотекарство”. На мою заввагу, що за виготовлення каталогів я взявся добровільно сам і за це мені ніхто не платить. Він відповів, щоб я упімнувся за запла-тою і на тому скінчив розмову.

Маю вроджений організаційний хист та дуже багато енергії. На жаль, не міг ці сили використати для добра гімназії, бо директор не то що не заохочував до всяких нових акцій, але ще й перешкоджав, знеохочував. Незабаром по приході цього директора, я дійшов до того, що коли тільки рано переступав поріг школи, то немов спадав на мене якийсь небачений тягар, біля двох тонн, з яким я не розлучувався аж до відходу зі школи. Тільки під час лекцій я часто забував про той тягар. Така атмосфера дуже мене виснажувала. Не лише я один зазнавав нетактовних переслідувань директора, а й інші вчителі галичани, але про це іншим разом.

По п'яти, чи шести літах директор відібрав від мене ведення бібліотеки, без всякого попередження і передав росіянці, учительці французької мови Євгенії І. Голенкіній, яка до кінця існування гімназії не навчилася української мови, і яка не мала жодного поняття про українську, чи польську літературу.

Моє заступство директора

Ми вже згадували раніше, що в першому році Я. Ф. Бичківський вів дві школи, початкову й нашу гімназію. У гімназії він назначив мене своїм заступником, хоч цим я не дуже одушевлювався.

Гімназія відзначувала різні свята, але найвеличавіше обходила річниці Шевченка. Тільки зі зрозумілих причин не обходила своїх національно-державних свят, таких як Листопадове, Соборности, чи подібні. Зате мусіла гімназія відзначувати всі національні й державні свята польські, звичайно концертом із доповіддю, яку виголошував польоніст у школі, а після цього школа брала участь, разом з іншими школами, в параднім марші біля трибуни, на якій стояла польська знать враз із куратором шкіл. Усі ми, учителі українці найбільше цих свят боялися, бо знали, що можуть виробити учні донощики, чи не намовить їх хтось на провокацію. За інших учнів ми не боялися, бо знали, що вони розуміють положення школи і дорожать нею. Тут треба ще раз підкреслити, що загал учнів, який, як ми вже згадали раніше, рекрутувався переважно зі селянських дітей, був свідомий і патріотичний і дбав про добре ім'я школи та болів неуспіхами.

В першому році свого директорства Бичківський ні разу не був присутнім на такому святі, виправдуючись, що він мусить бути присутнім в народній школі, хоч там не треба було боятися за малих учнів жидів (до тієї школи переважно ходили учні жидівського походження). Звичайно, напередодні якогось державного, чи національного польського свята, писав директор у книзі розпоряджень до мене, що завтра відбудеться таке то свято..., прошу познайомитися з програмою, яку долучую та бути відповідальним за переведення його. Книгу розпоряджень приносив мені сторож школи до підпису. Пояснював я собі таке поступовання директора тим, що він може спішився і не мав нагоди переказати мені цього усно тоді, як я був в шкільному будинкові.

Але 2-го травня 1931 року я працював в учительській, а Бичківський у своїй канцелярії. Поза нами

двома і сторожем не було більше нікого в школі, мабуть це була неділя. По певному часі сторож приніс мені книгу розпоряджень і попросив підписати. Читаю, а тут директор знову робить мене відповідальним за переведення польського свята 3-го Мая. Це мене застановило, і я негайно з книгою розпоряджень зайшов до Бичківського і запитав, чому він цього не каже мені усно, але пише в книзі розпоряджень та ще вимагає розписуватися. На це він відповів мені просто, що коли б щонебудь сталося під час свята, або під час походу, ворожого до Польщі, то він має чорне по білому, що за те тільки я відповідальний. От і все. Аж тоді мені прояснилося в голові, як хитро директор використовував моє довір'я. Щастя, що не було ніяких інцидентів у тому році і фактично ніколи пізніше. Належить ще згадати, що за заступство директор, ані ніхто інший нічого не платив мені, ані навіть не дякував. Це виглядало як самозрозуміла повинність.

Коли ж на таке говорення Бичківського, помітив я, що це все можна б полагодити усно, без розпоряджень, чи наказів у делікатний спосіб, директор різко відповів мені “молчать і не рассуждать”. У виду такої постави директора, мені не лишалося нічого, тільки відповісти йому, що я резигную з обов'язків заступника директора тим більше, що це вже був кінець шкільного року. Бичківський видно ще не вспів позбутися “по-царськи” наказувати своїм підлеглим. Наступним своїм заступником, директор назначив Надію Іщукову.

Цікаво, що кожний раз, коли Бичківський робив мені якусь прикрість, то того таки дня по полудні, чи вечором, обов'язково приходив до нашого дому враз із своєю дружиною. Хоч подруга директора була росіянкою і майже не вмiла по українському говорити, була дуже доброю і тактовною людиною, до

того ще й фізично гарною. Це вона таким способом заставляла свого мужа, немов би перепрошувати мене, неоглядаючися на те, що ми мали свої дома майже на протилежних кінцях міста. До того Бичківський був досить повненький і напевно перейти піхотою таку віддаль не приходилося йому легко.

Може також певною нагородою за це все, чи певним вирізненням, було що директор на всякі курси і конференції, які влаштовувало Міністерство Освіти, чи Кураторія, делегував тільки мене і не пам'ятаю, щоб хоч раз післав когось другого з професорів, або сам поїхав. Навіть на директорський курс вислав мене. Та фактично й не було кого так дуже й висилати. Не пам'ятаю всіх курсів, чи конференцій, але подам тут хоч кілька, з яких залишилися припадком посвідки. І так в початках грудня 1930 року був виделегований на виховний курс в Луцьку, а від листопада 1931 року до лютого 1932 року слухав викладів на виховному курсі таки в Рівному, який влаштувала Волинська Шкільна Кураторія. В серпні 1933 року відбув "устройово програмови курс" в Пулавах, Люблинське воевідство, а в травні того ж року був на науковій конференції в Крем'янці, та відвідував і інші, яких годі мені пригадати. По відбуттю такого, чи іншого курсу, звичайно на Педагогічній Раді здавав справоздання та підчеркав важніші старі та нові ідеї у вихованні, чи навчанні. Кілька разів мав на Педагогічній Раді і власні доповіді на виховні теми, з яких пам'ятаю одну про "Вік дозрівання у вихованні". З інших учителів тільки Іщукова мала одну, чи дві доповіді.

"Коло Географув"

Та найбільше наїздився на всякі з'їзди з рамені "Кола Географув", якого я був президентом. Не менше раз, а то й два рази річно такі конференції відбу-

валися і все в іншому місці. В програмі майже кожного з'їзду учителів географії, щонайменше Волинського Воєводства, були цікаві прогульки, обов'язково одна, або й дві, географічні доповіді та показові лекції. Тому, що я був президентом, мусів такі з'їзди плянувати та майже кожний раз приготувати одну доповідь, яку по дискусії поширював, друкуючи в географічному журналі, який виходив у Варшаві, розуміється, польською мовою.

В тих часах я написав був кілька більших праць, як "Асиметрія берегів українських рік, що впадають в Чорне море", про що я згадував ще у Відні у своїй дисертації. Також написав про "Базальти в Івановій Долині", (біля Костополя) та інші, які також були друковані в географічному журналі у Варшаві, або були видавані окремими публікаціями.

Про кожний з'їзд з програмою треба було повідомити шкільну кураторію та міністеріяльного візитатора географії, а вже кураторія повідомляла всі гімназії. На таких з'їздах, дуже часто бував візитатор нашої кураторії і з міністерства освіти д-р Міхальскі.

Одного разу відбулася така конференція в Рівному. На цей раз, крім доповідей і екскурсій, було заплановано дві показові лекції на один день. Перша в польській гімназії, а друга, по великій перерві, в нашій гімназії.

На лекції в польській гімназії, викладач-поляк, обговорював з учнями екскурсію, яка відбулася котрогось там дня, але так чомусь неналежно приготувався і так мляво вів лекцію, що викликав майже в усіх учасників щонайменше пригнічення.

По цій лекції учасники конференції вибралися пішки до нашої школи. Хоч це не було далеко, одначе прийшли вже по дзвінку. Директор перевірив клясу, в якій мала відбуватися показова лекція, до гімнастичної залі, бо яких тридцять учителів географів

враз із візиторами не помістилися в класі, яка була в ужитку.

Перенесення класи до іншого приміщення і то тільки на одну годину, а також поява візитаторів і великої кількості інших чужих учителів збентежила учнів, і я мусів стратити добрих кілька хвилин, щоб успокоїти їх, а рівночасно і самому відзискати рівновагу. А коли це вже сталося, то звичайна лекція, яка була призначена на той день, випала добре. Сьогодні не пригадую вже собі теми лекції, ані в якій класі це було.

По цій показовій лекції, учні перейшли назад до свого сталого приміщення, а всі присутні чужі особи враз із двома директорами, що також прислуховувалися лекції, лишилися в гімнастичній залі.

Конференція “Кола Географув” відбувалася в приміщеннях польської гімназії, зате обговорення показових лекцій мало місце в нашій гімназії. По обговоренні лекцій, всі розійшлися на обід, хоч ще сьогодні жалую, чому наша гімназія не гостила тоді всіх обідом, або хоч добрим другим сніданням, як це водилося по інших школах. Можливо це був мій недогляд, бо я повинен був заздалегідь про це подбати в порозумінні з директором.

Вже не пригадую собі добре, але здається це була остання конференція “Кола Географув” перед другою світовою війною, бо професора географії польської гімназії влада перенесла в інше місце, або звільнила, але по вакаціях його вже не було в Рівному.

На кінець і моя президентура в “Коле Географув” захиталася при кінці останнього року існування Польщі, бо до польської державної гімназії ім. Косьцюшкі прийшла на учителя географії дружина волинського шкільного куратора, видно велика польська шовіністка і почала робити старання, щоб президен-

том “Кола Географув” був поляк, а не делікатно кажучи “русін”. Та цьому перешкодив упадок Польщі. На велике моє щастя, не мав я навіть нагоди з тою “панею” познайомитися. Вивтікала разом зі всіма такими, як і вона, що мали замір спольонізувати Волинь, як і всі українські землі.

Ще одна замітна конференція учителів географів була перед, чи потім, здається в Луцьку, де я реферував новий предмет, який введено в ліцеї при реорганізації шкіл, на місце давного у восьмій клясі т. зв. “Польська вспулческа”. Фактично новий предмет мав майже той самий матеріал (історію з географією та устроєм Польщі) з додатком економічної географії Польщі, тільки дещо йнакше уложений. Все ж таки я мусів добре простудіювати програму, бо підручників ще не було. І чи не диво, в моїй школі директор прийняв на згаданий предмет учительку польку з торговельної школи. Не знаю, чи Бичківський зробив так на власну руку, чи на вимогу кураторії. Одначе я так дуже був вражений безпереривною неприхильною поведінкою директора до мене, що навіть не доходив своїх прав і навіть не питав про це директора.

Врешті дійшло до того, що директор з року на рік зменшував мені число тижневих годин навчання, а ми одержували платню від кількості годин в тижні та вкінці довів, що в останньому році існування Польщі, а тим самим і нашої гімназії, ні в ліцеї гуманістичнім, ані в природничо-математичнім, не мав я жодних годин, а вчив тільки в 6-ти клясах гімназії.

Не хочу хвалитися, але воно так було, що на цілу гімназію я мав найвищі кваліфікації (докторат) і був найстарший літами служби в нашій гімназії, до того був таки непересічним педагогом, що мусіли навіть признавати це й поляки і щорічно в своїх справозданнях це потверджували і підносили. На кінець дійшло до того, що весною 1939 року дирек-

тор читаючи кураторійне справоздання на Педагогічній Раді, коли прийшов до мене, сказав “досить вже тих похвал”. Звичайно кожний директор, якоїнебудь школи тішився б похвалами свого викладача, а особливо вже директор приватної української гімназії повинен був належно оцінювати такий успіх. Одначе Бичківський не оглядаючися на це, що такий успіх підносить престиж школи, не міг вже стерпіти, що хвалять не того, що він хотів би і необережно виступив проти того публічно перед всіма учителями гімназії, хоч мусів знати, що таке його поступовання може тільки пошкодити школі.

Вступні іспити та інші справи гімназії

За весь час директорування Бичківського, весною при вступних іспитах до гімназії, а також осінню, ні разу не назначував мене директор головою такої чи іншої групи іспитів, а все була назначувана Надія Іщук, що їй повністю належалось, бо вона була заступницею директора, але чому Е. Огібовська? Не вірю, щоб вже навіть до вступних іспитів вмішувалась кураторія.

На кінець, здається останнього року існування Польщі, коли моя чергова кляса, якої я був виховником, опустила гімназію, чи перейшла до ліцею, директор зі своїм секретарем Огібовським, творячи два відділи першої кляси, до відділу “Б” повибирали найгірших учнів (вже при іспитах можна було зорієнтуватися, котрий добрий учень, а котрий гірший) та другорічних і туди призначили мене господарем кляси і виховником. Ввійшовши до кляси, я відразу зорієнтувався що сталося і не затримуючися ні хвилини довше, пішов до директора і з місця загрозив, що коли не змінять особового складу перших кляс, щоб в обох відділах в однаковій кількості були добрі і гірші учні, то я піду зі скаргою до кураторії, хоч як

це мені прикро, бо такий поділ є проти правила. У нас в тих часах не водилося так, як тепер тут в Канаді, щоб виділювати кращих учнів в окремі відділи. На цей раз Бичківський не сказав ані слова, бо знав, що перетягнув струну, та негайно змінив особовий склад клас по мойому бажанню.

Своєю ненавистю до галичан директор довів до того, що останній рік не видержав професор фізики і хемії Роман Вербицький і пішов до кураторії та розповів все про погане відношення Бичківського до нього та інших учителів і попросив перенести його до іншої середньої школи. На цьому наша школа тратила дуже багато, бо позбулася дуже совісного і тихого учителя, а також тратила гроші, бо Вербицький був на державному етаті, себто йому платив уряд. Вербицького перенесла кураторія до польської гімназії в Здолбунові. І хоч ця зміна для Вербицького не була корисною, але він погодився на це, бо вже не мав сил далі терпіти переслідування директора.

Коли б осінню 1939 року не розпалася була Польща, то я хотів був зробити те саме. Просити кураторію, щоб мене перенесла донебудь до іншої гімназії, не оглядаючися на те, що я в Рівному мав власну хату та був загосподарований, а крім того мав двоє малих дітей.

Підсумовуючи все сказане про Якова Федоровича Бичківського, хочу додати, що ні ворожості, ні ненависті до нього з моєї сторони не було. Мене тільки ображала постійна його несправедливість та недоцінювання моєї щирої і відданої праці для добра гімназії.

Взагалі свого відношення до галичан директор навіть не старався приховувати і в клясах на лекції української мови, коли хтось з учнів ужив галицизм, то він злісно обрізував і говорив “галичанство нещасне”. І це тим більше якось не вкладалося тому, що

він культурна, освічена людина і нарівні з цим такий дешевий регіональний, чи льокальний патріотизм, зовсім не був на місці.

Я був фактично душею школи, тому директорові випадало тільки бути вдоволеним. Це ж ясно! Але Бичківський реагував наоборот. Його це злостило, Іншими словами йшов сам проти себе, неначе та гоголівська вдова з “Ревізора”, що сама себе “висікла”.

Мені здається, що впродовж 9 років спільної співпраці, я був би більше видайним в своїй праці, якби не оті всілякого роду несподіванки з боку директора, що висіли наді мною майже щоденно, як “Дамоклів меч” та спричинювали почуття пригнічення, непевності та гамували свободу рухів.

Поза тим Я. Ф. Бичківський був надзвичайно елоквентним промовцем, цікавим і переконливим співрозмовником і серед гімназійних учнів тішився популярністю. Натуральна річ, що про наші з ним неполадки навіть більшість учителів нічого не знали, а учні ледве чи й підозрівали. Він був також дуже добрим та дбайливим мужем і батьком. Його доня вправді вчилася в польській державній гімназії, але на це, може, була воля його дружини Ніни Іванівни. Зате син його Всеволод був без сумніву добрим українцем.

Крім того директор Бичківський був добрим знавцем музики та співу і виступаючи на концертах солістом, або в дуетах, чи тріо, а також, як ми вже згадували, співав в нашому гімназійному хорі.

Як людина, він мав назагал популярність серед громадянства, яке відносилось до нього з пошаною.

Гімназійна церква

Ми вже згадували, що Бичківський був дуже релігійним і поробив всякі заходи, щоб мати свою гімназійну церкву.

Довший час гімназія користувалася підвальною церквою в соборі, але це робило гнітуче враження на учнів, а крім того виходили і непорозуміння, бо тоді йшла боротьба між українізаторами, а тими, що хотіли держатися старослов'янщини з російською вимовою. На чолі цих останніх стояв настоятель собору о. Н. Рогальський, запеклий українофоб, хоч походження українського. Все таки вдалося Бичківському одержати від Собору церковний будинок при вул. Бармацькій (пізніше вул. Міцкевича), який перероблено на гімназійну церкву. Будинок був мурований і досить вигідний. Він колись служив за мешкання для дяків.

Не пам'ятаю вже сьогодні подробиць, але ідучи неодноразово з прогулькою до Почаєва через Крем'янець, діставав я доручення від директора і концесіонера закуповувати в монастирі та консисторії потрібні до церкви речі. При тій нагоді полагав та ще й також різні потрібні дозволи у Крем'янці у Волинській Єпархії. Одного разу спитав мене єпископ Олексій, звідки я походжу та якого віровизнання. Я йому сказав все що потрібно, а рівночасно вияснив, що я однаково відношуся до обох українських церков.

Щонеділі і свята наші учні, по екзорті в гімназії, парами йшли до церкви. Вони ставали спереду, а далі стояли громадяни, які бажали української відправи. Кожний раз інших двох учителів мали джур, провірювали присутність та відповідали за порядок і допровадження учнів до церкви.

Іншим відрадним фактом на українському релігійному полі було висвячення на єпископа українця, Петра Сікорського, що відбулося дня 10 квітня 1932 року. Єпископа вітали українці на залізничному дворці в Рівному в переїзді до Луцька. Вітали його в кімнаті, спеціально для того приготувавши, різні делегації, а від гімназії концесіонер, директор і я.

Другий раз мав я нагоду вітати єпископа Полікарпа (Сікорського) весною 1933 року під час святкування 10-тиріччя існування нашої гімназії.

Педагогічна Рада

Педагогічна Рада складалася з директора і всіх учителів. На чолі її стояв директор, а секретарював вибраний на даний шкільний рік професор. З огляду на те, що маю погане письмо, ніколи не був я протоколянтом. Обов'язки Педагогічної Ради були досить різноманітні. Фактично Педагогічна Рада мала відати справами навчання та виховання. Для того повинні були відбуватися показові лекції та реферати з цих ділянок. За весь час мого побуту в Рівенській гімназії, а я там від 1926 року, відбулася всього одна показова лекція Н. Іщукової для споріднених предметів з математикою та одна моя, також для споріднених предметів. Крім того, я мав дві доповіді на виховні теми, не враховуючи справоздань з різних конференцій, та одну мала Н. Яківна, про що вже була згадка раніше.

В дійсності повинно було бути річно п'ять обов'язкових конференцій Педагогічної Ради та залежно від потреби, кілька надобов'язкових. Перша конференція відбувалася на початку шкільного року, на якій директор розподіляв між учителів всякі функції, як опікунство кляс та з тим зв'язані різні дижури, головню на коридорі та на подвір'ї під час перерв, в неділі та при різних інших нагодах.

Чомусь увійшло було в звичай, що формування колон учнів на різні паради, чи для знімок припадало добровільно на мене. Звичайно всі учителі постають біля директора, і ніяк не разили їх безпорядки під час формування учнів в двійки, чи чвірки і хоч не хоч, приходилося мені йти і наводити лад, бо я не міг спокійно приглядатися неладові. Пізніше до того

всі вже й звикли і як я стояв, то гляділи на мене. Тому то на загальногiмназійних знімках, я сиджу десь в самому кінці або таки стою між учнями, бо не лишалося вже для мене належного місця, а директор, чи учителі не вважали потрібним лишити мені його, а я знову був заскромний, щоб упiмнутися.

Других чотири конференції були клясифікаційні. Деякі учителі вписували свої оцінки в клясифікаційних катальогах ще перед конференцією і їх господар кляси тільки відчитував на конференції, знову інші диктували свої оцінки під час конференції, а опікун вписував. Тільки недостаточні оцінки не вільно було вписувати наперід, бо вони були часто дискутовані професорами на конференції. Пам'ятаю, що було дуже багато клопотів з польоністом учителем Косьором, який часто при оцінюванні руководився не знанням учня, а його патріотизмом. Всі польоністи до його приходу були більше, чи менше добрими людьми і свій шовінізм вмiли приховувати відповідно; цей був загонистим та рідко уступав. Він навіть відважився на одній з клясифікаційних конференцій мені погрожувати. Одного разу директор був змушений його сильно скартати і, як собі пригадую, загрозити, що справу його оцінок передасть кураторії.

Крім того, на Педагогічній Раді рiшались сумнівні оцінки з поведінки. На одному зі своїх засідань Педагогічна Рада робила внески до Господарчого Комітету про частинне, чи цілковите звільнення бідніших учнів від шкільних оплат.

Я вже згадував про читання на Педагогічній Раді повізитаційного справоздання і обговорення його та полагодження інших дрібніших справ.

Викладачі та інші службовці гімназії

Федір Ільович (завжди кликали його Ілліч) **Пекарський**, засновник гімназії та її перший директор

до літа 1930 року. Він народився 1893 року в містечку Городло (відоме з городельської унії) в сім'ї учителя, який виховав двох синів в національному дусі. Пекарський скінчив філологічно-історичний факультет київського університету. Працював від 1914 року істориком в реальній школі в Рівному та потім в російській гімназії до кінця шкільного року 1922/1923.

Від заснування Української гімназії аж до її ліквідації залишився власником-концесіонером. Гімназія це не було прибуткове підприємство, бо в початках треба навіть було докладати. Помочі не мав ні звідки, поза трьома, чи двома державними етатами. Тільки на купно будинку була проведена збірка, про що згадувалося раніше. Ні Батьківський Комітет, ні Кооперативний банк нічим не допомагали, бо навіть звільнення учнів із оплат йшли на рахунок концесіонера. Батьківський Комітет ніколи не переводив жодної збірки, а тих кілька забав, що він їх улаштував за цілий час, не приносили великих зисків. Кооперативний банк не мав великих своїх фондів, а тримався фактично грішми гімназії.

В тридцятих роках Пекарський одружився з учителькою зі Стрия Софією Дикунівною. У них був один син. В 1939 році подався до своїх батьків в Городло на Холмщині, яка під час війни припала німцям (порозуміння німецько-російське: Рібентроп — Сталін) і там у Холмі був заступником директора Білика в українській гімназії, в якій доучувалися обоє Підстригачів і ще дехто з нашої школи. Коли ж Холмщину опісля зайняли більшовики, а за ними прийшли поляки, Пекарський виїхав у Східню Україну та вчителював в середній школі в Одесі. З переходом на емеритуру (яку признали йому тільки за ті роки, що вчителював в Одесі, бо за рівенські часи назвали його “експлуататором”) жив із сином і вну-

ками. Помер 3 жовтня 1970 року і похований в спільному гробівці зі своїми батьками.

Федір Ілльович Пекарський був безсумнівним українським патріотом-сборником. Його в Рівному шанували свої і чужі. Він був поважною вдачею та любив безмежно правду. Тішився і цінив учителів, які проявляли ініціативу та віддано працювали, бо й самий був дуже працьовитим. Не робив різниці з яких земель України даний учитель походив, а цінив його здібності і працю.

Польська шкільна і цивільна влада його респектувала за його прямолінійність, бо він не гнувся перед ними. Його слово в кураторії, чи старостві мало значення, тому йому так легко давалося ангажувати учителів з Галичини. За його протекцією багато народних учителів, а переважно учительок з Галичини, одержали посади на Волині.

Учнів дуже любив, а головне тих селянського походження і помагав їм, чим міг. Не був гострим, але все полагав поважно і гідно. Давав добрий приклад кожному. В заміну за це учні його шанували та відплачувалися йому доброю поведінкою та пильністю у науці. Коли ж при кінці шкільного року 1929-1930 начальник середніх шкіл волинської кураторії Токарські дав йому список з десятьма учнями, яких він повинен був усунути зі школи за антидержавну діяльність, то він в заміну намовив кількох донощиків, щоб покинули гімназію. З кураторійного списку тільки учневі Василю Саблієві піддав думку взяти свідоцтво відходу.

Пекарський дуже шанував і любив своїх батьків, які часто приїздили до нього, а також любив свого молодшого брата лікаря, з яким і за більшовиків не розлучався. Та найбільше любив свого сина-одинака і внука, яким помагав чим тільки міг. Овдовів під час воєнної закрутки.

Іншим був третій директор гімназії **Яків Федорович Бичківський**. Він був сином волинського священика. Закінчив середню школу та Історико-Філологічний Відділ Варшавського університету. Опісля був інспектором Реального училища в Корці (Волинь), а за Польщі, чи раніше вчив в українській народній школі, яку поляки перемінили на польську ім. Сенкевіча (польський письменник ворожий українцям), а в якій вчили переважно українці як: Петро Зінченко, Ф. Кульчицький, Іван Москалець, Скачкова, Цихміструк, Грох-Грохольський та інші. Цю школу кінчали син Бичківського Сева та згадуваний вже мною К. Костів. Більше про Бичківського вже згадано в різних місцях попередньо, а про його пізнішу судьбу буде мова опісля.

Викладачі релігії: **о. Іполіт Ярмолевич**, катехит, священик ще з царських часів. Закінчив духовну академію і був дійсно освіченою і культурною людиною. Мешкав постійно в Рівному, маючи гарний дім при вул. Тюремній біля польської гімназії. Був поважаний в цілому місті та вчив релігії в українській та державній польській гімназіях. З походження українець і по українському говорив, але не був українським патріотом.

По ньому прийшов на коротко **о. Юрій Шумовський**, який походить з відомої священичої родини зі села Мирогощі, Ковельського повіту, де довгий час проживала Леся Українка, переважно в дитячих літах. Родина Шумовських знана на Волині, а один з його братів Арсен помер 1967 р. в Торонті. Він залишив добре відому мені та всім українцям на Заході, дочку мисткиню Адріану, одружену з д-ром Б. Стебельським, моїм найближчим другом.

Отець Юрій учителював в нашій гімназії здається всього один рік. Пізніше він перекинувся на археологію і в тій ділянці зробив дуже багато, розкопу-

ючи на Волині різні старовинні замчиська та гроби, про що частинно читачі мали нагоду переконатися в попередніх розділах.

По другій світовій війні Шумовський покинув свою батьківщину, але даліше займався розкопками, навіть в Африці. Призбиравши багато знання з археології на Волині та в світі, написав декілька окремих праць та цілу низку статей, що порозкидані по різних часописах і журналах, (як оце і в Літописі Волині). Живе тепер в Америці і в 1968 р. був присутній на нашій зустрічі разом із своєю дружиною.

По о. Шумовському прийшов буковинець **Іларіон Бриндзан**. Мав високу богословську освіту та був здецидованим українським патріотом. Мешкав в домі покійного о. Ярмоловича. Недовго в нас був і навіть не знаю причини його відходу з нашої гімназії.

Дальшими катехитами гімназії були вже сільські священники з середньою освітою, себто з духовною семінарією, але інтелігентні та українці.

о. Гліб Левицький був парохом Басового Кута (тепер належить до Рівного), дуже гарна людина; мав три дочки, з котрих найстарша Валентина не скінчила гімназії, бо одружилася з нашим учителем співу О. Корольчуком. Не знаю, або забув причину її скорої смерті. Молодші дівчата: Наталка вийшла заміж і живе в Америці, а наймолодша Ніна одружилася з нашим колишнім учнем Р. Волошином, одним з провідників ОУН.

о. Ілля Левчук був парохом Хотиня біля Рівного. Мав в нашій гімназії трое дітей, дві дівчини і сина. Всі трое закінчили нашу гімназію.

Останнім був **о. Євген Барщевський**, про якого знаю найменше.

Першим викладачем української мови був **Борис Веселовський**, який походив зі священничої родини на Поділлі, Східна Україна. Мав закінчений університет

у Києві, філологічний відділ. Був дуже добрим педагогом, трошки зарозумілим. Початково ставився до мене зневажливо, одначе пішов за моїм прикладом і оснував при гімназії учнівський літературний гурток.

Одного разу, в першому році мого побуту в Рівному, без всякої нагоди, запросив мене до себе на вечерю. Застав я в нього в хаті жінку, яку я вважав його дружиною, хоч не пригадую собі, як її мені представив Веселовський. Вони обоє дуже гарно мене забавляли і просили заходити до них частіше. Від того часу Веселовський і його подруга стали моїми приятелями, хоч я не міг надивуватися такій наглій зміні у відношенні.

Все вияснив мені здається пок. проф. В. Беняк. Перед моїм приїздом до Рівного, хлопчина, здається навіть сусід, бавився дитячою рушницею та нехотячи застрілив дружину Веселовського, яку він дуже любив. Лишився він з малою донечкою, яка чомусь вкоротці по смерті матері також померла. В цьому великому і подвійному горі приїхала до нього десь з поблизької місцевости їх приятелька, молода і принадна пані. Вона залишилася у Веселовського якийсь час та потішала його в нещасті, а вкінці покинула свого мужа і осталася назавжди з Веселовським. З тих то причин вони не могли жити зі своїми давніми знайомими, які знали про це все, натомість я був у Рівному новою людиною.

Зараз по вакаціях 1928 року обоє вони побралися, а я навіть був дружбою проф. Веселовському. Того ж самого року його перевели до крем'янецького ліцею на посаду учителя української мови, але ми назавжди залишилися приятелями. Буваючи в Крем'янці, через весь час свого побуту гостював я у Веселовських і навпаки в часі їх побуту у Рівному вони мешкали у нас.

На місце Веселовського прийшов учитель **М. Ваврисевич**, але це був слабкий педагог і тому здається по році його змінив **д-р Бронислав Кобилянський**, який вчив української мови також в польській державній гімназії. Це мій товариш з університетських студій у Відні. Людина мудра і також вчена. До приходу до Рівного він учителював в українській гімназії в Луцьку і там одружився таки зі своєю ученицею. Ми жили з ними в приятельських відносинах весь час нашого спільного побуту в Рівному, а головню з його дружиною Танею.

Проф. Кобилянський любив дім і студії та свого одинака Вову (Володимира), а його дружина любила товариство, а навіть з нами ходила на наші гімназійні забави, хоч танцювати не вміла і ми обоє не раз “крутилися”, бо й я добре танцювати не навчився. Звичайно по забаві йшла до нас і доночувувала, або часами заговорившись до пізна з суботи на неділю, лишалася в нас на ніч. Звичайно спали всі троє на однім ліжку, бо в той час ще не розбагатіли на стільки, щоб мати окрему кімнату, а навіть не мали дивану.

Майже кожних вакацій проф. Кобилянський провадив курси української мови з рамени кураторії для учителів народних шкіл, які відбувалися в приміщеннях крем'янецького ліцею, одних вакацій їхній синок захворів на полію і його вправді врятували лікарі спеціалісти від смерти, але він лишився назавжди калікою; весь час корпус мусів бути в панцирі, бо щось недобре було з хребетним стовпом. За те цей хлопець був дуже кмітливий та мудрий і з нього напевно виріс дуже розумний чоловік.

Кілька літ перед приходом більшовиків, українську мову викладала в нашій гімназії **Софія Богун** (Орловська). Вона мала веселу вдачу і її учні любили. Мала неприємність з кураторією, бо візитатор,

будучи на її лекції, заквестіонував деякі книжки, які вона подавала учням на лектуру. Пригадую, що я мусів ті книжки вилучити з бібліотеки.

Польську мову в перших роках викладав, дуже симпатичний і добрий, бувший легіонер, **Єжи Роян**. На передмісті Рівного між Басовим Кутом мав він осаду, яка була досить велика та майже вся засаджена овочевими деревами. Він її одержав при парцеляції за свої заслуги. Тому, що був “персона грата” в урядових колах, він міг досить довго учителювати в нашій школі, хоча не пильнував свого обов’язку. Роян знав свій предмет та дуже добре викладав, але тому, що майже ніколи до лекції не приготувався, бо любив товариство, приходив на лекції і часто з чуттям викладав те що йому в той час прийшло на думку. Звичайно, що іншого мав записане в пляні, а що іншого викладав.

Пригадую, одного разу Роян мав їхати зі мною на прогульку. Вже треба було відходити на залізничу станцію, а його нема. Аж в останній хвилині бачимо, а він йде коридором і кульгає та тим оправдує своє спізнення. Коли ж директор сказав йому, що вже не поїде з екскурсією, він забув і випростувавшись, майже побіг тим самим коридором. За його недбальство таки вкінці кураторія його звільнила, бо польоністів директор не мав права звільняти.

Дуже короткий час був у нас польоністом якийсь **Бучовський**, учитель школи “недорозвинених”. Непоравний алькоголік: його дружина також учителька, добрі друзі Я. Ф. Бичківського.

Наступним викладачем польської мови був **Міхал Козяра**, який походив із західної Галичини. Це вже був солідний учитель і товариський. Він одиникий з поляків був опікуном одної кляси з молодших кляс.

Можливо, що інформував кураторію про відносини в школі, але цього ніхто не був певний; в кожному разі не шкодив гімназії. Якийсь час мешкав у нас, коли ми винаймали більше мешкання у Дзіваків на Тюремній вулиці. По кількох літах праці в нашій школі, видно, був змушений йти до війська і через те покинув працю в гімназії.

Після Козяри прийшов до нас **д-р Ян Каммер** десь з Кракова, або околиць Кракова. Казали, що він був жидівського походження, але був одружений з симпатичною і гарною католичкою. Цей напевно не співпрацював з поліцією, був дуже прихильний нашій школі та найліпший польоніст, якого наша гімназія мала колинебудь. Здається ізза тих прикмет, вже на другий рік його перенесла кураторія до польської державної гімназії таки в Рівному, де він залишився до кінця Польщі.

З Каммером і його дружиною ми жили в приятних відношеннях та бували у себе. На жаль перед самим приходом більшовиків до Рівного або в часі приходу, Каммер захворів на плямистий тиф і помер. Його дружина в розпачі залишилася з дитиною і ледве потім дісталася на Захід.

Після Каммера прийшов до нас як викладач польської мови **Зигмунд Косьор**, великий польський шовініст. Не був він добрим педагогом, зате був добрим співпрацівником поліції та кураторії. Він зразу зв'язався з поліцією та кураторією і доносив не тільки на учнів, але також і на учителів.

Свою нездібність прикривав своїми злими оцінками, переважно для тих учнів, які були патріотично наставлені, а він це помітив. Не мав вродженої інтелігенції і його юдину роботу легко було добачити. В часі упадку Польщі знищив його бувший наш учень, син учительки Огібовської, Ігор, який в гімназії не тільки що зукраїнізувався, але й став патріотом.

Історії Польщі від початку до кінця учила дуже інтелігентна учителька польської державної школи **Ядвіґа Гофманова**. З нею наша гімназія не мала ніяких клопотів. Була полькою, але розуміла і становище українців. Це вона, проти волі кураторії, за мого короткого директорування, переперла на Педагогічній Раді, щоб прийняти назад учня Василя Саблія, який перед вакаціями дістав свідоцтво відходу. Частинно ізза цього випадку начальник середніх шкіл кураторії, К. Токарські запропонував мені провадити гімназію в двійку з Н. Іщуковою, про що ми вже згадували раніше, і наказав Н. Іщуковій викинути Саблія зі школи вдруге. Обурений батько Саблія дуже сильно накинувся за це на Іщукову і прийшлося мені уживати різних аргументів, щоб оборонити її. Помогла мені в тому й Я. Гофманова. Найгірше було те, що не можна було сказати напастливому батькові, що це сталося на наказ кураторії.

Латинську мову початково викладав **Ф. Пекарський**, а пізніше прийшов на цей предмет спеціаліст **Микола Фесюк**, що походив з Воскресінців біля Коломиї, Галичина. Це був солідний учитель та зрівноважений. Пізніше одружився з колишньою нашою ученицею по матурі Валентиною Мучинською.

Про учительку німецької мови Е. Огібовську та французької мови Е. Голенкіну була мова раніше.

Ми вже згадували, що початково викладав природу **Петро Козлюк**, який наприкінці 1926 року від нас відійшов, а на його місце прийшов **д-р Іван Сав'юк**, який фактично більше був хеміком, дещо фізиком, а найменше природником. Коли ж додати, що він не старався засвоїти, а властиво вивчити природу, то це й було причиною, що втратив пізніше працю. Одначе він умів скоро приноровлюватися до обставин, а навіть засвоювати деякі слова, які вживалися

на Волині. Крім того дуже скоро зживався з людьми, тому і учні й професори його любили.

Хемію і фізику якийсь час вчив професор **Апошанський**, доходячий з польської державної гімназії. Аж на другий рік, чи третій рік хемія і фізика дісталася Сав'юкові.

Десь приблизно в тому часі, хтось з учнів вислав до журналу "Рідна мова", що його видавав проф. І. Огієнко, покійний православний митрополит в Канаді, деякі, частинно видумані, ніби то незугарні галицизми, яких в розмові вживав Сав'юк, а також частинно нібито й я. Цікаво, що проф. Огієнко помістив такий дурний пашквіль в нібито поважнім журналі. Не дуже я дивуюся учням, що таке зробили, але дуже дивуюся проф. Огієнкові, що не провіривши доносу, помістив його в своєму журналі. Не пригадую вже сьогодні тих слів, чи зворотів.

Десь в початках 1930 року прийшов до нас на природу проф. **Роман Мануляк**, про якого нічого не пам'ятаю. Знаю, що походив з Галичини і був одружений.

Також десь у тому часі прийшов на місце Сав'юка проф. **Роман Вербицький**, присланий кураторією ще й з державним етатом. Це була найбільша поміч, яку держава в той час давала гімназії. Один етат мав директор, другий польоніст, а третій згаданий Роман Вербицький.

Вербицький був дуже скромною людиною та рівнож дуже солідним педагогом. Він завжди приходив до школи майже перший, або й першим. Вербицький розбудував хемічний та фізичний кабінети, чого весь час домагалася кураторія. Він був дуже спокійної вдачі і дуже дивно мені, чому Бичківський і його не любив та докучав, чим він гризся і болів.

Була чутка, що по відході Вербицького з нашої гімназії на ці предмети мав прийти поляк і їх викла-

дати в польській мові так як гімнастику і поволі гімназія мала стати утраквістичною.

Математику вчив початково проф. **В. Беняк**, про якого я вже згадував, а по його смерті осінню 1927 року прийшла **Надія Яківна Ішук**, з дому Шульгина. Цей славний рід в минулому видав з-поміж себе визначного науковця-історика (переважно новітня все-світня історія), дипломата та громадського діяча професора Олександра Шульгина, який в 1960 році помер на еміграції в Парижі.

Ішукова прибула до нас з досвідом педагога математика з київських гімназій та з Подебрадського (Чехія) Педагогічного Інституту, де була професором методики математики і своє знання повністю віддала учням Рівенської гімназії. Не лише віддала те що знала, а ще побільшила його своїми експериментами. Нічого дивного, що деякі її учні полюбили цей предмет і пішли її слідами.

Н. Ішук, це повністю віддана своєму званню учителька, спокійна та зрівноважена, а щонайважливіше довірлива. Не забуду, як Р. Скоробогатий, не маючи жодного замилювання до математики, перейшов до VIII-ої класу з доброю оцінкою, але без елементарного знання цього предмету, хоч вивчав його в Ішукової 3 роки. Порадив я Скоробогатому виявити учительці своє незнання, щоб не скомпромітувати при maturі учительки і себе. Який же це був великий удар для Ішукової, коли дійсно сконстатувала, що Скоробогатий не має не то потрібного, але майже жодного знання з математики.

Ішукова зі всіма жила в згоді, а зі мною тісно співпрацювала в різних спільних проблемах. За окупації Волині німцями, ще таки в Рівному продовжувала вести далі школи, а опісля курси, але німці не давали на це дозволу. Також на еміграції не опускала рук, а працювала чи то в школах чи пером. А

коли опинилася в Філядельфії вже вичерпана фізично, все своє знання і рештки життя віддала своїм внукам, яких безмірно любила.

В 1968 році під час з'їзду учнів і професорів Рівенської гімназії в Нью Йорку, відсвятковано не лише 45-річчя заснування цієї школи, але в більшій мірі відсвятковано 80-річчя життя та 60-річчя праці Надії Яківни Іщук. Вже тоді Надія Яківна була настільки немічною, що доповідь, з тієї нагоди, виголосила, в її імені, її дочка Наталка. І так постійно занепадала на здоров'ї, втрачаючи й пам'ять і сьогодні (липень 1974) нею мусять повністю піклуватися.

Надії Яківни муж Роман Августинович Іщук, походив з Галичини. Вищі студії покінчив у Києві. В Рівному працював якийсь час в соймику, а опісля мав різні зайняття. Тільки за більшовиків вчив географію в першій українській десятирічці. На еміграції та в США працював багато суспільно та вчив в українських школах. Сьогодні відпочиває разом з дружиною, дітьми та внуками в Філядельфії.

Дуже близькі мені обидві донечки Надії Яківни Іщукової. Обі були окрасою та совістю гімназії. Вони були приміром для багатьох своїх ровесників, все поважні і ділові.

Наталка старша, тепер **Пазуняк**, вже в США скінчила університет з докторатом з філології і викладає на університеті у Філядельфії українську та польську мови, а також віддано працює в українських організаціях, переважно жіночих. Має двоє гарних дітей.

Молодша **Маруся**, заміжна **Варварів** має одну донечку і працює секретаркою в якомусь підприємстві. Обі мешкають зі своїми родинами та родичами в одному домі. Вони обидві й піклуються своїми батьками.

Рисунків та малювання вчили в нашій гімназії кількох викладачів. Здається першим був **Литвиненко**, зрівноважений і спокійний учитель українець. Двома наворотами вчив в нас **Косм'яді**, грузин, говорив українською мовою, але почувався росіянином. Був дуже певний себе та рухливий і винахідливий, вмів вчити та заохочувати до малювання. Як непересічний артист-маляр, мав великий вплив на нашого учня маляра Андроніка Симончука,¹⁾ який вже в гімназії вибивався здібностями в малярстві. Це все були учителі народної школи.

Найдовше вчив цього предмету в нашій школі **Олександр Карпенко**, спокійний і добрий фахівець, але попав в мелянхолію і не знав, що з ним твориться.

Руханки вчив якийсь час **О. Корольчук**. Вкінці його звільнили з гімназії. Опісля руханки вчив поляк **Станковскі** та дівчат полька, обоє з польської гімназії, які опісля подружилися. Наука відбувалася вже в польській мові.

Першим лікарем гімназії був д-р **Петро Рошинський**, утікач з Чернігівщини. Він тоді жив і працював в містечку Костополі (на північ від Рівного) зі своєю дружиною також лікаркою Іванною Іванівною Струтинською-Рошинською, що походила з Крем'янця. Обоє великі патріоти, не могли довго заґрїти

¹⁾ **Андронік Симончук** мешкав з родичами на Двірці, передмістя Рівного) і був моїм сусідом. Це гарний, рослий хлопець, який майже щоденно машерував перед моїми вікнами до школи. Вчився дуже добре, а своєю поведінкою давав приклад незрівноваженим товаришам. Всіми предметами, які викладалися в школі, не гордував, але з уродження мав здібність до малярства, яку відкрив у нього учитель рисунків Косм'яді.

Цей учитель zorganizував для здібніших учнів гімназії гурток малювання. В цьому гурткові Андронік вибився на чоловіче місце та вже в гімназії мав навіть свою особисту виставку. Згодом він став невідступним молодшим другом Косм'ядія, і так обидва по другій світовій війні опинилися в Австралії. Опісля Симончук переїхав до Америки і живе в Нью Йорку.

місця в лісистому Костополі, бо поляки майже насильно їх звідти викинули. Обое Рощинські переїхали в 1932 році до свого Крем'янця і тут в 1943 році їх німці розстріляли.

Другим шкільним лікарем був **д-р Роман Могильницький** з Галичини. Цей, як і Рощинський, який до гімназії приїздив з Костополя, опікувався гімназією дуже щиро.

І д-рові Могильницькому під кінець існування Польщі загрожувало виселення, бо для Польщі кожний українець, спеціально з Галичини, був сіллю в очах.

Секретарем гімназії від приходу Бичківського був **Володимир Огібовський**. Він виконував свої обов'язки до кінця існування гімназії. Він даліше лишився секретарем і в десятирічці.

Довголітнім сторожем гімназії був селянин з **Басового Кута, Сергій**, якого прізвища не пам'ятаю, або й не знав, бо завжди його кликав "Сергій". Це був кремезний з вусами "дядько", спокійний, зрівноважений і слухняний. Не пам'ятаю, щоб колись я був в гімназії і не було Сергія, а бував я в гімназії щоденно, навіть на Великдень приходив. Він являвся в будинку гімназії перед восьмою годиною ранку, а зимою вже о п'ятій досвіта, щоб до початку науки нагріти кляси, а відходив останній вечором, а як була конференція, то й пізно вечором. Не мав він ні одного дня вільного, бо й в неділю рано мусів бути.

Під кінець існування гімназії був інший сторож, худощавий, з борідкою, називався **Гуменюк**, здається, Андрій. Мав він в нашій гімназії сина Олексія, який готувався, по скінченні школи, стати священиком.

Здається, нікого не оминув я з працівників гімназії. Про себе в цьому спискові не згадую, бо багато дечого подав в тексті при різних нагодах, а про моє приватне життя буде поміщений спогад при самому кінці.

Учні й учителі, які згинували з рук окупантів

Першою жертвою, що згинувала з рук окупанта, був наш колишній учень, **Михайло Бляхарчук**, що був змушений перейти кордон і на більшовицькому боці був арештований, а там і розстріляний. Про нього була згадка раніше.

У вересні 1939 року нова навала сірих шинель з червоно-жидівською зіркою надтягнула зі сходу і змела з лиця землі “моцарство Польщу на кресах всходніх”.

Другою жертвою була наша учениця **Ірка Кульчинська**. Ось що пише про цю подію д-р Наталія Іщук-Пазуняк (Календар Українського Голосу 1954, стор. 45 до 50. Вид. Укр. Вид. Спільки “Тризуб” в Канаді. Вінніпег, Ман.). “В гімназії під час занять викликало НКВД з лекції Ірку Кульчинську. Вона була слабенького здоров'я, хромала на одну ногу, дуже здібна, товариська і завзята, як про неї казали. Слід за нею загинув так, як це водиться у більшовиків”.

Слідуючою, а може радше іншою, жертвою ненависного червоного молоха впав наш колишній директор, а за більшовиків завпед (завідуючий педагогічною частиною) **Яків Ф. Бичківський**. Здається це було під час наших свят Різдва Христового 1940 року, Бичківський заповів на другий день піврічну клясифікаційну конференцію, на яку ми всі рано поспоходилися, лише чекали на завпеда. Довго ми всі учителі чекали, аж нарешті прийшов до нас директор Бібко і заявив, що Бичківський арештований, а конференція відбудеться колись другим разом. Не пригадую вже, чи Бібко тоді сказав за що його арештували.

Після арешту Бичківського десь під весну 1940 року більшовики вивезли і всю родину Якова Федоровича до Казахстану, в тому і його сина Всеволода, який в тому часі працював інспектором фізичного

виховання в ОБЛВНО, а донечка була бібліотекаркою в нашій школі. Там вони замешкали в землянці. І це та інші невігоди не видержала 20-літня донечка Іра і дістала скоротечні сухоти та до 6 тижнів померла. Ніна Іванівна, дружина директора, по втраті чоловіка і дочки збожеволіла. Це була затяжка кара для двох дуже ніжних жіночих осіб. Остався тільки син Сева, який там одружився з нашою ученицею Тamarою Качанівською.

Багато разів НКВД викликало мене на переслухання в справі Бичківського, але я заявив перший раз і багато разів те саме повторяв, що я про нього нічого не знаю, бо ми весь час гнівалися і говорили тільки службово. Питали мене, чи бачив я, як заходив до Бичківського полковник Литвиненко, що працював в польській розвідці, а мешкав в дуже гарних рівенських міщан Куліїв, яких за те опісля розстріляли. Розуміється я сказав, що навіть такого полковника не знаю і в дійсності я ніколи не мав нагоди з ним познайомитися. Це помогло і по якомусь часі дали мені спокій.

Кажуть, що Бичківський згинув, розстріляний НКВД в Дубні, коли НКВД вернулося назад по якійсь паніці, заставши в'язнів в шуварі біля тюрми. Деякі кажуть, що під час німецької окупації Бичківський з'явився був в Рівному.

Дальшою жертвою війни був **Володимир Робіницький**, що вже за німців в липні 1941 року помер у Львові на сухоти.

Та найбільш трагічними жертвами були наші дівчатка, молоденькі колишні учениці нашої гімназії, про яких пише згадувана вже Наталка Іщук Пазуняк в календарі Українського Голосу з 1954 року: "Одного ранку зустріла мене відома наша діячка д-р Харитя Кононенко словами: "Чи чули, взяли **Тамару Мартинюківну і її маму**; треба якось їх рятувати, по-

ки ще нас не взяли”. Вона побігла, я не встигла нічого перепитати, немов зацікавила... Маленька, дрібненька Тамара, ще майже дитина із шкільної лавки... Як дивилась колись я їй у вічі, то, здавалось, не проникло ще в її юну душу поняття жаху, заглади смерті. Може так, не знаючи його, вона й загинула... А її мати. Що знала в ту мить, коли поруч із дочкою йшла в останню путь... Вони знали певно тільки одно: вони йдуть за Україну... Потім казали: мала невинна Тамара трималась добре, нікого не видала. Тоді мала Тамара була в очах наших ВЕЛИКОЮ”. Вона згинула разом з матір'ю в березні 1943 року в рівенській тюрмі.

“Ось дві сестри пішли у цю ж останню путь, молодша **Ніна Куцевич**, моя товаришка зі шкільної лавки. У неї світлі очі, що дивились завжди кудись у даль, і гарні вії, довгі, довгі, як мерехтливі метелики, світлі кучері отінювали її бліде лице. Вона завжди була палка, весела і завзята у всьому. У її сестри **Ольги** брови, як ластівки; вона завжди строга, закрита в собі, з нею жартів немає, казали не раз хлопці у школі. Батька їхнього вже вбили німці... тепер пішли дівчата. Минали тривожні дні. Мати приходила, просила допомогти “порозумітись” з німцями. Я йшла з болем душі говорила її слова; вона не просила навіть, вона доказувала й пояснювала рештками своїх сил. “Як треба, щоб хтось вмер, то хай візьмуть мене, я ж радо піду, хай пустять дітей моїх; вони ж не винні. Ось знають всі, що діти добрі, невинні, а я піду, зараз піду замість них...” В горлі ставали й насилу протискалися слова. Ні, вона не могла піти за дітей своїх... Потім ще довгі дні ми бачили її суху і аж чорну з болю з кошиком передачі на шляху під тюрмою. Дітей вже давно розстріляли, а може, може вони пішли в незнану даль — за Україну. Так многі йшли незнані і не названі. Вони лишали криваві сліди

своїх стіп на зболілій землі і йшли в синю даль, а вітер, мов ладаном запашним, чебрецем повівав їм у слід”.

Здається також в 1943 році були розстріляні німцями слідувачі колишні учні нашої гімназії:

Олександр Бусел також з містечка Клеваня, як і Куцевичівни. Пригадую собі його, малого росту, сухорлявого й чорнявого хлопчину. Був дуже, а навіть занадто ввічливим, і попросту пожирав науку. Довірили дивився в очі та у всьому був послухний. Ось що пише про нього Надія Іщукова у своїх спогадах:

“В 1941 році приходять німці. Замість десятилітки ми заложили дві гімназії: математично-природничу і гуманістичну. Збирались комісії вчителів різних предметів, розробляли програми цілої системи шкільництва. Проектували зробити загально обов’язуючу восьмилітню школу, що давала б заокруглене знання з усіх предметів. Дуже докладно розробили ми всю програму такої школи. Була заложена кураторія. Куратором був вибраний Олександр Бусел, абітурієнт нашої гімназії, що закінчив у Львові фізико-математичний факультет. Він прямо горів бажанням ширити освіту. Надмірно тішився цією, як здавалося, можливістю”.

Далі пише Надія Іщукова, що: “Десь в 1942 році почалися перші хвилі великих арештів нашої інтелігенції, старших та молоді. Було заарештовано багато наших учнів. Німецьке Гестапо винищувало численні волинські села, мордували поголовно жінок, дітей, старших, молодь... Загибло там і багато наших учнів. Розуміється не про всіх учнів, які загинули чи були заарештовані, я знала, бо згинули деякі не в Рівному, а в інших тюрмах при винищуванні сіл гестапом чи в рядах УПА (Українська Повстанча Армія). Всі вони завзяті, молоді горіючі ідеєю. Назву

тут кількох, які були розстріляні в тюрмі у Рівному: **Андрій Марач**, дещо пізніше арештовано Олександра Бусла і розстріляно при розстрілі тюрми”. Його дружина, колишня наша учениця **Селепина**, по розстрілі мужа втікала з маленькою дитинкою в ліс до партизан, але її зловили гестапівці і розстріляли разом з дитятком”.

“Теж мені відомо, що в лісі загинули давніші абітурієнти нашої гімназії: інж. **Василь Булавський**, **Іван Сисонюк**, **Микола Павлічко**. Розстріляний був також молодший брат Олександра Бусла, **Яків**, наш колишній учень.

Ще в 1942 році розстріляний був німцями старший син згаданої вище Вротновської, **Гордій**, випускник нашої гімназії” (лист Н. Ішук з 23-го січня 1966 року).

“Забитий в партизанській війні **Олександр Горобій**, колишній учень з першого випуску” (лист Нестеренка з 24. 10. 1963). “Забитий німецькою бомбою лікар **д-р Микола Фридрих**, також з першого випуску нашої гімназії” (лист Нестеренка з 24. 10. 1963).

Нарешті ще одна жертва німецького безглуздя та зарозумілості, що на цей раз сягнуло по непересічного мистця, учня Рівенської гімназії. **Анатолія Довгопільського**.

Цей вже в гімназії був інший та дещо незрозумілий для оточення; показався він небуденною постаттю в різних ділянках мистецтва, а зокрема в танково-театральному мистецтві. Шкода, що ми не маємо про нього всіх даних, а могли б багато довідатися про його перебування в Петрограді, Києві, Варшаві, Берліні, Парижі та Нью Йорку і взагалі в Америці, а може й Канаді. Він же ж був знайомий з Авраменком, нашим славним танцюристом, а може й був його учнем, одначе знаємо, що танцював в таких відомих льока-

лях, як “Касіно де Парі” в Парижі та в “Радіо Ситі” в Нью Йорку.

“Осіною 1938 року в Карпатській Україні була створена під керівництвом драматурга-режисера Миколи Чирського “Летюча Естрада” Карпатської Січі, яка приготувляла різні імпрези та свята. З переїздом до Хусту, тодішньої столиці Карпатської України, з’явився там хореограф-режисер Анатолій Демо-Довгопільський, який зараз надав “Летючій Естраді” більшого розмаху.

Демо-Довгопільському пощастило знайти недалеко від “Січової Гостинниці” якусь залю без стелі. Естрадники спали на чому попало, бо не було ліжок, а Демо-Довгопільський спав в якомусь плетену кріслі, сидячи.

Одного ранку того самого року, чехи напали на бараки Січового Коша та Січову Гостинницю; мешканці забарикадувалися, покидавши з гори крісла, столи та інше і відбивалися револьверами, бо не мали крісів. “Невеличка група 5-6 січовиків-естрадників, під проводом Демо-Довгопільського вискочила зі своєї поблискої домівки й унешкодивши ворожий кулемет, який зайняв позицію посеред вулиці проти гостинниці, кинулася вперед в надії проскочити через площу до нас зі своїми 5-ма так потрібними нам крісами (Новий Шлях з 16. 5. 1964”).

“Одначе ця операція їм не вдалася, і естрадники кинулися до рогового будинку напроти гостинниці, та тут вибух міни поранив Демо-Довгопільського.

Майже рівночасно і мадяри рушили на Карпатську Україну, тоді уряд президента Волошина дійшов до угоди з чеським командуванням, щоб марно не проливати крові. Всіх січовиків чехи загнали в підвалля, “Будинку Уряду”. В одній з камер під стіною на цементовій долівці лежав окривавлений, з пошма-

тованим міною боком Демо-Довгопільський. Раптом чуємо, з якоїсь нагоди на горі співають “Ще не вмерла Україна”... Демо-Довгопільський, спираючись на стіну, випростовується й стає на струнко... Й слідом за цим удар рушницею по голові і Демо знову лежить на підлозі”... (Весь матеріал про “Летючу Естраду” взятий з статті М. Михалевича, Н. Шлях, 2 і 16 травня 1964, чч. 18 і 20).

“Після Хусту-Ніредьгазе десь... зустрівся я з ним (Демо) в Кракові, де він мешкав в будиночку разом з Телігами (Оленою і Михайлом) та зі своєю Драматичною Групою. Тоді він очолював бойовий театр ОУН під назвою “Театр Вогняної Доби”, основним ядром якого були боевики і боевички з Хустської “Летючої Естради”. Там він одружився з січовичкою з “Летючої Естради”. Не пригадую її ні імені, ні прізвища. (Лист М. Михалевича з 1. 11. 1965 р.).

І знову, немов фенікс, незнищимий Довгопільський майже рівночасно з німцями з’явився в Рівному, і вже з дружиною. Часто їх бачили в місті разом з двома хлопчиками (жив він з матір’ю Серафимою Миколаївною, дуже милою людиною, що тільки в 1970 р. померла в Кракові).

Демо-Довгопільський незабаром організував театр в Рівному, в якому виступали непересічні сили, як дружина ген. Омеляновича-Павленка, його дружина та інші. Ставив чудесні побутові вистави, творив ревії на взір українського балету. До того zaangażував фахівця, диригента київської оркестри Штайгера (жид). Рівне до того часу не могло похвалитися чимсь подібним, всі подивлялися Довгопільського.

Та не довго судилося йому розпускати свої крила, бо в 1943 р. стався якийсь “саботаж” (вибух бомби в “Зольдатенгаймі” і ніхто не був вбитий) і німці взяли його, як і багатьох інших визначних наших гро-

мадян, закладником і в тому ж таки 1943 р. його розстріляли.

Це був зі сторони німців великий злочин, брати невинних людей закладниками. Коли ставалося нове убійство якогось німака, гинули невинні люди, хоч саботаж міг бути цілевий, щоб так нищити наш на-рід.

Навіть в українському підпіллі, випускники Рівенської Української гімназії займали визначні пости, а то й були співтворцями його. До таких належав колишній наш учень **Ростислав Волошин**, якого псевдонім в УПА був "Павленко".

Народився Волошин 1911 року в дубенському повіті. Скінчив нашу гімназію 1932 року та записався на університет у Львові, де й студював право. В шкільному році 1933-34 був головою студентської організації.

Ще будши в гімназії увійшов він в систему організації ОУН та займав провідні становища і вже перед другою світовою війною відігравав в ОУН велику роль.

Внедовзі по приході німців в Україну в 1941 році, Волошин як провідний член ОУН Бандери, був під час загальних арештувань взятий до тюрми і сидів з багатьма іншими арештованими в Монтелюпе в Кракові. В 1942 році вийшов на волю.

Коли ж 1943 року ген. Роман Шухевич-Чупринка перебрав команду УПА, Волошина-Павленка іменував комендантом Запілля, а також в тому самому році Волошин став членом Бюра-Проводу ОУН, себто найвищого керівного ядра організації і головою першої конференції АБН.

"Головне Командування УПА заініціювало акцію в напрямі творення загальнонаціонального всеукраїнського політичного центру...

Ініціативний Комітет скликав на день 11-го липня 1944 р. в Карпатських лісах т. зв. Великий Збір на нараду. На голову Великого Збору вибрано визначного члена ОУН Ростислава Волошина. Великий Збір оголосив себе Тимчасовим Українським Парляментом і прийняв назву Українська Головна Визвольна Рада, президентом якої став голова Великого Збору” (Гомін України з 11 липня 1964 р.).

В тому самому році в серпні, оточений переважачими силами ворога, Волошин з малими силами упівців бився хоробро, аж поки не полягли всі на полі слави біля села Гаї Вижні на Дрогобиччині.

Чи Українська Рівенська Гімназія виконала покладені на неї надії?

Хоч не довге було життя нашої гімназії, бо вона проіснувала всього кільканадцять років, від осені 1923 до осені 1939, але життя її було буйне, як рідко котрої середньої школи, і вона випустила в світ біля двохсот, а може й більше, абсольтентів.

Та це не приходило так легко. Ми вже згадували в своїх коротких спогадах про боротьбу гімназії з польською владою, і це забирало нам багато сил, які можна було обернути на користь школи. Одначе, щоб добре зрозуміти, до чого поляки стреміли у відношенні до наших шкіл і нашого народу, наведу коротко меморіал, який уложив посол до польського сойму Степан Скрипник, а який прийняла за свій українська група послів та сенаторів ББВР (Безпартійний бльок співпраці з урядом) Волині.

Цей меморіал був виготовлений в 1935 році та виголошений в соймі 1936 року. В тому самому році делегація послів відвідала в тій справі кількох міністрів.

“Куратор Волинської Шкільної Округи Фіревич змагав до того, щоб зліквідувати всі три українські

гімназії на Волині. Рівенська Гімназія мала перейти на утравістичну, Крем'янецька мала бути взагалі зліквідована, а гімназію в Луцьку поставити в такі умови, щоб учні не могли одержувати матуральних свідоцтв.

На просьбу послів, Луцьку Українську Гімназію відвідав міністер освіти Я. Єнджеєвич і ствердив, що рівень знання не нижчий як у державних школах, і це на якийсь час відсунуло загрозу, але не цілком.

Найбільшим ворогом українців був тодішній міністер внутрішніх справ Косцялковський, який посольській делегації дав відповідь, як він ставиться до українського народу взагалі.

На запит голови репрезентації: “Чи я Вас, Пане Міністре, добре зрозумів, що Вам, як міністрові внутрішніх справ, розходиться про асиміляцію державну, як форму льюальности українців до Річипосполитої”.

Міністер Косцялковський відповів спокійно:

“Ні, Пане После, льюальність то інша річ. На ньюальність громадян ми маємо свої засоби. Я говорю про асиміляцію цілковиту і державну і народову.

На заміт голови репрезентації: Адже ж і поляки вимагали школи з викладами на рідній мові, коли Польща входила в склад Росії”.

На це міністер Косцялковський вже менш спокійно відповів приблизно так:

“Перше українців ніяк не можна порівняти з поляками, а подруге — Волинь ніколи не мала українського шкільництва. Я не буду дискутувати про Волинь, як землю українську, чи свідомість національну населення Волині. Це до нічого не приведе й тут ми з Вами спільної мови не знайдемо. Не заперечую, що на Волині існує етнографічна маса, яку Ви називаєте українцями. Зрештою я вже в цілях куртуазійних вживаю назви українець, замість русин. Але зрозумійте й Ви, Панове, що край є польський. Отже єдина

дорога—це асиміляція Волині, як і взагалі всіх українців у Польщі. Ще раз повторюю: я не відмовляю населенню права говорити мовою, якою він хоче говорити вдома, але державна мова є єдина польська й на ній лише може відбуватися наука в школах. Я розумію куратора і тому шаную його працю, бо вона йде на користь державі і на користь того народу, який Ви маєте честь репрезентувати. Та й що за користь з українського шкільництва, коли у вищих школах все рівно всюди мова польська”.

Ось так то справи стояли на Волині і більшість поляків так думало і до того стреміло, що й міністер Косцялковський. Все ж таки не страшні були нам Косцялковські, але гірші були для нас свої люди, як український колишній старшина Грушецький, який робив доноси на гімназію та ті, що за посаду з етатами не противилися польським затіям і поступенно дозволяли польщити школу.

“Вправді за допомогою прем’єра В. Славка і міністра освіти В. Єнджиевича гімназія в Луцьку дістала 10 тисяч польських золотих на будову гімнастичної залі, як теж додано один державний етат.

Українській гімназії в Рівному приобіцяно, що їй буде повернено будинок, збудований для неї рівенською самоуправою. Але, як показалося Рівенська Українська Гімназія не одержала нічого, а тільки обіцянку, яка ніколи не була виконана” (взято з “Літопису Волині”, ч. 4, 1958 р. Дещо про меморіал, стор. 60 до 63).

Вправді десь в тому часі змінено й куратора Фіревіча, але чи інші були ліпші? Ми вже згадували, що в останньому році існування Польщі, дружина наступного куратора, того іншого, жадала, щоб президентом “Кола Географув” був поляк, а не як досі українець. То ж чого можна було сподіватися від куратора, який мав шовіністку-жінку.

Зрештою, Рівенська Українська Гімназія вже частинно була утраквістичною, бо на 20 предметів, які в нашій гімназії викладалися, вже п'ять, чи шість предметів ведено було польською мовою, а то: польська мова, історія Польщі, географія Польщі, Польська вспулчесна, тілесні вправи та дівочі ручні роботи. В 1939 році, по відході професора Вербицького, на фізику і хемію мав прийти поляк. Також на черзі була всесвітна історія. Тільки тому, що я ще був в гімназії і до того мав сильну позицію, історія залишалася по старому і то тільки від другої до шостої кляси включно, бо вже в ліцях була одна історія, яку викладали по польському — поляки. Зрештою, такого поділу історії на всесвітну і польську не було в інших середніх школах в Рівному. В польській гімназії та в інших на історію було призначених три години тижнево в кожній клясі. А в нас у вищих клясах на історію було призначено 5 годин (три на всесвітну і дві на історію Польщі).

Правда, це тільки зі сторони польської влади тиск був в тому напрямі, щоб Українська Рівенська Гімназія стала утраквістичною, але це, що поволі ставалося, було частинно виною й третього директора, бо він потурав у всьому кураторії. Він не ставив жодного опору, коли кураторія прислала польських учителів на гімнастику та на інші предмети, а, навпаки, підлещував їм (гл. спогад Галини Книш стор. 214). Так само, під кінець існування гімназії, МУСІВ ПОГОДИТИСЯ НА фізику і хемію в польській мові, бо він довів до того, що добрий учитель і українець мусів просити кураторію, щоб забрала його зі своєї гімназії, а дала до чужої, бо вже не було сил зносити переслідування директора.

Ну, але цьому всьому перешкодила друга світова війна. Вона змінила все майже докорінно. Наша гімназія така, якою вона була, перестала існувати. Її

перемінено, з приходом більшовиків, на десятирічку, а наших учителів і учнів частинно розпорошила війна по цілому світі.

Одні з них взяли активну участь в боротьбі проти окупантів і деякі з них погинули героями на полі слави, як було згадано. Інші працюю своєю в різних ділянках обстоюють права свого народу, а треті покинули рідну землю, щоб оминати смерті і опинилися у вільному світі і тут по змозі своїх сил помагають своїй батьківщині.

Директор Пекарський в своєму листі до Надії Я. Іщукової, приблизно з березня 1970 р., отже недовго перед смертю, писав: "Гімназія з року на рік росла, і можна сказати, змагання було вигране".

Він має рацію, бо з малої горстки 14 учнів тих, що заризикували і започаткували гімназію, вона виросла до близько 300 учнів. Це дійсно було ризиковним для тих 14-ти учнів, що вступивши до одинокої в 1923 р. 4-ої класи, на яку св. п. директор Федір І. Пекарський тільки що одержав дозвіл від Волинської Шкільної Кураторії. Це було не аби яке героїство чи відвага зі сторони учнів вступати до гімназії новозаснованої, яка була приватною, ще тоді без жодних прав та без жодних матеріальних засобів.

Також треба пам'ятати, що це мала бути українська школа, яку недолюбливали поляки. Недоцінювало чи нелюбило цієї школи також рівненське міщанство, здебільша освічене, яке волило посилати своїх дітей до польської, чи за звичкою російської школи тим більше, що в українській гімназії треба було платити за навчання, чого не було в польській державній гімназії. Крім того, всі інші гімназії мали свої будинки і потрібне устаткування для навчання, чого початкуюча наша школа не могла мати.

Все ж таки наша гімназія могла на когось опертися. І оперлася вона на село. Хоч як тяжко було се-

лянинові на гроші, то таки село не завело, як знаємо вже з історії.

Також високий рівень навчання, який частинно ілюструє додана в низу історія однієї кляси, гімназія могла утриматися перед тиском польських властей. Крім того; перший директор обороняв її хоч потерпів за те особисто, бо його не затверджено директором, а навіть не дозволено йому вчити в своїй школі; він ніколи на це не жалівся. Ми часто навіть не здаємо собі справи, яке добро зробив для українського народу, а для Волині спеціально Федір Ільович Пекарський.

Коротка історія однієї кляси представлена в числах:

Число учнів III-ої кляси Рівенської Української Гімназії в шкільному році 1929 на 1930.

1. Артемчук Володимир
2. Бляхарчуківна Марія
3. Боярчук Борис
4. Булавський Василь
5. Волошинівна Ія
6. Вротновський Гордій
7. Галецький Юрій
8. Горюн Всеволод
9. Глушуківна Віра
10. Дахнюківна Тамара
11. Дзівак Микола
12. Жуковський
13. Каштанівна Іна
14. Книшівна Галина
15. Ковальчуківна Тамара
16. Костецький Сергій
17. Лавренчуківна Зінаїда
18. Левчуківна Віра
19. Лозинський Володимир
20. Пекарська

21. Пінчуківна Люся
22. Проказюк Ігор
23. Садовська Іраїда
24. Самійло Іван
25. Темнюк Єрофій
26. Шадурський Павло
27. Шинкарук Іван
28. Якимовичівна Олена

Було 30 учнів в III-ій класі, як подала нам Галина Книшівна, одначе двох пригадати не може. А з цілої класи тільки **п'ятьох дійшло до матури** і здало її. Всіх інших ми "погубили" по дорозі, каже Книшівна, деякі взагалі залишили гімназію, а деякі здали матуру два і три роки після нас.

Цих п'ятьох:

1. Боярчук Борис
2. Булавський Василь
3. Костецький Сергій
4. Книшівна Галина
5. Левчуківна Віра

Як бачимо з 30-ти учнів в третій класі здало матуру тільки одна шоста, або п'ять учнів. Це вказує, що рівень навчання в школі стояв високо, бо решта п'ять шостих не видержала, хоч загально Педагогічна Рада старалася, щоб якнайменше учнів лишати на другий рік.

**Число учнів, що дійшли до іспиту зрілости
в 1934 на 1935 шк. рік.**

1. Боярчук Борис
2. Булавський Василь
3. Дубляниця Євгенія
4. Книшівна Галина
5. Коленда
6. Костецький Сергій
7. Кушніренко Сергій

8. Левчуківна Віра
9. Лисенко Олекса
10. Лівша Микола
11. Маєвський Анатолій
12. Мельничук Петро, не здав
13. Огібовський Ігор
14. Островський Алік, не допущений
15. Саганський
16. Степанюк Петро
17. Шолукевич

І хоч ця кляса погубила “по дорозі” п’ять шостих своїх членів, вона рівночасно, “по дорозі” доповнювалася різними способами. Все ж таки набираючи, а властиво доповнюючись, вона вийшла в світ з половиною свого первісного числа, бо іспит зрілості здали тільки 15 учнів.

Рівенська Українська Гімназія в порівнянні з двома іншими гімназіями на Волині

З трьох українських волинських гімназій, рівенська була завжди найчисленнішою і найсильнішою під кожним оглядом. Щоб не бути голословним, подаємо тут вислід матуральних іспитів в травні 1938 року (Шлях, ч. 6 (14), червень 1938 року, Луцьк. Вид. Т-ва Митрополита П. Могили).

“Матуральні іспити

в українських середньошкільних закладах на Волині, що відбулися в травні ц. р.

В Рівенській Українській Гімназії іспити пройшли з великим успіхом; До іспитів допущено було всю VIII клясу в кількості 18 абітурієнтів; письмових іспитів не здав один; всі, що були допущені до усних іспитів, дістали свідоцтво зрілості, а саме:

Апошинська Н., Бугайчуківна О., Буржимська А., Бурий Л., Зінченко Ю., Іжинський Р., Кварценюк П.,

Куцевичівна О., Ненадкевичівна І., Мулярчук М., Рудаків В., Сегайдівна А., Синюк М., Штуль В., Юркевичівна Л., Якимчук В., Якимчук П.

В Крем'янецькій Українській Гімназії у VIII-ій класі було 14 учнів, стало до іспитів 11; не здало іспитів 7; дістали свідоцтво зрілості 4: Арабський Олексій; Вітенко Ярослав, Котовичівна Ніна, Скачук Ілія.

В Луцькій Українській Гімназії стало до іспитів 9 учнів: Не здало іспитів 3, дістало свідоцтво зрілості 6: Наталія Лопуховичівна, Марія Пироженко, Юрій Пашук, Анатоль Климчук, Богдан Шербатюк і Микола Могилецький”.

Подана тут табеля свідчить найкраще про силу кожної поодинокі української гімназії на Волині. Рівенська гімназія весь час вела перед. Нічого дивного, що й поляки її вважали найсильнішою і не могли її знищити, стреміли до того, щоб її зробити утравквістичною та удержавнити. Ми певні, коли б Польща устоялася була ще кілька літ, таке сталося б було.

**
*

Далі в згаданому вище листі, пише директор Пекарський, що: Появилися доктори наук, кандидати прав (працівники Академії Наук, різних науководослідних інститутів) і професори, доценти університетів. Всі вони працюють в різних галузях наук: філологія, геологія, сільсько-господарські науки, біологія, фізико-математичні науки”.

Із зрозумілих причин, не можемо подати ні імен, ні місць праці поодиноких наших учених, але це не важне, а важне те, що маємо з-поміж наших колишніх учнів так високо заавансованих учених. А скільки то їх вчить по різних середніх та нижчих школах, а також працює в інших професіях, як лікарі, інжене-

ри, чи сільськогосподарські, індустріяльні та інші працівники! Всі вони напевно болять невдачами та совісно докидають по цеголці, щоб розбудувати свою батьківщину.

Та й цих, біля сотки, колишніх учнів Рівенської Української Гімназії розкинутих по широкому західному світі, не змарнувалися, а кожний по своєму і після своїх спроможностей, помагає розбудовувати та відбудовувати свою рідну неньку.

І тут з-поміж тієї сотки маємо своїх учених, професорів університету, інженерів, мистців, лікарів, учителів та багато інших фахівців. Всі вони свідомі своїх обов'язків і радіють успіхами свого народу та болять його невдачами. Вони тут, як і там, пам'ятають свою школу та своїх колишніх виховників, які вивели їх на ширші горизонти та вказали мету життя, а на доказ долучую тут коротенький уривок з листа колишнього нашого студента Леоніда Підстригача ¹⁾ з дня 21-го грудня 1967 року:

¹⁾ Дуже співчуваю двом своїм колишнім учням з молодших клас, **Леонідові** і **Валентині Підстригачам**. Вони походять зі свідомого села Межиріччя Рівенського повіту. Їх батька собі не пригадую, але все мило згадую їх симпатичного і розумного вуйка (батькового брата), вийта межиріцької гміни, який часто приїздив на засідання Господарчого Комітету гімназії.

Перед приходом більшовиків в 1939 р. обоє Підстригачі подалися на Захід і в Холмській гімназії, де заступником директора був наш Пекарський, далі продовжували перервану науку. Опісля вже зі своєю мамою опинилися в Нью Йорку, в якому мешкають і досі. Батька вивезли більшовики на Сибір.

Не дуже ласкава була доля для цих двоє симпатичних дітей. Обоє прибули до Нью Йорку вже з надшарпанним здоров'ям і не могли загосподаритися тут в Новому Світі, як це пощастило іншим. На лихо в 1973 р. помер їх батько, який вернувши із заслання, жив самотньо в своїй селі. Його смерть пережили всі троє дуже тяжко.

Досьогочасно, Леонід найближчий мені з поміж бувших учнів, він і був співорганізатором зустрічі в 1968 році.

При цій нагоді з приємністю згадую свояка в горі названих, а нашого колишнього учня **Якимчука Василя**, тихого і вдумчивого, який зі смаком прикрасив залю на нашу зустріч.

“Пригадуючи ще гімназійні часи, ніяк не можу уявити собі гімназії без Вас. Ви були завжди рушієм і організатором майже всіх імпрез, прогульок і т. п. Колись ми Вас може дещо й недолюбливали, бо Ви вимагали, щоб ми вчилися, а не гайнували і марнували надармо час.

Пишу з перспективи років; бачимо якими дурними ми тоді ще були і як мало розуміли і оцінювали Вашу працю та старання. Тепер, ті роки пригадуються, як гарна і чарівна казка. Забулося все погане, а залишилося тільки гарне. Навіть той брудний жидівський будинок, де містилася наша гімназія, тепер видається кращим від цих американських люксово уряджених шкіл. В ньому (будинкові) формувалися характери і творилася будуча українська інтелігенція, на яку Волинь була така бідна.

І все це завдяки невтомній і повній посвяті праці виховників-педагогів, як директора Пекарського, директора Бичківського, Вас, проф. Надії Я. Ішук і всіх інших дорогих наших учителів”.

Та й весь волинський нарід любив свої школи; він тішився ними і помагав, чим міг. На це вказує хоча б збірка на будинок гімназії, чи відсіч полякам на Шевченківському концерті. А завершення того всього, постава волинян в другій світовій війні до загарбників.

І дійсно, українська земля родить не лише добрих гречкосіїв, але й добрих борців, а також Платонів і Ньютонів...

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

По довшій переписці з колишніми моїми учнями і приятелями Богданом Дзіваком і Леонідом Підстригачем, удалося мені їх переконати, що треба відбутися стрічу колишніх наших учнів, що опинилися на Заході. Заохотою до того було ще й 80-річчя нашої

професорки Надії Яківни Іщук, яке сплелось з 45-річчям існування гімназії. І дійсно, завдяки згаданим двом колишнім учням та іншим, яких Дзівак та Підстригач притягнули до помочі, вдалося zorganizувати зустріч на 2 листопада 1968 року. Ця дата мені повністю підходила, бо на 1 листопада 1968 року КВЛЧ (Комітет Виконавців Листопадового Чину), який я очолюю, заповів сходуни-свято для відмічення 50-річчя Листопадового Чину. Зустріч студентів з собою і колишніми професорами попередив молебен в церкві в Нью Йорку, який відправив о. парох Ю. Сікорський і о. Селепина, теперішній голова Консисторії Православної Церкви в присутності митрополита Мстислава. о. Селепина одружений з нашою колишньою ученицею красунею Лесею Сегаєдою.

По молебні всі подалися в підвал церкви де, заки засіли за столи, я просив роздати всім присутнім мою працю “Українець співтворець кордонів Канади й Аляски”. Опісля ініціатор Богдан Дзівак попросив присутніх сідати за приготовані для цього столи і привітавши всіх зібраних, а спеціально соленізантку Надію Я. Іщук передав даліше провадження імпрези знаному нам Сергієві Іллюкові.

На головній стіні позаду почесного стола килим, а на ньому напис: “80 проф. Н. Я. Іщук”, а на протилежній стіні “Вітаємо учасників зустрічі”, а в низу герб гімназії з датами 1923—1939. За почесним столом від ліва до права: Спільниченко, батько нашої учениці Люсі, замужем Черни, дрібненька, а рівночасно поважна, не змінилася так як і її батько бадьорий, здоровий козарлюга з XVII сторіччя; даліше за ним проф. Роман Августинович Іщук, муж соленізантки, змінився дуже. Даліше на право проф. д-р М. Гуцуляк, а там слідує головна особа того дня Надія Яківна Шульгин ІЩУКОВА, подалася бідненька наша захистниця. Біля Надії Яківни з правої сторони ми-

трополит Української Православної Церкви **Мстислав** (в світі Степан Скрипник), а на залі його троє гарних дітей (Ярослав, Тамара і Маруся). Біля нього наш колишній катехит о. д-р **Шумовський**, який заміняв був свою сутану на археологічну лопату, даліше настоятель церкви, яка нас приютила.

За бічними столами позасідали наші колишні учениці й учні зі своїми дружинами й без. А були тут, коли дивитися на групову світліну, **Юрій Ярмак**, якого ми вже пізнали, **Катерина Демедюк-Вовк** зі своїм пристійним мужем. Вона чомусь виробила собі поняття, що я її не любив в гімназії і тепер також, бо цей закид виявила в часі нашої зустрічі. Признаюся щиро, що я її подивляв і цінив за її зарадність. Біля неї стоїть **Валя Дзівак Кузьмич**, згадувана вже ранше. А там незмінна і дуже весела **Тамара Скрипник-Яровенко**, що дала мені на зустрічі, від всіх колишніх учениць і учнів, чудову в'язку червоних троянд. По середині **Алла Черни-Спільниченко**, здається у неї спинився час, бо відколи її запам'ятав, залишилася незмінною. Коло неї стоїть зажурена **Маруся Ішук Варвара**, а далі **Анна Олійник**, якої цілком не пригадую собі. Останньою в тому ряді стоїть дуже серйозна **Валентина Підстригач**, а побіч винуватець імпрези **Богдан Микола Дзівак**.

В другім подвійнім ряді стоять зліва: дуже допитливий архітект **Леонід Пахолюк**, відтак знаний нам вже інж. **Дмитро Нестеренко**, добродійка маленька ростом **Леся Селепина-Сегейда**, **Ярко Скрипник**, все елегантна **Ірина Ненадкевич Цегельська**, високий **Сергій Тетеря**, **Роман Скоробогатий**, біля нього **Зіновія Доманська-Іллюк**, опісля інж. д-р **Константин Церкевич**, ледве видно голову, хоч високого **Володимира Дроздовського** через досить високу д-р **Наталку Пазунок**. А там **Микола Ненадкевич**, організатор зустрічі **Леонід Підстригач**, а далі на пра-

во колись маленький, а тепер важненький **Павло Бура**. Поза ним видно шарманта **Миколу Миськова**. Шкода, що не було на з'їзді його сестри **Раїси**. Цілком незнаний мені **Олександр Гнатюк**, тут був і **Філігоній Кравець**, дуже скромний хлопець в гімназії, далі маленький колись і цікавий **Віктор Кулій** і на кінці, як і належиться провідникові своїть уложений **Сергій Іллюк**.

На жаль не міг я добути до кінця зустрічі, бо мусів йти до Народного Дому (Нью Йорк) на сходина, які влаштувало ОБВУА (Об'єднання бувших вояків українських армій) з нагоди 50-ліття повстання УГА (Українська Галицька Армія).

Шкода, що не було на з'їзді замешкалого таки в Нью Йорку **Якимовича Василя**, якого сестра перша і одинока з-поза Ванкуверу привітала мене з 80-літтям, не враховуючи моєї приятельки Н. Пазуняк.

Ще є у вільному світі колишні наші учні з другого випуску, дуже діяльний в громаді Торонта і Канади **Евген Пастернак**, який працює теж науково. Знаю одну його солідну працю про його вужчу батьківщину: "Нарис історії Холмщини і Підляшшя". З цього випуску в Торонті живе ще **Шевчуківна Людмила-Мулевич**.

Майже нічого собі не пригадую за Корженьовського Олексу з Австралії. За те пригадую собі о. **Шадурського Павла** з Канади. Напевно вони чимсь вирізнялися, чи вирізняються, але про теперішнє їх життя не мав змоги довідатися, а з гімназійних часів не все запам'яталося.

До таких належить ще **Черніченко Алла**, **Горюн Галина**, **Михайлюк Олекса** (добре робить світлини), **Івашко Андрій**, **Малиновська Галина**, **Парнюк Ірина**, **Петренко Роман**, **Робітницький Феодосій**, **Саганська Марія Тарасин**, **Антонович Анна**, **Торган Галина**.

Д-р Бояр Микола, високий, якимось непомітно, дуже спокійно поводився в школі. Завдяки своїй небуденній працьовитості та допомозі своєї дружини, добився гарного становища і тепер помагає потребуючим своїм лікарським знанням.

Маємо ще інших колишніх наших учнів лікарями і професорами, як допитливого та інтелігентного **Со-чинського Ростислава**, таки в Нью Йорку та **Мостовича Леоніда** також в Америці.

У Вінніпезі працює колишня наша учениця молодшої класи **Герус Іраїда**, одружена з моїм краянцем зі Заболотівщини (повіт Снятин) д-р інж. **Михайлом Тарновецьким**, який своєю солідною працею добився у відділі інженерії високого наукового становища та викладає на Манітобському університеті.

Здається самотній з наших бувших учнів **Царук Леонід** займається фермерством. Відвідав його завдяки А. Бульбі десь біля Боффало.

Також маємо самотнього правдивого моряка **Федорчука Валеріяна**, який працює при торговельній флотії Швеції. Він відбуває подорожі по цілому світі та часто навідується до різних своїх гімназійних товаришів, в Америці, а навіть бував десь в 60-роках в Канаді, а в тому і у Ванкувері.

Другим, що поневірявся по Сибірі, був колишній наш учень **Соболевський Юрій**. Мати його була рідною сестрою нашого директора Я. Ф. Бичківського. Батька Юрія, о. Соболевського, більшовики арештували, а родину вивезли. Юрій дістався на Захід як польський громадянин. В Америці він закінчив високу школу і тепер працює за фахом. По певному часі йому вдалося спровадити до себе з-під більшовиків свою матір, а батька замучили кати.

Тут ще треба згадати і про невіджалувану колишню нашу ученицю **Галину Даценко**, яка трагічно

згинула в Авгсбурзі (Німеччина). Її батько Іван переїхав разом зі сином до Канади до Вінніпегу і тут помер здається в 1964 році, а син закінчив Манітобський університет і працює інженером на державній службі таки у Вінніпезі.

На цьому можна б було закінчити коротеньку згадку майже про кожного колишнього учня, чи ученицю Рівенської Української Гімназії, що опинилися на Заході.

Прикро мені, що про деяких дуже мало подаю відомостей, а деяких прийшлося тільки вичислити, а декого може й навіть пропустив. Очевидно про них не запам'яталося нічого, тому прошу вибачення. Зрештою, майже всі колишні учні, які тепер на Заході, знали, що живу у Ванкувері і мали змогу зі мною сконтактуватися. Деяким, я свого часу, навіть був вислав запитник. На жаль тільки дуже маленьке число колишніх учнів відгукнулося.

Нікого з колишніх учнів старався не вивищувати, ані понижувати, старався бути об'єктивним, бо всі Ви для мене однаково дорогі, але про одних знав дещо більше і тому більше написав. Може між написаним будуть розходження, прошу й те мені вибачити. Зрештою ця згадка не для того, щоб писати родоводи, це тільки подання імен і прізвищ колишніх учнів для увіковічнення.

VII.

МОЄ ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ В РІВНОМУ

Фактично про мої початки в Рівному я вже подав в спогаді про рівенську українську гімназію, бо моє початкове життя все майже було присвячене школі і я, можна сміло сказати, не мав якогось приватного життя, тим більше, що й не мав знайомих. Часами хіба заходив до своїх господарів Косих і там дещо довідувався про їх особисті та родинні справи, а також про місто, чи оповідав дещо про себе.

На різдвяні свята виїхав з Рівного, про що я вже згадував попередньо. Прибувши опісля до своїх родичів застав начебто все в порядку, хоч моя мама (у нас казали “неня”) що мала астму і ліки, які я купив мамі на рецепту з Відня, більше їй не помагали, одначе мама не лежала весь час. Тоді я купив і привіз мамі перші черевики, куплені за свої гроші, але бідна здається не мала нагоди їх вбирати та натішитися, зате взули в них маму вже помершу.

При різдвяній вечері сиділа ще разом з нами, але видно було по мамі, що добре було б, коли б перебула зиму. Приїхав брат Олекса з Буковини і ми всі цілою родиною сфотографувалися. Це одинока остання пам’ятка.

Перед нашим новим роком я мусів від’їзджати до Рівного і в день від’їзду попрощався з мамою та іншими хатніми, одначе передчуваючи щось недобре, зробилося мені дуже жаль моєї нені, а щоб не розплакатися при всіх, я вийшов скоро з хати, навіть не одягнувши плаща, який накинув на себе вже в снігах. Коли сідав перед хатою на віз, мама встала з постелі

та приглядалася з вікна мойому від'їздові. Це був останній погляд моєї Дорогої Нені. По мойому від'їзді вона дуже дивувалася, чому я так спішився, що навіть плаща не мав часу натягнути на себе, та на жаль на це вже відповіді не одержала, бо 14 січня 1927 року прийшовши до школи, застав телеграму, що мама померла 13 січня на 53-тньому році життя. Розуміється, що я негайно повернувся знову додому на похорон мами.

Похорон покійної відбувся величаво, бо здається, аж три священники хоронили неньку, а й людей було дуже багато.

І так нова могила виросла біля долішньої церкви, яку опісля було обмуровано, а кілька літ тому поставлено пам'ятник-хрест. Набідилася бідна, бо через нестатки та велику родину не могла шанувати свого здоров'я, до того була роботящою, а сили великої не мала від уродження.

Лишила троє малих дітей, якими мусіла заопікуватися старша сестра Єлена, бо найстарша Василина була в Канаді.

Ще перед смертю моя покійна ненька відказала при свідках мені поле, яке ще на ній лишилося, не тому, що мені буде воно потрібне, а вона боялася, що батько при поділі свого поля може когось з дітей скривдити. В такому випадку, я повинен цим спадком виправити несправедливість чи недотягнення. Хоч нас дітей при житті було тоді дев'ятеро, мама чомусь мене найбільше любила і мені довіряла. Правда, це не пішло так легко, бо суд не хотів того мені признати, тому, що мама нічого не лишила батькові та решті дітям. З цієї причини всі, на чолі з татом, мусіли зректися своїх претенсій, аж тоді суд мені те поле признав. Розуміється, що я з того поля не користав, бо віддав батькові в користування, а тільки мусів за нього платити податок. На жаль, пізніше не

заходила потреба вирівнювати кривду, бо прийшли більшовики і всіх і без мене зрівняли.

Внедовзі, бо таки літом того самого року, виро-сла нова могила біля маниної, — мого середущого 18-літнього брата Павла. Він вчився на коваля в Драгасимові чи Тучапах, не дуже далеко від нас, і там, як звичайно в чужих людей, не мав подостатком їжі та щоб заспокоїти голод, їв недозрілі овочі і дістав червінку. Вже хворий прийшов пішки зі своєї праці і я його стрінув недалеко долішньої церкви, як він бідний відпочивав. Привів я його до хати, по-ложив на лежанку та пішов до сусідного Рожнова по лікаря. На нещастя лікаря не було дома, обіцяли, що може на другий день, але на другий день треба вже було думати про похорон.

Помер мій братчик дуже тихо, як і тихим було його життя. Правду кажучи, я його й мало знав, бо вродився він, коли я вже був у школах, а там війна і майже повних п'ять літ я був поза домом. Нарешті Відень і знову за два місяці Рівне.

Брат Павло не мав охоти до науки, тому його віддали до ремесла, яке треба було здобувати досить тяжко. Треба було відбути у ремісника чотири роки науки, себто в початках робити всяку працю в го-сподарстві майстра, а мало їсти і мало діставати дій-сної науки. По чотирьох роках ще треба було відбути два роки практики т. зв. челядничої і аж тоді, по відповідному іспиті, можна було стати самостійним майстром.

Щоб все ж таки якось допомогти моїй родині, дав я осінню по вакаціях свого наймолодшого брата Фи-лимона до української державної гімназії в Коломиї. На жаль, він десь під зиму захворів на плямистий тиф і виздоровівши не пішов більше до школи. Тоді віддав я його на практику до Народної Торгівлі (це були зразкові споживчі крамниці, що імпортували

товар навіть із за границі і були розповсюджені по всіх майже містах Сх. Галичини) в Косові, яку він закінчив по чотирьох роках і залишився там таки працювати на якийсь час. Десь приблизно в тому самому часі докупив я ще один кусок поля в царині в межу того, що купив був ще перед виїздом до Відня.

Коли ми мешкали на вул. Миловарній, в 1929 році народився в нас синок дня 3 грудня, але ми зголосили його аж 3 січня 1930 року, щоб таким чином заощадити йому один рік в пізнішому житті. Назвали його Ерастом (відрізнити від Ореста). Це була моя ідея дати таке ім'я, бо ще в гімназії мав я товариша Ераста Кравчука, з яким я дуже добре жив і це ім'я мені тоді подобалося.

За весь час нашого побуту в Рівному ми мали помічниці, навіть за більшовиків.

З Миловарної вулиці ми переїхали на мешкання до нового дому, що його вибудував при вул. Тюремній Яків Дзівак, дуже добрий, ще молодий міщанин та його добра і гарна дружина Текля. Вони мали дві донечки, обидві пізніше ходили до нашої гімназії.

Тут в цьому домі, служила в нас старша, добра жінка, яка дуже хотіла мені догодити, але чомусь я її бридився, хоч мушу сказати, що вона коло всього ходила чисто. В часі її перебування в нас, я дістав дуже сильну анемію і початково навіть не знав, що я хворий, бо тільки мав сверблячку в місці де згинається стопа. Це було дуже неприємне, головно в клясі, бо мене сильно свербіло, а тут не випадає при учнях чухатися. Пішов до лікаря поляка, якогось майора, бо українця тоді ще не було; він оглянувши мої сверблячки та побіжно перевіривши цілого, сказав: "Пане професорже, пан ма в найвизшим стопню анемеv". Дійсно я дуже схуд, лишилася тільки шкіра та кості, навіть голки із затриком не було де дати, а повинен був таких застриків дістати двадцять п'ять,

взяв тільки 18, бо більше не міг, не було де вже давати.

Що ж спричинило анемію в таких високім степені. Рано снідання давала мені згадана в горі бабця, бо дружина ще спала. Але тому, що я її бридився, випивав тільки чай з папіросом, який робив собі самий і з тим ішов до школи, покурюючи знову. В школі в часі великої перерви, купував собі уВротновської бублика, якого з'їдав зі смаком. На обід приходив звичайно пізно, між другою а третьою годиною і тоді дружина переважно також спала, а властиво відпочивала, а бабця давала мені вже пригрітий обід, якого я часто навіть не торкав, хіба що їв дещо вечором, якщо дружина сама мені давала вечерю. Крім того й на обід варилося звичайно не те, що я любив, бо як казала дружина “я варю те, що я люблю і що люблять ті, що мені платять (тоді в нас мав обіди згадуваний вже вище Б. Бабій, який у Рівному не мав дружини і ми йому робили вигоду). Ось тут й причина моєї анемії, якою й опісля ніхто не турбувався.

Якийсь час тут з нами мешкала й моя наймолодша сестра Настасія, яку я хотів вчити в нашій гімназії, але наперед треба було її підготувати з польської мови та ще з деяких предметів. Польської мови вчив її наш польоніст М. Козяра, що тоді в нас мешкав. Одначе по якомусь часі він сказав, що шкода сестру давати до гімназії, бо вона не надається. Ще якийсь час вона в нас побувала і від'їхала домів, бо не випадало її тримати за служницю, а двох робітниць нам не треба було.

В цьому мешканні ми вже жили самі то й могли гостити тут своїх знайомих та приятелів, як Кобилянських, Іщуків, Кентржинських, Пекарського, Вербицького, а коли цей останній одружився, то їх обоїх та багато інших, переважно професорів. Але найбільше

приняття відбувалося на мої іменини, бо того вечора приходили майже всі наші знайомі та всі професори.

Дещо скромніше все це відбувалося, коли зимою в лютому 1932 році ми купили хату на передмісті Рівного при вулиці Дворецькій в південнозахідній частині міста. Хата була дуже примітивна і з маленькою площею; по одній стороні була кухня, а по другій стороні сіней дві кімнати, одна більша, а друга вузька і довга. Літом я її дещо поправив і ми в ній мешкали, поки не побудували нову.

Того самого року, а може трошки раніше я спровадив до себе наймолодшого свого брата Филимона, який зачав працювати в кооперативній споживчій крамниці в Рівному. Він то й дещо помагав мені при ремонті хати. В цьому самому році він перестав працювати в кооперативі та одружився.

Точно на свої уродини 15 липня 1933 року купив я невеличкий кусок города, що був напроти моєї хати через дорогу. Це був клин у формі трикутника і мав 275 м² та був зі сходу і півночі оточений вулицею Дворецькою, а зі заходу йшла колова дорога, попри неї далі рівнобіжно залізна дорога, що йшла зі Львова через Здолбунів на Лунинець, а там на Москву.

Будую хату

В наступному році 11 травня 1934 року купив я слідуєчу ділянку городу, що притикала до попередньо купленого трикутника, біля 410 м², знову ж в 1935 році купив ще одну ділянку, що притикала до попередньо куплених близько 455 м². Маючи такий шмат поля, міг я вже будувати хату.

Ще ранньою весною 1935 року купив я за 100 польських золотих в торговельній школі дерев'яний матеріал, цеглу і дахівку з розібраної великої старої будівлі, а також разом з тим дерев'яну довгу шопу,

яку треба було розібрати. Найняв дві фірманки з сусіднього села, які той матеріял перевезли на мою будівельну ділянку. Натомість брат Филимон за те, що мав розібрати шопу та доглянути вивозу матеріялу, мав взяти на свою ділянку гірше дерево, цеглу та дахівку.

Докупивши дещо дерева, я таки того самого року побудував зруб хати. Один контрактор дуже добре вилив фундамент та гарну пивницю, а два майстри зі села побудували зруб, одначе з цих двох останніх не був я задоволений, бо майже за кожним їх кроком мусів слідкувати, щоб не робили помилок та не псували дерева.

Гроші на будову позичав я в повітовій касі ощадности за порукою двох ручителів. Кожного року позичав найвище тисячу золотих так, щоб міг за один рік віддати. В 1936 році позичив знову. Звичайно одним з моїх ручителів був Пилип Дзівак, про якого ми вже згадували раніше принагідно, який ніколи не відмовляв мені цієї прислуги.

Десь в січні 1936 року купив я в тартаку у Смізі, досить далеко від Рівного, дуже добрі, грубі дошки на двері і вікна, які таки тієї зими поробив і вставив дуже добрий столяр Паладійчук, а поденні робітники понабивали на стіни дранички в нутрі хати і ззовні, щоб тримався плястер, який весною дав з обох боків солідний муляр. Також того року продав я стару хату, що мав зараз через дорогу, а ми спровадилися до нової, хоч ще не зовсім викінченої, одначе це було літо. Пригадую, що на день переносин захворів наш Ераст і я хворого переніс на руках до нової хати.

В 1937 році докінчую дещо хату, а іменно в деяких кімнатах вставляли гарні білі кафлеві печі та відділив другу кухонку і велику кімнату, які винаймав Мельникам, емігрантам із Східної України.

Ще в попередньому році докупив ще одну парцелю, що дотикала до нашої, на якій в 1937 році побудував пральню, дровитню та уступові місця з великою бетоною ямою, яку тут в Канаді називають “септіктенкою”. Нарешті осінню засадив весь город овочевими щепами, спеціально спровадженими з крем’янецького ліцею, а також різними декоративними деревами.

Та заки завів я садок, обвів його довкола густим високим парканом, а було тут куди його ставити, а все з дощок, бо сусід був тільки з полудня, а решта все дороги, як на острові. Гарно тут було, все обдумане та виміряне, а також недалеко було до центру міста.

І якраз під кінець 1938 року та на початку 1939 року хата вже була готова і сплачена та тільки треба було ще деяких меблів. І якби на привітання завітав до нас дня першого січня 1939 року о 2-гій годині досвіта другий наш син, якому дали ми два імена Любомир-Ігор. Того самого року весною, чи літом, місцевий греко-католицький священник о. Грош охрестив хлопців. Старшому Ерастові хресними батьками були Марія Сав’юкова, наша сусідка та Федір І. Пекарський, а молодшому Любомирові Таня Кобилянська та Роман Вербицький. Старший син Ераст вже ходив тоді здається до третьої класи приватної української 6-класової школи.

Аж тут ненадійно 1 вересня 1939 року вибухла друга світова війна, яку розпочали німці, напавши на Польщу.

**
*

VIII.

ПРИХІД БІЛЬШОВИКІВ ДО РІВНОГО

Ми вже згадували, що 1 вересня 1939 року німці без wypowiedження війни напали на Польщу і за нецілих три тижні змели з лиця землі “велике моцарство”, яке простягало свої довгі пальці майже по цілу Правобережну Україну, щоб опертися об Чорне море.

Вже в перших днях війни німці налітали та нищили залізничні шини, тому в Рівному, а головню в околиці моєї хати, створилася паніка. З тих то причин кількох нас сусідів (Мельник, Сав'юк і я) рішили відпровадити своїх дружин із дітьми в безпечніше місце до сусідного Басового Кута, а самі мали б пильнувати своїх садиб.

Гімназія була нечинною, та й пошта не доходила, а радія позабирали поляки від українців. Отже, ми здані були на т. зв. “пантофлеву пошту” та власні обсервації.

По кількох днях війни чути було, переважно над вечір, далекий гук гармат із заходу і ми тішилися, що вневдовзі прийдуть німці (ми тоді ще не знали їх). Вже й почали появлятися утікачі із заходу, як цивільні так і військові, а там вагони, наладовані всяким добром, затарасували біля нас залізничі рейки. У тих вагонах тут і там сиділи на звоях сукна колишні фабриканти та просили в нас хоча чаю.

Аж тут в неділю рано, 17 вересня 1939 року, мій брат поступив до мене і приніс радіо, яке йому віддала поліція в Басовому Куті, а яке ми включили в контакт. І, о Боже! звідти понісся голос Молотова,

який заявляв приблизно: що вони перейшли більшовицько-польську границю, щоб визволити від польського ярма "єдинокровних" братів українців та злучити їх в одній українській державі.

Як грім з ясного неба вдарила нас ця несподівана і неприємна вістка, а Мельник з місця заявив, що з сином тікає на захід. Ми обидва зі Сав'юком пішли до Басового Кута, щоб забрати домів дітей та жінок, хоч також мали велику охоту дотримати товариства Мельникові.

Тут в Басовому Куті, Мельник розпрощався зі своєю дружиною, лишивши її під моєю опікою, а самий зі сином подався стежками на Здолбунів. Я почав вдягати дітей в дорогу та збирати речі, а моя дружина, довідавшись від проф. Сав'юка та Мельника про прихід більшовиків, негайно сказала це польському офіцерові, який на тому подвір'ї квартирував і з яким вона вже успіла познайомитися.

Згаданий офіцер негайно вислав другого старшину зі штабу до Рівного перевірити почуте, а стрінувши мене, спитав, чи я чув щонебудь за більшовиків. Не хотячи входити в ніякі дебати з польськими офіцерами, я сказав, що нічого не знаю, та потвердив що пані, яка йому про більшовиків сказала, це моя дружина. Тоді він заявив, що коли вістка про більшовиків не справдиться, то моя дружина буде негайно розстріляна. В міжчасі цей офіцер післав погоню за Мельником, яка завершила його з дороги, але на щастя Мельник по дорозі підняв більшовицьку лютючку, яку знайшов і показав офіцерові, а майже рівночасно прийшло підтвердження із Рівного. Але заки це сталося, я використав задні двері в хаті в якій жінки мешкали і тими дверима подався пішки стежками до Рівного враз із всією родиною.

Над вечір того дня прийшли більшовики, бо зараз побачив їхні стійки біля вагонів, що стояли

вздовж по залізній дорозі від Рівного аж до Здолбунова, а тим самим були вони і коло нас. Та помимо тих стійок, люди носили з тих вагонів, що попало, але найбільше матерій на убрання.

Аж на другий день мав я нагоду оглядати танки, тягарові та особові авта, які посувалися на захід недалекою дорогою. Бачив я австрійське, німецьке і українське військо під час першої війни, а польське під час миру, але всі вони в порівнянні з більшовицьким в мирну добу, це краса, не говорячи вже про знамените німецьке військо, яке я мав нагоду пізніше бачити в другій світовій війні.

Це більшовицьке військо робило дуже гнітуче враження, як своїм обдертим і брудним виглядом, так і своїми безформними машинами поганого викінчення, а до того обліпленими, аж до пересади портретами різних більшовицьких достойників, які на нікого не робили доброго враження. Розпука бралася мене, побачивши таку гидь, але не було ради, бо з малою дитиною годі було втікати.

Наша гімназія стає Першою Українською Десятирічкою

Коли ж за кілька днів все те військо посунулося на захід, треба було вертатися до школи, яку більшовицька влада дозволила відкрити. Ми й не розумілися на тих властях, а властиво я, бо тільки мені припало полагоджувати всякі справи, зв'язані з гімназією. Правду кажучи, я знав тільки один міський уряд, а в дійсності уряд, що там полагоджував всякі справи, які треба було полагодити, вистоявши довго в черзі, які творилися біля кожного урядника.

Одного разу, коли я вернувся до школи з якоїсь чергової орудки, сказали мені, що прийшов новий директор та питав за мною, а рівночасно наказав на другий день рано прийти до гімназії, забрати тільки

денники та гуртом перейти до нових шкільних будинків, в яких досі містилися дві польські народні школи. Ці будинки були на Грабнику, передмісті Рівного. Натомість згадані народні школи мали перейти до нашої школи. І дійсно другого дня рано так і сталося. Найбільше мені жаль, що я був змушений в старому будинкові залишити габльотки зі збірками старих монет, писанок, а найголовніше знахідок кам'яних знаряддів з палеоліту та неоліту, які були дуже добре впорядковані.

Котрогось чергового дня рано, як я тільки прийшов до школи, сказав мені секретар, що директор назначив у мене, на годині географії, показову лекцію для всіх учителів школи. А школа розрослася дуже сильно. Котрась то кляса, здається сьома, мала аж сім відділів, а інші по 5, 6 та менше. На мою лекцію зійшлося понад 50 учителів. Не пригадую вже собі, котра це була кляса, але припала мені лекція про географічну сітку, на якій я уживав як і досі українських термінів: південники, рівнолежники, бігуни і інше. Коли скінчилася лекція і ми зійшлися на її обговорення, то директор сказав, що “урок” (лекція) був хороший, але скажіть мені, “що це таке рівнолежники, південники, бігун і інше. По крайній мері паралелі, меридіяни, полюси і проче інше, це щось означає”. На це відіззався другий географ Роман Ішук і сказав, що, чому маємо вживати чужі назви латинські, як паралелі, меридіяни, коли маємо свої українські. Директор Бібко роззлостився і тільки сказав, що це контрреволюція, бо напевно він не знав латинської мови і не мав що більше сказати й на тому й закінчилася конференція. Директор Бібко, як пізніше показалося, не мав ще навіть скінченого університету і здається навіть не був українцем, а лише вмів по українському говорити і відразу насаджував московщину, бо з наддніпрянцями говорив тільки по

московському. Видно його метою було відразу за-смічувати нашу мову москалізмами, як “урок” та чужими словами, які рясніють в московській мові, бо своїх слів не мають.

Здається ніхто більше не робив показових лекцій, а я далі вживав українських географічних термінів, бо не вважав це злочином.

Одного разу ранньою весною не пішов я до школи, бо мусів піти зголоситися до Воєнкомату, як колишній військовий. Цей Воєнкомат містився в південно-західній частині міста, десь між польськими колоністами під Басовим Кутом. Коли я виходив з Воєнкомату, почув з далека голосний плач, а коли я вийшов на дорогу, що вела з Басового Кута до Рівного то на дорозі стрінувся з людьми на підводах, яких вивозили з згаданого села. Супроводили ті підводи, на переді директор нашої гімназії Бібко, який побачивши мене сміявся і тішився, а там далі сидів і директор бувшої польської гімназії, українець, дуже приємний, який, побачивши мене, сумно опустил голову.

Прийшовши до гімназії почув я, що прямо з кляс забрали на вивіз з батьками деяких учнів, в тому згадану вже вище Іру Кульчицьку. В справі учнів, яких арештували за їх необережність, скликали “мітинг” (забув, яке слово вживали на мітинг), а радше зганяли учнів і професорів і там заставляли наших професорів оскаржувати і осуджувати тих учнів. Все ж таки наші учні різними способами відбивалися та показували свій патріотизм і так легко не здавалися.

Одного разу в одній клясі, виховницею якої була Е. Огібовська, провадячи лекцію я завважив, що на стінах з осінніх листків пороблені дуже уміло тризуби, що не легко можна було доглянути. Це був проєкт директора, щоб кожна кляса прибрала стіни листками, а пізніше спеціальна комісія мала оцінити, ко-

тра кляса найкраще убрана. Сказав я це в таємниці Е. Огібовській та завпедові Бичківському і вони то так направили, що більше ніхто про те не знав, а могли бути ізза того великі неприємності.

Також десь тої самої осінньої пори, мене не було в школі, а учень приніс до клясної газетки рисунок, на якому був нарисований крокодиль з розз'явленою пащею, з якої виходили слова: "Га! га! Я тебе з'їм", а над крокодилем букви ССРСР. Перед крокодилем була нарисована мала жаба, а над нею напис "Фінляндія", бо саме тоді виринула загроза війни ССРСР з Фінляндією. Тому, що мене не було в школі, учень показав цей рисунок Бичківському, а той післав учня з тим рисунком до директора Бібка. Цей останній накричав на учня та сказав, що Советський Союз нікого не їсть і не нападає на нікого. На другий день, коли я вже був у школі, напав директор і на мене за те.

Яке ж було моє здивування, коли вневдовзі, по згаданій події, війна між згаданими державами розпочалася і Бібко скликав мітинг цілої школи й там похвалив учня за такий рисунок. Клясні газети були великим болем голови виховника, який за них відповідав.

Нашу колишню гімназію переіменували на Першу Українську Десятирічку і долучили до неї українську народну шестиклясову школу. Одначе всіх учнів обнижено на один рік так, що наші восьмаки опинилися в дев'ятій клясі, отже в тому шкільному році ми не мали мати випускників. І досі не знаю, яка то причина була до обниження наших учнів, бо не найшов я в більшовицьких школах вищого рівня навчання, як це було в нас. Деякі предмети може були поставлені краще, головню математично-природничі, але були предмети, що може не дорівнювали нашим, а латинської мови у більшовицьких школах взагалі не вчили.

За австрійських чи польських часів бувало так, що коли, скажім, вища шкільна влада потребувала когось з даної школи, то коли це було на місці, телефонувала, чи післанцем повідомляла директора, щоб повідомив такого чи там іншого. В більшовиків це відбувалося способом переказування. І так, якось навіть не урядово, хтось сказав мені в будинку школи, щоб я цього самого вечора явився в будинку колишньої кураторії, але до кого і чого перекажчик не сказав. В означений час, прийшовши до колишнього будинку кураторії, застав я там колишнього візитатора народніх шкіл поляка, д-ра Сав'юка та ще когось, але вже не пам'ятаю. Урядуючий більшовицький інспектор-жид, не знав також хто нас скликав і на що. Аж по якомусь часі з'явився завідуючий інспектором, досить симпатичний українець і попросив нас до окремої кімнати. Тут приступив відразу до діла і почав від мене, попросивши, щоб я коротко подав свій життєпис. Коли я його скінчив, він заявив, що іменує мене повітовим інспектором (народніх і середніх шкіл). На це я йому відповів, що на такий пост я не надаюся, бо народної школи не знаю. Він заспокоїв мене кажучи: "Ви напевно дасте собі раду — я знаю про ваші здібності" (він вже видно вспів довідатися про мене з польських кураторійних документів). Другим був Сав'юк, якому запропонував місце міського інспектора. Колишньому візитаторові запропонував посаду директора польської гімназії на місце директора Савтера, одначе цей категорично відмовлявся, бо йому не випадало брати місце Савтера, а коли це не помогло, то він сказав, що був легіоністом, і аж тоді завідуючий погодився з поляком. При прощанні завідуючий сказав, що дасть знати, коли почнеться праця, але так і не вспів нас повідомити, бо вневдовзі у Рівному було зорганізоване

ОБЛВНО (Обласний Відділ Народної Освіти), це вже на всю рівненську область.

Якось зимою хтось знову звернувся до мене в школі приватно та сказав, що ОБЛВНО вже три тижні шукає мене та д-ра Кобилянського і сказав, щоб ми обидва негайно туди йшли. Коли ж ми прийшли до згаданої інституції і зголосилися в начальника середніх шкіл, яким був досить молодий жид, що говорив дуже доброю українською мовою, він дещо з претенсією запитав чому так пізно зголошуємося, коли ж він вже три тижні нас шукає. Далі сказав негайно написати прохання на посаду обласного інспектора і зараз йому принести, не даючи нам ні паперу, ні місця на писання.

Ми зайшли до сусідньої Профспілки і там понаписували прохання та передали начальникові, який був дуже легко, не на зиму вбраний. За короткий час покликали Кобилянського до завідуючого ОБЛВНО, а коли він звідти почервонілий вийшов, то вспів тільки махнути рукою, сказавши “ого!”, бо в тій самій хвилині мене покликано. Завідуючий без ніякого вступу запитав мене про соціальне походження, а коли я почав відповідати, він не чекаючи на закінчення, дав друге, а там третє питання і то дуже скоро так, що нема часу подумати. Накінець запитав, чи маю братів і сестер, а я вичислюючи, згадав про брата Филимона, що мешкає на передмісті Двірець та що він за Польщі мав малу споживчу крамницю. Завідуючий скоро перервав і сказав, ага! буржуй, кровопійця! Це задецидувало про мою посаду інспектора. Пізніше довідався я, що Кобилянського відкинув завідуючий тому, що його батько був побережником в лісі.

Дуже часто мене питав завпед і ще дехто про Кобилянського, закидаючи йому, що студіював у Відні та їздив перед кількома літами на світову вистав-

ку до Парижа. Я відповідав їм, що й я студіював у Відні, хоч не мав матеріальних засобів та їзда до Парижа для того, що має працю, не була проблемою. Одначе вони не могли зрозуміти, що від нас їздили для власної приємности, чи для набуття знання, до різних місць Європи, чи інших частин світу, не конечно тільки багаті.

Це здається вже було весною, коли я в 9-ій клясі на лекції геології говорив про повстання землі та пояснивши геологічні ери, закінчив словами: а релігія каже, що Бог створив світ в шести днях. Більшовики вимагали від нас антирелігійного виховання на кожній лекції. А тут звідки взяти антирелігійну пропаганду в географії, чи геології і я дуже втішився, що хоч тут дещо антирелігійного можу сказати.

На це встав учень Кучерук (учень нашої гімназії) і зачав доводити, що Бог створив світ, отже став в обороні релігії, хоч за польських часів, коли ми вели учнів по екзорті з гімназії до церкви, то він по дорозі втівав і рідко бував у церкві. Його підтримав другий учень (прізвища не пам'ятаю). Проти них виступили учні, які прийшли до нас зі східних областей, а ці вже вмели говорити, і стало трошки небезпечно. Одначе мені вдалося все злагіднити та належно закінчити лекцію. Правда, що на другий день Кучерук не з'явився в школі і як я пізніше довідався, втік за границю, але й того другого учня не було.

По якомусь часі, може два або три тижні пізніше, попросив мене завпед до себе і питає, "що там було в 9-му класі на уроці геології". Я почав собі пригадувати і нарешті кажу, ну що ж нічого надзвичайного, та оповів, як було. Одначе завпед недовіряючи мені сказав, що йому доповіли, немовби то учні доказали мені, що Бог створив світ. Мене ця неправда поденервувала і я відповів, що біда, що він більше вірить донощикам, ніж мені і не надумуючися,

майже зі сльозами в очах сказав, що ліпше на дорозі каміння товкти, ніж у такій школі вчити. Завпед тоді лагідно відповів, Михайле Василевичу, ви не знаєте, що говорите, бо каміння товкти можете дуже легко та вважаєте, що говорите. А далі продовжував, можливо, що учні дещо переборщили, оповідаючи мені, але ви зле зробили, що по лекції не прийшли до мене і не оповіли про це мені. На мою заввагу, що я не донощик, а виховник, він сказав, що я це зле розумію, бо ми спільно більше можемо зробити, ніж ви один. Накінець ще раз мене остеріг, щоб уважав і добре думав та не горячився і не казав дурниць, бо за таке можу бути тяжко покараний. Дійсно, аж тоді я зрозумів, яку дурницю я ляпнув. Моя дальша судьба була у великій мірі від того часу залежна від завпеда, чи донесе він НКВД (Народний Комісаріят Внутрішніх Діл), чи ні. Одначе це був добрий і свій чоловік, хоч йому потрібно було чимсь прислужитися, бо він в тому часі робив заходи, щоб дістатися в члени партії і вже був її кандидатом.

Про переслухування в НКВД я згадував у зв'язку з арештом Бичківського. Тут тільки додаю, що тоді цей орган НКВД мучив мене ще й за те, що я був членом Т-ва "Рідна Школа", головою якого був Степан Скрипник. Це Т-во мало займатися, а властиво перебрати на себе удержання всіх українських шкіл на Волині так, як це було в Галичині. Фактично воно удержувало покищо тільки одну приватну 6-ти класову народну школу в Рівному, а можливо, що пізніше це товариство набравши сили, було би перебрало на себе луцьку та Рівенську гімназії, хоча з рівенською не так це було б легко.

Ще мав я кілька неприємностей, а властиво вони були весь час існування більшовиків, але про деякі не варто згадувати, а деякі затерлися в пам'яті. Всеж таки ще мушу згадати про випадок, коли на одній

з учительських конференцій була справа вибору учителів в помічники суддів, прокурорів та інших. Тоді директор Бібко напосівся, щоб мене вибрали в помічники суду і хоч я різно відмовлявся, це не помагало. На щастя напередодні саме, наш секретар Огібовський, який любив різні сплітки та інтриги, сказав мені, що бувший наш учень Бурий, який був за більшовиків важною особою, неначебно погрожував мені, за щось там. Тоді я використав це і сказав, що поки не буду знати, чого хоче від мене Бурий, я не повинен брати жодних громадських обов'язків. Це дуже подобалося директорові і мене зняли з кандидатури на помічника судді, а я відітхнув легше, бо можна собі уявити, які тортури переживав би в ролі, хоча б помічника судді. Все ж таки я журився тим, що кожної хвилини можуть мені накинути якийсь громадський обов'язок, який був би для мене не відповідним.

Тому я використав нагоду і мешкаючи близько села Двірця, пішов там одного разу на збори кооперативи. Там мене вибрали делегатом на збори кількох сіл разом, що відбулися в Басовому Куті. На цих зборах вибрали мене головою Надзірної Ради цього гурту кооператив. Це мені подобалося, бо за польських часів голова Надзірної Ради не мав великих обов'язків, а була це функція більш почесна. Часто я їздив по тих селах, які належали до одного гурту та інтересувався поверховно кооперативними крамницями. Та лихо не спало.

Кооперативний осередок в Рівному вислав до крамниці в Басовому Куті свого ревізора, який знайшов в ній понад одну тисячу карбованців недобору. Ясно було, що ті гроші розтратив крамар, і я як голова Надзірної Ради та члени управи збірних громад, радили сільському хлопцеві-крамареві покрити недобір, а ревізор, наш чоловік, сказав, що як недобір

буде покритий, то він навіть не згадає про це в своєму звіті.

Одначе крамар не погодився на це, і справа негайно набрала серйозного характеру. Крамаря арештували, а управу збірної кооперативи і мене покликали на переслухання до суду. На означений час явився я в суді, який містився десь в жидівських закамарках, куди я раніше ніколи не заходив. Застав я вже там членів управи кооперативи, які чекали на переслухання та ще декого. Зорієнтувавшись в розположенні будинку, я знайшов кімнату, в якій переслухував слідчий суддя. Вибравши догідний момент, коли нікого в нього не було, зайшов я до судді та чемно попросив його, щоб переслухав мене без черги, бо я вечором маю лекції на вечірних курсах десятирічки. Суддя дуже грубо накинувся на мене за це, кажучи, що тут нема протекцій і щоб я чекав на чергу.

Така поведінка судді мене дуже пригнобила і я зрезигновано сів у вестибюлі на якесь крісло. По якомусь часі підійшов до мене гарно одягнений і пристійний мужчина вище середніх літ і попросив дуже чемно зайти до нього. На дверях була табличка “прокурор”, а коли я сів на вказане крісло, показав мені маленьку книжечку в українській мові, в якій були подані вказівки про обов’язки голови Надзірної Ради і спитав, чи я маю таку книжечку, або хоч читав її. Коли ж я заявив, що навіть не знав, що така книжечка існує, він сказав мені, щоб я нічого не боявся, бо за це все вина падає на централю, тому, що вони мене не поінформували про обов’язки голови Надзірної Ради. Дальше прокурор сказав, що суддя зараз мене покличе на переслухання, яке було коротке і я вспів ще на лекції. Прокурор, на початку представляючися, назвав своє прізвище, яке мені було відоме, бо в своїй сьомій клясі, де я був виховником,

мав я гарного хлопця з тим самим прізвищем, і як пізніше виявилось, прокурор був його батьком. А що я хлопця любив і він тим самим мені відплачувався, то певно й дома розповів про мене своїм батькам.

За кілька днів відбувся суд таки в Басовому Куті перед якимсь будинком, щоб люди без обмеження могли прислуховуватися. Перед розправою ще раз підійшов до мене згаданий прокурор і знову сказав, щоб я не боявся та говорив отверто, як я уявляв собі функції голови Надзірної Ради та що ніхто мене про мої обов'язки не інструктував.

На суді я зізнав так, як воно в дійсності було, а тому мене дуже коротко питали. Крамаря суд засудив на три роки тюрми, а я таким способом позбувся небезпечного обов'язку тим більше, що це вже була весна і школа кінчалася, а я за всяку ціну хотів виїхати з Рівного.

Маючи так багато клопотів з НКВД, хотів шукати праці в Галичині, хоча з огляду на школу мені тут було ліпше, бо мене тут знали і тут я мав добру опінію. Щоб перейти в інше місце на працю, треба було мати дозвіл від шкільних властей.

Коли тільки почалися вакації, зібрав я родину і то залізницею, то наймленими фірами, (саме тоді переробляли залізничі рейки з вузько- на широкоторові), вкінці ми добилися до родичів дружини, де й залишив я їх, а самий подався до своїх родичів, а звідти до Косова.

В Косові лікарем був мій добрий приятель (я був йому дружбою у Відні) д-р Василь Стефурак,¹⁾ і я попросив його, щоб знайшов у мене якусь хворо-

¹⁾ Д-р Василь Стефурак, як вже сказано, був моїм приятелем ще зі студентських часів у Відні. Не можу вже сьогодні пригадати, чи ми зналися ще перед Віднем. Мені здається, що так, що ми пізналися ще у Вижниці при якійсь нагоді. На всякий случай ми у Відні зблизилися та подружили і ця дружба залишилася і досі.

бу, завдяки якій я міг би перенестися. Та як звичайно тоді, коли треба, Стефурак не знаходив у мене ніяких недомагань. Це ствердив і мій товариш з гімназії жид, тоді лікар д-р Шнеберг, також в Косові. Аж під вечір, коли я вже мав відходити додому без нічого, Стефурак впав на щасливу думку, що я можу мати нападову астму — хворобу, яку тяжко розпізнати.

З такою посвідкою я негайно від'їхав до Рівного та зайшов до завпеда, який радо відпустив мене (директора не було, був у Києві, кінчав університетські студії) тим більше, що я подарував йому свою дубову шафу з дзеркалом на одяг. Так само легко пішло мені в МіскВНО і ОБЛВНО. Маючи документи на руках, зібрав я найконечніше і скільки міг взяти та найняв однокінку, щоб відвезла мене до Здолбунова (не сідав до поїзду в Рівному, щоб змити НКВД). Коли ж рано все вже було готове і я мав всідати на віз, лише ще в останнє зайшов до хати, немовби попрощатися, тим більше, що лишив все в хаті wraz із бібліотекою та включно з курми на подвір'ї; як прийшла сторожиха зі школи і сказала, що прийхав директор та взиває мене до себе. Я дав сторожисі кілька карбованців та попросив її, щоб сказала директорові, що мене вже не застала. Пізніше довідався, що директор готував мене на завпеда, бо дотеперішній завпед відійшов до Інституту.

**
*

Д-р Стефурак походить з гірського гарного села Соколівки, що лежить при гостинці з Косова до Жаб'я, найбільшого гуцульського села. Його батько, так як і мій також був дяком в своєму селі. Чи це мало якийсь вплив на нашу дружбу, годі мені сказати, може в початках.

У Відні, де Стефурак студював медицину, зацікавився він з Емілією Ботюк і опісля з нею зв'язався, це було в 1926 році. По скінченні студій він відкрив практику в Косові, щоб лічити і помагати своїм гуцулам. Тепер прикикує в Чикаго.

Моє приватне життя за більшовиків в Рівному

Як тільки прийшли до нас більшовики, все зникало з крамниць, а це тому, що частинно викупили товари більшовики, які того всього там не бачили. Пригадую собі, що в кілька днів по приході директора Бібка до нашої школи, він накупив на базарі повне корито (в якому наші селяни місили хліб) сметани, бо він того не міг дістати на Сході. Знову ж частину товарів купці поховали. Так само нічого не можна було дістати, по якомусь часі, навіть з поживи. Щоб купити хліб, треба було вставати о півночі та стояти в черзі часами до полудня. Кілька перших місяців я вчив додатково української мови пожежників в Рівному, а там вони мали закриту крамницю і звідти часами й мені дещо попадало, переважно хліб. Опісля щоденно привозили хліб для учителів до десятирічки і тут я діставав щоденно один бохонець.

Та найгірше стояла справа з одежею та біллям. У вільний час я звичайно йшов до відповідної крамниці, щоб щонебудь купити тим більше, що ми через будову хати трохи вийшли з білля та одежі.

Під кожною крамницею стояли щоденно від півночі до вечора довжелезні черги. Як то всюди буває, бували там сварки та непорозуміння, як звичайно найбільше через першенство, бо люди не все трималися порядку. Тоді я самочинно обирався за впорядчика і вже не допускав до безпорядків та сварок. Це людям подобалося, вони за це мене хвалили і ладні були впустити мене до крамниці без черги, чого я повністю не використовував, бо не мав такого сумління. А й крамарі часто були з тих порядків вдоволені, бо не було натовпу і через те вс есправніше йшло. Зате я таки трошки скорше часами діставався до крамниці, як припадала мені черга. А крамарі за мою прислугу часами продавали мені дещо більше, чи ліпше.

Таким способом дістався був раз до крамниці зі шкірами, в якій кожному продавали по парі золів на черевики, чи на чоботи. Коли ж я ввійшов до крамниці, звернувся до мене молодий жидок із запитом, чого я хочу. Я відповів, що хочу золів, бо тільки це ви тепер продаєте. Тоді він запропонував мені всю шкіру, яка потрібна на чоботи і додав: “Ви певно, пане професоре, мене не пізнаєте, але я вас знаю добре від часу, як я ходив до жидівської народної школи, що находилася побіч вашої гімназії і як ви нас жидів боронили перед вашими учнями. Але коби я тепер побачив того професора високого, з зубами на переді...”. І дійсно цей добрий чоловік дав мені дуже добру всю шкіру на чоботи, які я пізніше дав пошити собі.

Та не лише тут щастило мені, мені вдалося на початку, як тільки прийшли більшовики, купити не першої якості пшеницю, яку в млині заміняв на муку, а в знайомих чехів на селі купив досить велику свинку, яку там таки зарізали і всю солонину та м'ясо перевезли до мене. Гроші тоді я мав, бо ми всі з нашої гімназії дістали тримісячну платню, про яку я вистарався. Концесіонер Пекарський виїхав перед приходом більшовиків, чи в часі їхнього приходу, до своїх родичів на Холмщину. А Кентржинський, завідуючий українським кооперативним банком з початку, коли ще більшовики не наложили своєї руки на банк, не хотів виплатити належної платні, оправдуючися тим, що не має розпорядження від Пекарського. Коли ж більшовики перебрали згаданий банк, а разом з тим і гімназійні гроші, яких було досить, бо в банкові були здепоновані 30.000 золотих на шкільний будинок. Тоді я пішов до більшовицького завідуючого банками і представив йому всю справу. Він дав розпорядження виплатити всім колишнім працівникам гімназії тримісячну платню.

Навіть батьки учнів не забували мене. Один раз багатий батько з Дерманя привіз повну фіру всячини, хоча його син вже тоді не ходив до нашої школи. А одного разу десь з поблизького села бідний селянин-батько, видно зарізавав мале і худе поросся, поробив кобваси та приніс з того дещо мені, але я не прийняв від нього, кажучи, що певно я маю більше їжі від нього, але його доброго серця ніколи не забуду.

Ми й за більшовиків не були без служниці, як тоді казали помічниці, бо як вже згадано, ми не могли нарікати на брак харчів.

Епілог

Ось так то в житті людини буває. Приїхав до Рівного дуже скромно, ніхто мене не стрічав, але розгосподарився тут. Від'їхав звідси несподівано і ще скромніше, бо неначе втікав. Згадуваний в горі Мельник, який мешкав у мене, не раз проходжуючись, оповідав мені про страхіття НКВД, а там сказав, що дійшло до того, що коли рано вставав зі свого ліжка, то дякував Богові. Я однак не розумів його тоді та відповідав йому, як то так, коли я нічого не винен, то чого маю боятися. Тоді Мельник тільки здвигав раменами і вже нічого не відповідав. Внедовзі я “невинний” переживав те саме і тішився, коли рано вставав із свого ліжка. І тільки той може зрозуміти, хто самий пережив такий жах.

Один професор зі східних областей України тоді сказав мені, що коли такий страх прийде, треба змінити обов'язково місцевість і тоді на один рік буде спокій, а по році НКВД знову зголоситься до вас. Дійсно повну правду сказав той педагог, бо пере-

їхавши до Калуша, повний рік мав я спокій, аж по році НКВД знову віднайшло мене. Ну, але це вже належить до іншої частини моїх спогадів. Все ж таки я сьогодні на вісімдесятдругому році свого життя, вірю, що ще побачу своє улюблене Рівне.

Післяслово автора

Одинока мета цієї праці залишити історію Рівенської Української Гімназії, яку ледве хтось ще міг би написати, бо тільки я лишився в живих, що стояв найближче цієї школи. Найбільш компетентним до написання історії був перший директор і засновник Федір Ільович Пекарський, але він помер з думкою, що серед цих відносин не треба нічого писати, тому ми й старалися не згадувати нікого з-поза залізної куртини.

Хоч я прийшов до гімназії три роки пізніше по її оснуванні, але зате працював в тій школі до її ліквідації, а властиво переїхав на десятирічку. Правду кажучи я жив і дорожив цією школою і був подекуди її мотором. Поза великими вакаціями, здається не було дня, навіть неділі і найбільші свята, щоб я не відвідував гімназії, хоч пізніше жив досить далеко від неї. Тут я все знаходив для себе працю на кілька годин.

Може дехто подумає собі, що це тільки спогади і по кількадесяти літах не конче докладні, одначе стверджую, що ця праця оперта на добру пам'ять, а більшість її писана на основі документів, які зберігаються у мене, а які я привіз з краю. Також уживав при писанні її і інших праць, поданих на кінці книжки.

Поза тим тут додана ще коротка згадка про українську приватну шестиклясову народну школу ім.

Мазепи та про українську жіночу гімназію в Дермані, рівенського повіту. Про цю останню подала відомості колишня учениця тієї і нашої школи Галина Книш.

Початково дехто з колишніх учнів, як Б. М. Дзівак та інші плянували написати і видати збірну працю і для того був вибраний навіть редакційний комітет, але з того нічого не вийшло. Тільки Сергій Іллук та Дмитро Нестеренко дещо допомогли мені своїми написаними спогадами. Зате Галина Книш, “прочитавши мою працю, набрала охоти і талановито написала дещо з життя обох гімназій рівенської і дерманської, які поміщені окремо під її іменем. Крім того скористав з деяких порад та згадок Надії Яківни Іщук, а головно її донечки Наталки. Всім їм за те належить від мене щире Спасибіг, а спеціально щиро дякую нашому письменникові Уласові Самчукові за написання вступного слова.

Окрема подяка належить Марії Ясень з Ванкуверу, яка написала “Саммарі” та в хвилинах зневіри заохочувала продовжувати і кінчати працю. На кінці ще хочу подякувати керівникові друкарні “Київ” — Михайлові Федакові за солідне і естетичне оформлення книжки **Перший Листопад 1918**, а також дуже гарячо дякую колишній моїй дуже спокійній і скромній учениці Тоні Горохович за тиху мовну коректу та за уложення світлин.

На кінець хочу ще хоч коротко, на прикладах, вияснити т. зв. “самохвальбу” в моїй праці. Воно самозрозуміле, що кожний, що пише працю-спогад, то старається в ній явно, чи скрито уvipуклити себе, чи свої діла, бо це є особистий спогад. І я в своїй оці праці не вільний від того гріха. Але ж чому ж я зі скромности маю замовчувати свої діла, або їх применшувати, чи їх приписувати комусь другому. От візьмемо хочби “Коло Географув”, яке створив міністеріяльний візитатор поляк в порозумінні з Во-

линською Шкільною Кураторією і мене українця назначив президентом того "кола". Туди мусіли належати всі викладачі географії середніх шкіл з цілої Волині, а між тими професорами було найбільше поляків. Їх було досить багато, бо саме Рівне мало сім гімназій і в кожній був свій географ. Напевно не менше мав Луцьк, Крем'янець (тут був лицей) і багато інших міст. І я виконував функції президента від початку до упадку Польщі. Видно, що я мусів чимсь відзначатися, коли мене поляки терпіли і слухали, хоч я ніколи не кривив душею і явно обороняв своє українство. Це найкраще ілюструє моє коротке директорство. Кураторія мене затвердила директором гімназії, але я вибув на тому становищі всего два місяці, бо одного донощика усунув від іспитів, а другого не прийняв до VIII класу (він взяв перед вакаціями свідоцтво відходу). І коли ж я мусів покинути директорство, то серед біля 20-ти учителів гімназії не було вже піджогого на директора. Це тільки два приклади, а їх можна навести багато більше.

За більшовицького панування в Рівному мене також вирізняли, бо певно дещо знали з польських кураторійних документів. Одначе по році, коли ж я перенісся до Калуша, де про мене ніхто нічого не знав, то по році праці ОБЛВНО назначило мене дати показову лекцію з географії по вакаціях для учителів географії з цілої області і то в Станиславові в чужій школі.

Під час німецької окупації мені пощастило відкрити українську гімназію і дві народні школи у Відні (одинокі ненімецькі школи на цілий райх), хоч там було скупчилося багато т. зв. визначних педагогів і не педагогів, деякі з них ще й сьогодні друкать голову до гори побачивши мене, хоч тоді радо користали з моєї зарадности.

SUMMARY

The theme of this book is the Ukrainian humanistic Gymnasium in the city of Rivne, one of the central cities of the Principality of Volhyn, in Western Ukraine.

The work begins with a brief outline of the geography and history of the city of Rivne, from the Paleolithic to the present times.

This territory, after World War I, was, by the Treaty of Riga (Latvia) in 1920, ceded to the newly-created post-war Polish State, comprised of the former Ukrainian Principalities of part of Polisia, Pidlasha, Cholmshchyna and Eastern Halychyna.

In this way approximately 7,000,000 Ukrainian citizens, who neither spoke, nor, in the majority of cases, understood the Polish tongue, were arbitrarily incorporated into the new politically-created Polish State. For this reason, elementary classes in the village schools of Volhyn were necessarily bilingual: in the native Ukrainian, and the imposed Polish tongue. But education at the higher level, in the secondary schools—the Gymnasia—was conducted in the alien Polish tongue only, depriving the native Ukrainian student population of learning in their own language.

There were five secondary schools in the city of Rivne: the one private Russian, three private Jewish, and the Polish State Gymnasium.

To serve the native Ukrainian students of the city of Rivne and its environs, therefore, a Ukrainian scholar and pedagogue, Fedir Illovich Pekarsky, in 1923 founded a private **Ukrainian Gymnasium**. It opened with only one class, the fourth, but soon expanded into the full secondary school humanistic programme of eight classes.

The administration and pedagogic staff of the Gymnasium, in the face of progressive denationalization and Polonization of the occupied West Ukrainian territories, were idealistically, rather than materialistically motivated: Their concern was less with monetary returns than with the necessity of raising and maintaining, at a comparable level of excellence, this now indispensable cultural-educational Ukrainian institution.

The purpose of the Ukrainian Gymnasium of Rivne was to initiate the Ukrainian youth into its native traditions and culture: the study of its language, its culture and literature, and its history, by incorporating these disciplines into the humanistic school curriculum. Its purpose was to educate a young generation which would preserve the traditions passed on to it by its predecessors, and which would be capable of transmitting this national-cultural heritage to succeeding generations.

Many problems and obstacles had to be wrestled with and overcome, before, at the end of the academic year 1927/28, the school's diplomas could be conferred on its first graduates. This first class to graduate from the Ukrainian Gymnasium had taken its final examinations under the same rigorous State supervision as had those of the other five secondary schools of Rivne. And their success confirmed the fact that the educational level of the Ukrainian Gymnasium was on a par with the others.

The Poles viewed the native Ukrainians as a dangerous political element, and Ukrainian private schools were suspect. Thus, concurrent with efforts at denationalization in all aspects of civilian life, there was an accelerating process of Polonization within the schools. The Poles had hoped to first make the Ukrainian schools bilingual, and consequently, to eliminate from them the Ukrainian language altogether. Only the inopportune advent of World War II cut short these plans.

An instance, from the many such episodes described in the book, will illustrate the techniques employed in the projected drive for denationalization:

At a concert given by the students of the Ukrainian Gymnasium in honour of Taras Shevchenko in 1930, the school choir was compelled by the authorities to sing a Polish hymn, to negate, so to speak, the opening with a Ukrainian hymn. This so incensed the predominantly Ukrainian audience, that they rose and broke out into singing the Ukrainian National Anthem. This was the signal the Poles, who had counted on this kind of reaction to their calculated provocation, had awaited:

It now became clear to the organizers of the school concert why the Polish District Administrator, who was present, had requested 90 complimentary tickets—for seats in all parts of the auditorium—to this function. He now cried: "Lights!" from his seat in the loge, and as the doors were instantaneously locked, 90 secret police agents ambushed amongst the audience suddenly sprang out into the auditorium. They were immediately reinforced by a squad of uniformed policemen hiding outside.

Panic broke loose within the auditorium. The student concert turned into an orgy of political arrests by the State police. Victims—about 300 hundred men—arrested from amongst the audience, were being successively led off to be interned in the city jail. After prolonged litigations, many of the victims were imprisoned on charges of subversion against the State; and the Gymnasium was temporarily deprived of its authority to teach.

In the face of even such barbaric repressions, however, the Gymnasium continued to function, carrying out its task under trying political and educational circumstances. But it was only by the untiring efforts of its dedicated staff that this secondary school was able

to accomplish its purpose: It sent out into the world twelve graduate classes of students—of whom about 100 are today living abroad, beyond the closed frontiers of their fatherland.

Halyna Knysh Boa, a former student of the Ukrainian Gymnasium of Rivne, who contributes a chapter to this book giving the student's point of view, mentions also in her account a Ukrainian girls' Gymnasium in the village of Derman', about 30 kilometres to the south of Rivne, which, she writes, the Poles liquidated in 1928. This demonstrates a religious intolerance, concomitant with the political-educational denationalization. For this Gymnasium had followed the traditional Orthodox faith in its religious instructions, which the Poles everywhere struggled to supplant with Roman Catholicism.

With the outbreak of World War II in 1939 the Ukrainian Gymnasium of Rivne ceased to function as a national-cultural educational institution. At that time all Western Ukrainian territories were incorporated into the Ukrainian Soviet Republic. All aspects of life suddenly changed. The entire educational system was revised and reconstructed to follow the new Marxist ideology. The Gymnasias lost their national characteristics, being converted into "10-year" progressive secondary schools. Moreover, anything that still retained any of its former national-cultural characteristics, was being systematically rooted out, this time not by Poles, but by the Russian Bolsheviks.

Many of the former students of the Ukrainian Gymnasium of Rivne fell victim to the new Bolshevik terrorism. They were arrested and executed, without trial or opportunity for legal defense.

Falling victim to this terrorism was the former Director of the Ukrainian Gymnasium, Y. F. Bychkivsky, and his family. His wife, son and 19-year old daughter were exiled to Khazachstan, where the latter died of

privation and hunger while her mother was driven mad. Director Bychkivsky who was arrested as an "enemy of the people", was interned in Dubno, near Rivne. When the Bolsheviks were forced to retreat in 1941 before the advancing German armies, the N.K.V.D. (Russian secret police) shot to death all the internees. In his book the author cites those names known to him of the victims of this terrorism who were former students of the Ukrainian Gymnasium in Rivne.

**

ЛІТЕРАТУРА

1. "Археологія Української РСР, том I, "Первісна археологія". Видання "Наукової Думки, Київ 1971.
2. "Атлас палеогеографічних карт УРСР і МРСР". Видання Академії Наук Української РСР. Київ 1960.
3. Грушевський Михайло, проф., "Історія України-Руси", том 4. Видавниче Т-во "Книгоспілка" 1955.
4. "Енциклопедія Українознавства", словникова частина. Видає "Молоде Життя" в Мінхені 1955-1970.
5. Іларіон-Митрополит, "Свята Почаївська Лавра", Вінніпег 1961. Видало Товариство "Волинь".
6. "Історія міст і сіл Української РСР". Рівенська область. Видав Інститут історії Академії Наук УРСР, Київ 1973.
7. Кубійович В. д-р, "Географія українських і сумежних земель. Українське Видавництво, Краків 1943 Львів.
8. "Літопис Волині". Вид. Інститут Дослідів Волині і Т-во Волинь у Вінніпезі, том II і інші.
9. Луговий Ол., "Визначне жіноцтво в Україні". Накладом автора, Торонто 1942.
10. Пастернак Я., "Археологія України". Видав Діловий Комітет, Торонто 1961.
11. Самчук Улас, "На білому коні". Видавництво "Волинь", Вінніпег 1972.
12. "Свідки народної величі", Лаврентій Кравцов, стаття "Старовинна Дермань". Видавництво "Каменярь", Львів 1972.
13. Стахів М. д-р, "Україна в добі Директорії УНР". Видавництво: Українська Науково Історична Бібліотека в Скрантоні, Па., США.
14. "Українська Радянська Енциклопедія", том 12 і інші. Видавництво Академії Наук УРСР, Київ 1963.
15. Stanislaw Kardaszewicz — Dzieje Dawniejsze Miasta Ostroga. Materyaly do historyi Wolynia. (Drukarnie slowianskie w Ostrogu i Dermaniu, Str. 123 i Szkola czyli Okademia ruska, str. 132). Sklady glowne: Warszawa - Geberthner i Wolf; Krakow - G. Geberthner i Spolka 1913.

Журнали і листи

1. Hoffman Jakob — Miasto Rowne, maszynopis, Krakow 1964.
2. Гуцуляк Михайло д-р, Спогади та різні особисті документи. Ванкувер.
3. Ілляк Сергій, “Спогад” про Рівенську Українську Гімназію”, а спеціально про матуру з 1930 р., Ціцеро (Чикаго), США. 25. I. 1964.
4. Ішук Надія Яківна, “Спогади про Рівенську Українську Гімназію” та дещо про українське шкільництво взагалі. Флядельфія, Па., США.
5. Костів Константин д-р, “Лист із спогадом”, Торонто 1967.
6. Михайлович М., “Летюча Естрада”. Допис в Новому Шляхові з 2 і 16 травня 1964, ч. 18 і 20.
8. Нестеренко Дмитро інж., Лист з 28 грудня 1963 р.”, Мускатіне, Айова, США.
9. Підстригач Леонід, “Лист з 21. 12. 1967”, Бруклін, Нью Йорк.
10. Михайло Гуцуляк, **Перший Листопад 1918**. Накл. КВЛЧ 1973.
11. Шлях. Релігійно громадський часопис для народу, ч. 6(14) червень 1938 року. Луцьк, Вид. Т-ва ім. Митроп. П. Могили. “Матуральні іспити”.
12. Шумовський Ю., “Село Городок в минулому”, машинопис.
13. Шумовський Ю., “Старе місто Рівне” та дещо про Рівенщину. Витяг з монографії “Рівенщина”. США.
14. Українська Школа на еміграції. Авґсбург 1947-48, ч. 23, 45, 67.

При цій нагоді належить коротко згадати ще про:

Українську початкову школу ім. гетьмана І. Мазепи, яка тісно була пов’язана з Рівенською гімназією. Заснована була в 1932 або 1933 році послами до польського союму Степаном Скрипником і Микитою Бурую. Десь приблизно тоді було засноване й Т-во “Рідна Школа”, яке мало за ціль опікуватися всіма українськими приватними школами на Волині. Незмінним головою Рідної Школи був посол Степан Скрипник, секретарем д-р Іван Сав’юк, а членами посол Бура, я та й ще дехто, але вже не пам’ятаю. Пізніше ізза цього за більшовиків мав неприємності, НКВД закидало мені співпрацю зі Скрипником, якого вони дуже ненавиділи.

Не пригадую вже собі, щоби крім школи Мазепи, Т-во Рідна Школа опікувалося іншими приватними

школами на Волині. Вправді управа Рідної Школи часами застановлялася над тим, але покищо ці справи були не до розв'язання. От хоч би Рівенська Українська Гімназія. Вона мала свого власника в особі концесіонера Ф. І. Пекарського, який навіть не думав зрікатися своїх прав. Зрештою й директор гімназії Я. Ф. Бичківський також не був за тим, хоч в приятних відносинах з концесіонером не жив, але мав повну свободу та й ізза фінансових справ ніколи не було непорозумінь. Крім того концесіонер, поза фінансовими, ніколи не мішався до інших справ гімназії.

Хто фінансував початкову школу, не пригадую вже собі. Здається родичі дітей вплачували місячно певну суму грошей за навчання і з тих приходів та збірок удержувалася школа, яка мала 6 клас. По скінченні цієї класи учні могли йти до 1-ої класи гімназії.

Директором початкової школи був д-р І. Сав'юк, а учителями були: його дружина Марія, Олександр Корольчук, Лев Іщук та Марія М'яковська.

Десь в 1937 році почав ходити до тієї школи мій синок Ераст і то з далекого Двірця аж на вул. Галлера, де приміщувалася школа. До школи рано ми йшли часто разом, а зі школи вертав Ераст переважно самий.

З приходом більшовиків її злучено разом з гімназією і так повстала повна десятирічка, або середня школа.

**
*

ПИСАННЯ КОЛИШНЬОЇ НАШОЇ УЧЕНИЦІ ГАЛИНИ КНИШІВНОЇ

Гімназійна уніформа

Приписовим убранням для дівчат були темно-сині (гранатові) сукеночки та чорні фартушки, що мали плісовані береги внизу довкола. Від пояса спереду — до пояса ззаду (через плечі вперехрест) дві шельки на три пальці широкі і також з плісованими берегами, приблизно 5 інчів широкими.

Для хлопців приписовим був дворядовий жакет, що запинався на шість гудзиків і штани також темно-синього (гранатового) кольору.

На голові дівчата і хлопці носили таку ж саму шапочку-кашкет з дашком та вузьким жовтим пасочком довкола. (Від 1931-го року для дівчат шапочку замінено беретом.) Над дашком на шапці металевий золотого кольору герб з трьома буквами Р.У.Г. — Рівенська Українська Гімназія, обрамований з двох сторін піввіночком з листків.

В шкільному році 1933/34 скасовано уніформи поодиноких середніх шкіл та введено загально польську уніформу, для всіх середніх шкіл в Польщі, од-

накову. Дівчата мали спіднички та блюзи замість сукенок, а хлопці штани і жакети також як і раніше кольору темно-синього. І в дівчат і у хлопців металеві гудзики та вузесенькі випустки вздовж рубців та на манжетах. На лівому рукаві був “щит” з номером гімназії. Від першої до шостої кляси включно — блакитні випустки і блакитні “щити” з срібним обрамованням та цифрами, а для двох старших кляс: сьомої і восьмої і випустки і “щити” червоні з золотим обрамованням та цифрами. Номер нашої гімназії був 728.

Часто бачилося учнів гімназії в уніформах оборонного кольору. Це був так званий “військовий вишкіл” (по польськи ПВ-певу), обов’язковий для всіх хлопців від шостої кляси почавши. Два рази в тиждень вони ходили кудись на призначений військовий майдан та під проводом військовиків відбували вправи. Однаково, хоч і у військовій уніформі, всі мали на собі гімназійні кашкети та обов’язково на рукавах “щит” з номером своєї гімназії.

У восьмій клясі, більш-менш три місяці до матуральних іспитів, програма була вичерпана. Ми вже вважалися абітурієнтами. Хоч лекції відбувались нормально, час уживався на повторювання, шліфування пройденого матеріалу.

Наші гімназійні шапки та берети (самий верх) вишивалося особливим взором, який кожного року, для кожної випускної кляси, був різним.

В моїй клясі в році шк. 1934/35 — золотими нитками була вишита “вісімка”, а в ній наші три гімназійні літери “РУГ”. Хлопцям вишивали матуральну шапку дівчата-товаришки.

В тому часі відбувалася маленька вечірка т. зв. “стоднівка”, себто сто днів перед матуральним іспитом, з участю виключно своєї кляси та професора-вихователя. У нас в 1935 році не було ніякої особливої програми, просто звичайний чайок з бутербродами, кілька аматорських світлин при магnezії, що не зовсім добре вдалися, та співання пісень. Співаючи ми не старались про красу виконання, ми просто горланили, а не співали, крім наших також латинських пісень як відвічну, стару та загально знану “Гаудеамус ігітур” та “Меценас атавіс”. Цю пісню хлопці співали особливо і на власний лад, додаючи вигук “Гей! сунт квос куррікульо пульвер олімпікум, евітата ротіс, пальма кве нобіліс”.

З Вергілія — “Відес ут альта стет ніве кандідум”, дуже гарної мелодії, в темпі вальсу, а також нашу народню “І шумить і гуде” по латині:

“Фульгат ет тонат
Целюм флювіум дат
Ет кві вівіс ме поеллям
Меум домум редукаат”.

Всі ми почувались якось особливо, піднесено, нервово, з свідомістю, що не вповні ще довершена путь, та що кінцевий, рішаючий момент все ще чекає на нас.

Наш вихователь проф. Роман Вербицький, своїм звичаєм серйозний та мовчазний, сидів на кріслі, обі руки на обох колінах, та дивився на нашу метушню.

Рівенська Українська Гімназія 1929 — 1935

Блискавкою промайнули наші гімназійні роки й канули в вічність. Але не безслідно. Залишили спогади. Глибокі незатерті спогади. І чим далі — тим ясніше ці спомини проявляються в нашій пам'яті.

Не даром хтось порівняв людський вік до гори, на яку ми ступнево піднімаємось, і чим вище вийдемо — тим краще і даліше навкруги бачимо околицю. Може це і так.

Часто без жодного зв'язку з оточенням та зовсім несподівано пригадується той чи інший епізод, чи особа чиясь, чи почуття давно пережите, чи навіть чиясь окреме слово. Все це зненацька видобулось з наших мізкових шуфлядок і стало перед нами в яснім реальнім світлі.

Цю свіжість спогадів треба пояснити тим, що гімназійні роки являються найкращим періодом життя кожної людини. Це — весна, юність, краса, яка ніколи не забувається, не знати якими дорогами пішло б життя людини.

Щоправда у нас учнів, навіть в зовсім молодім віці, було своїх болів та турбот досить, тієї щоденної прози. Були переживання, прикrostі, хвилювання в зв'язку там напр. з недостаточною оцінкою тощо.

Чимале число учнів терпіло матеріальні труднощі, маючи дуже скудну або й жодної грошової піддержки з дому. Треба було знаходити способи, щоб добути гроші, заплатити пронавчання, книжки, та й самому якось утриматись. (В пізнішому урухомлена "Бурса для хлопців", що містилася при вул. Тюремній, була дуже на руку нашим незаможним учням. Не знаю, кому завдячувати цей благородний почин, та хто його субсидював, знаю тільки, що проф. І. Сав'юк був керівником цього інтернату.)

Так що життєвих турбот вистачало; на них тратилося багато зусиль та енергії. У тих заможніших учнів були свої інші проблеми. У кожного вони були.

Але нарівні з тим була краса та поезія, яку кожний з нас переживав. Це наші прекрасні літературні вечори, наші святкування, академії, п'єси, інсценізації, хороспіви, наші спільні молитви, наші, повні чуття, церковні Богослужби; а коли ще додати сюди елемент особистої романтики, від якої майже ніхто не був вільний, то це зовсім доповнить картину.

З молодших річників хто не пригадує нашого гімназійного “Ялинкового Вечора”, улаштовуваного щороку зарядом гімназії та батьківським комітетом на свято Йордану 19-го січня? В цім часі ми повертались до гімназії з Різдвяних вакацій.

Залі окремої ми ще тоді не мали, (це рік шкільний 1929/30) а ялинка стояла у фронтівій залі-клясі з парадного входу. При тім наостіж відкривались двері сумежних кляс і це творило якби одну довгу залю.

“Ялинковий Вечір” починався для дітей молодших кляс вже десь коло 3—4-ої год. по полудні.

Крім нас — дітей з перших трьох гімназійних кляс, тут були приявні діти з народної школи з учителькою Литвиненко, а також досить багато родичів наших учнів, та їхніх маленьких братів та сестер.

Кожний з нас мав ялинку вдома, це ясно. Але це ж не було те саме.

Тут вона ось яка, стрімка, висока, з Вифлиемською Зіркою на самому версі, розкішна з блискучими гірляндами, електричними кольоровими лампочками та бенгальськими вогнями!

Всі ми діти, а особливо сяючі щастям очиці тих найменших, з захопленням та з безмежним зачудованням взирали на ту Красуню — Ялинку.

А вона стояла і сяяла навкруги.

Ми ж взявшись за руки, хороводили та колядували довкола. Я і мої подруги були вже в 3-ій класі, але ми щиро включалися в ці хороводи, хоч спів не виходив надто складно, бо ті маленькі діти-гості не вмiли ще колядок як слід, а тільки невпопад бриніли своїми кволими голосками.

Окрім колядок співали і інші пісеньки як: “Сюм ходить по воді бводить а Сюмиха вибу вовить” (Шум ходить по воді бродить, а Шумиха рибу ловить), та інші, які тільки вмiли.

Ми хоч і старші, та, думаю, що радість, що наповняла нашу душу, була зовсім не меншою, ніж в тих дітей зі шкілки.

Цю радість створювала не одна ялинка, а також довкола нас святочні та торжественні обличчя професорів, батьків та нас — дітей, це вкупі взяте родинне тепло зроджувало почуття, що його годі передати. Вже поминаючи про всякі подарунки, солодощі, цукерки та різні смаколики, якими Пані з буфету великодушно нас обдаровували.

Дитяча радість не мала границь. Тільки, на жаль, ми мусіли опустити вечір вже о 9-ій годині.

На оклик дижурного професора: (скільки пам’ятаю, то був ним завжди чомусь проф. Гуцуляк) — “Перша, друга, третя класи — додому!” не було ради, ми вдягались і відходили. Та воно було й досить. П’ять чи шість годин, проведених як в чарівній казці!

В слідуєчому шкільному році, з південної сторони нашого гімназійного будинку — добудовано досить простору рекреаційну залу, в якій відбувались всякого роду імпрези та свята. В цій же залі ми відбували лекції руханки.

Прикрашена вона була гарними картинами, мальованими нашими учнями. З правої сторони, у всю височінь стіни, знаходився образ Божої Матері, умі-

щений, за нашим православним звичаєм, у самім кутку.

Чудовий стилізований образ, бо Мати Божа в наших національних вишитих шатах. Нагорі надпис: **Пречиста Діва-Мати**, а внизу: **Цариця України**. Не знаю чий це був твір, але це була друкована репродукція і під шклом.

На щоденній всегімназіальній молитві рано перед лекціями ми молились до цього образу і співали: “Достойно є поправді величати Тебе Богородице, завжди Блаженную і Пренепорочную...”.

На чоловічій стіні пишалася габльотка, а за шклом красувалося кілька серій чудових великодніх писанок, волинських взорів. Це старанням нашого невтомного колекціонера професора д-ра М. Гуцуляка.

Він ще й сьогодні енергійний, вічно молодий, з повним завзяттям, власними коштами і на більшу скалю, спроваджує з України дорогоцінні експонати — продукт українського народнього мистецтва — та даруючи, збагачує ними наші заморські національні музеї.

Декорацією залі для різного роду святкувань кермувала “Малярська Студія” під провідництвом професора Юрія Косміяді та його правої руки Андроніка Симончука, нашого учня.

Професор Ю. Косміяді почав викладати малярство десь приблизно в 1931 році. (Попередній проф. Олександр Карпенко з приводу хвороби змушений був залишити гімназію.) Крім годин малювання, що були в програмі обов’язковими для перших трьох клас, він організував “Малярську Студію”, здається два рази на тиждень, після лекцій, а часом в вечірніх годинах.

Цим давалося можливість всім гімназійним учням вез винятку приймати участь, розвивати своє зацікавлення малярством, а деяким поглиблювати безсумнівний талант.

Пам'ятаю “Малярську студію” з великим числом учасників десь в роках 1932/33, а з нею ввижається і живий образ самого проф. Ю. Косміяді. Дійсний мистець! Чудесні картини його власної руки прикрашували деякі наші класні кімнати. Пригадую в моїй п'ятій класі в 32/33 шк. році висіла його картина, що представляла гори з засніженим верхів'ям, видно він любив гори та пригадував свій Кавказ, бо з походження був грузином.

Як людина, дуже приемний, інтелігентний, до тепний та всіма люблений. З легкістю відчитував характер учня з його письма. Отак глянув на письмо і ствердив: — це мрійник — а йому ще показують і питають — а це купець — каже. Приемно і весело було з ним працювати.

З великим смаком прикрашувано залю відповідно до характеру вечора. В пам'яті стоїть прикраса гирляндами з кленового осіннього листу всіх відтінків, нанизаного на шнурок крізь стеблики, листками донизу.

Дуже оригінально була колись удекорована зала та сумежна класа до вечірки, улаштовуваної Математичним Гуртком.

На стінах з кольорового паперу були наклеєні різного роду геометричні фігури: ромби, квадрати, кола, трикутники, стіжки, гостриці, також виписані різні тригонометричні взори, а над усе твердження Пітагора, у всій його красі, з величезним прямокутним трикутником та квадратами з усіх трьох сторін. (На учнівським жаргоні так звані “Пітагорові штани”.)

На жаль, я не була присутня на самім вечорі. Там з цілою певністю діяли наші математичні “тузи” як Микола Лівша, Бурий, Андрій Ковальчук та інші. Микола Лівша, з однієї класи зі мною, був виключно талановитим в математиці, а також, як товариш, був

дуже приємним і загальнолюбленим (“Лівшунчик”); залишив гарний спомин у всіх хто його знав. Відомо мені, що закінчив Політехніку в Берліні, зараз живе в Буенос-Айрес, де викладає в університеті.

З інших гуртків треба ще згадати французький Гурток. Кількістю ми становили меншість в порівнянні з тими учнями, що вивчали німецьку мову. Ми збирались що якийсь час, на стіні вішали велику мапу Франції та вивчали про окремі її регіони, найбільш визначні місця і т. д.

Передплачували з Варшави, самотній в Польщі французький тижневик “Ль’ Еко де Варсові”, читали та дискутували прочитані статті. Виголошували реферати, співали французьких пісень, а також регулярно та організовано відвідували всі кінофільми на основі творів французьких класиків, як Віктор Гюго “Ле Мізерабль” (Нуждарі), “Нотр Дам де Парі” (Нотрдамський Звонар), А. Дюма — Ле комт де Монте Крісто”, та взагалі все, що тільки французького висвітлювалося на екрані кіна.

Ще слід згадати, що ми, французькі учениці, вели переписку з ученицями одного французького ліцею в місті Рабат, столиці французького Марокко. Це був один з винятково-блискучих закритих учбових ліцеїв для дівчат багатих французьких родин (Лісее де жеун фій де Раба).

Випадок хотів, щоб там професоркою працювала дуже близька, ще з інституту, товаришка нашої професорки Голенкіної. Вони з собою кореспондували і, видно, прийшли на таку думку, щоб уможливити дівчаткам одноіменних клас взаємне листування.

І так ми дістали вперше листи та карточки від французьких дівчат з Рабату. Адресуючи свої листи на Польщу, вони були переконані, як пізніше виявилось, що ми — польські дівчата.

Моєю товаришкою пера була, також як і я, п'ятиклясниця, на ім'я Оділь Вальбон. Їй було вже 17 з половиною літ, а мені ще не було й 15-ти. З її листів представлялися цілком інші умови життя, протилежні до наших. З них дихало обилля, вигоди, багатство. І ми всі, не тільки я, бідні, приміщені в будинку пана Роскіса, в Заулку Скарбовім Нр. 3 — відчували якусь нижчість перед тими багатими французькими аристократами.

Хоч я старалась перемогти в собі таке почуття.

Вона описувала своє життя, повне розривок та розкошів. Про свої літні вакації у французьких Піринеях, куди вона їздила з своїми батьками та про всякі інші життєві радощі.

А я їй розказувала про наші літературні вечори, про сценічну постанову "Лісової Пісні" (до якої якраз ми тоді приготувлялись), про наш хор та наші пісні українські і взагалі про Україну, та що ми не польки, а українки.

Признаюся, що це все висловити коректно стильово, та без помилок граматичних було не тільки мені, але й всім нам тяжкувато і бідна Євгенія Іванівна мала досить труду, провіряючи наші листи перед їх висилкою, щоб неправильністю та помилками не викликати несмаку в уроджених французенок.

Ми мали кілька учнів хлопців, що майже свobodно володіли французькою мовою. З старших це був Андрій Кисіль, а в моїй клясі Сергій Кушніренко.

Провідником та завідуючим Гуртка була таки сама професорка — Євгенія Іванівна Голенкіна.

Відносно спорту, то напевно існувала спортова група футболу, чи сітківки, або кошиківки і напевно були якісь змагання з спортовими гуртками з інших шкіл, але на жаль докладніше не могу нічого сказати.

Для більших музикально-вокальних імпрез гімназія звичайно винаймала залю в одному з міських кінотеатрів як “Новий Світ” або “Зафран”.

Це переважно для академій в честь Т. Шевченка, або Симона Петлюри, завжди з багатшою програмою та з більшим числом сподіваних гостей. Білети вступу можна було купити заздалегідь в українських книгарнях.

Також п'єси, які за моєї пам'яті були виставлені та вимагали більше простору, відіграно в залі “Новий Світ”, що мала найглибшу сцену. І так в 1930 — ми поставили казку “Король Сплюх”, з великим числом дітей-учасників. В пам'яті тримаються прізвиська, то й не бачу причини, чому б не згадати їх. І так з дієвих осіб:

Король Сплюх — Савчик (2 кл.).

Королева Гнівуля — Туся Вротновська (4 кл.).

Королівна Білошійка — Галя Серветник (1 кл.).

Князь Брехайло — Борис Боярчук (3 кл.).

Чесний Лицар — Омельчук (2 кл.), крім того велике число двірських пажів, лицарів, князів, дам. Режисерував нас проф. Петро Зінченко.

Під його ж режисерством у 1932 р, на весні поставлено драму-феєрію Лесі Українки “Лісова Пісня”. Ролю Мавки відіграла Надя Гапончуківна, а Лукаша — Сергій Костецький (обое з 5-ої класи).

Наступного року 1933 виставлено п'єсу М. Гоголя “Ревізор”, під режисерством того ж Петра Зінченка. Слід згадати, що він не тільки був здібним режисером, але й дуже талановитим артистом-малюрем, та власноручно малював декорації; пригадуються прекрасні картини-декорації з усіх чотирьох пір року в “Лісовій Пісні”, які проф. Зінченко сам виготовив.

В передмові до свого “Ревізора” Микола Гоголь зазначив, що людина чесна та порядна не спроможна

добре відіграти ролі Хлестакова, а артистом мусить бути справжній гультай-повіса чи шахрай.

Однакож не зважаючи на це Олекса Лисенко, що не був гультьям, відтворив ролю Хлестакова досить добре, це за оцінкою нашого літературознавця Я. Ф. Бичківського. Непогано були виведені і інші ролі як Городничого (А. Ковальчук) та Осипа (забула прізвище учня).

На думку приходить Савчик. Він мав особливі акторські здібності і у всіх п'есах, які ми тільки ставили, завжди брав участь. В "Ревізорі" він мав маленьку ролю, одного з тих пльоткарів, Добчинського чи Бобчинського.

І от сцена в домі майора міста — Городничого.

Місцева еліта складає гратуляції з приводу заручин дочки Городничого, Марії з Хлестаковим.

На кріслах сидять з своїми жінками: суддя Ляпкін-Тяпкін (М. Лівша), начальник богоугодних установ Земляника (П. Мельничук), Завідуючий шкільництвом Холопов (Гриць Фридрих) Бобчинський (Савчик), Добчинський і інші. Один поперед одним, особливо жінки, висловлюють бажання щастя та гарзду молодим та батькам і всі майже не слухаючи нікого одночасно говорять.

І тут зненацька трапляється щось несподіване.

Крісло, на якому сидів Савчик, не видержує його тягару. Він був надміру грубий собою, та й крісло було старе, віденське і дуже розхитане. Ніжка в ньому відпадає і бідний Савчик валиться додолу.

Нам всім учасникам було ніяково. Але Савчик, спасибі йому, не розгубився і не збентежився ані трохи. Холоднокрівно підняв ніжку, не кваплячись оглянув її довкола, якось там поправив і зовсім непомітно, якби за нормальним ходом п'єси, звертається з докором до Городничого:

— Ех Антоне Антоновичу! І стільці ж у вас! —
І сам головою покручує.

Я, що була сама на сцені в ролі жінки Холопова, бачила і чула як наш директор Яків Федорович, сидючи на залі в першій ряді, щиро-сердечно і голосно сміявся, подивляючи Савчика, що так вміло знайшовся та дотепно вийшов з конфузливої ситуації.

На жаль я сама ніколи не була в числі глядачів, щоб на свою думку оцінити як пройшла вистава, бо майже завжди брала участь в грі на сцені.

Менші літературні вечори ми улаштовували таки в нашій гімназійній залі. Це вшановування пам'яті наших письменників, роковини битви під Крутами, Свято Матері і так просто малі концерти.

Заля була завжди повна нашими громадянами-рівенчанами та з околиць, між якими було чимало і учасників визвольних змагань. Не раз пригадую сльози на очах в декого, під час коли ми відспівували хором пісні вояцькі-стрілецькі як “Ой видно село”, та “Гей ви стрільці січовії”.

Крім вище-згаданих свят — були ще т. зв. “чайні вечоринки”, організовані поодинокими клясами, виключно з участю своїх учнів, професора-вихователя кляси, та евентуально, директора. Програму укладав самоуряд кляси. Це були читання власних творів, віршів, оповідання цікавих історій, сміховинок, також співи та... попивання чайку.

Що торкалось польських державних свят, то влаштовувались вони в міській великій залі кінотеатру, з програмою, в якій брали участь всі середні школи Рівного. Від нашої гімназії звичайно виступав хор, що уважався одним з кращих шкільних хорів.

На думку приходиться один епізод, що ще й сьогодні викликає несмак.

Здається восени 1931 року Рівне відвідав якийсь високопоставлений член Міністерства Шкільництва з

Варшави і йому адміністрація Шкільної Округи приготувала урочисту зустріч. Це мало місце в будинку Волинської Шкільної Кураторії.

Ще перед його прибуттям заряджено шкільною владою, щоб всі середні школи міста вислали делегації для привітання цього достойного гостя.

Від нашої гімназії пішов наш хор, який на цей випадок, крім польського національного гимну ще й вивчив неабияку пісеньку, що мав там привітно проспівати. З нами пішов і наш директор Я. Ф. Бичківський.

Пісня складалася з трьох чи чотирьох куплетів, з яких запам'ятався мені тільки один, але й той один достаточного ганебного змісту.

Ось слова:

Помирімся із Ляшками
Поклонімся шапочками
Одна думка, одна справа
Столицею будь Варшава...

Хто був творцем такої знаменної пісні, хто її вишукав і зарядив співати, не знаю.

Може це був хабар полякам, щоб повернули нашій гімназії “права прилюдности”, втрачені рік перед тим.

“Помиритись із ляшками” було необхідно, але “кланятися шапочками” це було зайвим та принизливим, а вже ніяк не йшло мати “одну думку й одну справу”.

Бідні ми діти покійно виводили своїми голосами оту нікчемну пісню, якої слів може той міністеріяльний представник і не розумів як слід.

Цю ж саму пісню ми після того ще раз прилюдно співали в концертній залі на якійсь міжшкільній імпрезі. В голову приходять чому ніхто більше, ні російська гімназія, ні жидівська, такої пісні не співа-

ли, а тільки ми — українці, та ще на своїй рідній землі.

До речі про наш хор. Склад хору мінявся з вибуттям учнів, що закінчували, але й поповнювався новоприбулими та доростаючими. Назагал хор був добрий. Часом для поважніших чи оперових музичних творів запрошувано добрих солістів як пана Полікшу (тенор), або пана Васюка (бас).

Управляли хором різні диригенти: Олександр Корольчук, Юрій Цехмістрок, та останньо, на протязі довших років Созонтій Кальмуцький, диригент-професіонал, дуже вправний і здібний, вложив чимало праці в наш хор. Крім нашого гімназійного хору, він, здається, провадив постійний хор дорослих з дуже видатними солістами (мужеськими і жіночими) та відбував турне по Волині.

Багато пісень переспівали ми хором за довгі роки, що нема як і пригадати. Одних колядок та щедривок не зчислити, які ми приготовляли для нашого “Ялинкового Вечора” і для церковної Богослужби.

З найбільш мелодійних тримаються в пам’яті особливо деякі: “Ой сивая та й зозуленька”, “Що то за предивна в світі новина”, “На Йорданській річці”, “В полі плужок оре”, “Ой видить Бог, видить Творець”, “У Єрусалимі рано задзвонили”, “Діва Марія церкву строїла”.

З світських пісень ми виконували поважні концертні твори визначних українських композиторів: М. Лисенка, Я. Степового, Леонтовича, К. Стеценка, Д. Роздольського і інших.

Згадаю деякі: “Туман хвилями лягає” (з опери “Утоплена”), “Світе тихий, краю милий”, “Б’ють пороги”, Жалібний марш в 27-мі роковини смерти Шевченка — “Вмер Батько наш та й покинув нас” (М. Лисенка), “Сонце заходить гори чорніють”, “Ой три шляхи широкії”, “Над Дніпровою сагою”, “Ой ді-

брово темний гаю”, чарівна мелодія “Жала Улянка шовкову траву” (народна пісня, не знаю в чий обрібці).

З інших композицій “Кантата Почаївській Божій Матері” — Ой зійшла зоря, Марш вільної України — “Засяло сонце золоте”, також стрілецькі маршові пісні, народні, побутові, жартівливі “Бігло, бігло, козенятко льодом”, “Зайчику, зайчику мій братчику”.

Крім хорових точок, в програму наших гімназійних концертів входили також сольоспіви, дуети і тріо. Пригадую тріо “Вечоріє і темніє небо хмарами зайшло”, музика здається Давидовського; виконували його Євген Татура, С. Радюк і третім, якщо не помиляюсь наш дорогий Яків Федорович Бичківський, що мав прекрасного тенора.

Також інше тріо в їх же виконанні: “Вночі на могилі високій”, музика К. Стеценка.

З дуєтів: Катя Демидюківна — сопрано та Сергій Костецький — тенор, співали кілька дуєтів. З них пригадую “І широкою долину”, музика М. Лисенка і “Зацвіла в долині червона калина”.

З дуєтів для сопрана і альтя: “Ой по горі ромен цвіте”, “На півночі на кручі”, “Ой на гору козак воду носить”, “Тече вода з-під явора” і інші виконували Катя Демидюківна і я.

Солював Сергій Костецький. Композиції М. Лисенка, К. Стеценка, Волошина і інших. Слова переважно з “Кобзаря”. “Ой гляну я подивлюся”, “Зелений гай пахуче поле”, “Гей бурлака молоденький”, “Як почувеш вночі” (слова Ів. Франка), всього не пригадаю.

Всі ці композиції ми діставали з багатого запасу дорогоцінних нот, у нашого директора Я. Ф. Бичківського.

Акомпаніювала на фортепіані нам одна пані, прізвища не пам'ятаю, власниця “Бару з мороженим” на головній вулиці з написом “Льоди Польске”, перед яким крутилося велике коло з фарбами веселки.

Сама вона по національності жидівка, прожила довго у Франції, української мови не знала, говорила з нами по російськи.

Ми під час виконання наших дуетів з Катєю Д. просили її або сповільнити, або програти в тонації твору кілька пасажів вверх; вона це називала “проехатса”. Старалась нам догодити і часто питала нас: “здесь вам проехатса?”, а нам це дуже подобалось і ми відповідали: “Просимо дуже”.

У мене особисто багато гарних хвилин душевних зв'язано з спогадами про ті свої домашні гімназійні концерти. Для мене представляли вони багато більше краси ніж звичайні танцювальні вечори, яких у нас не бракувало, особливо в карнавалі, себто в періоді між Різдвяними Святами та Великим Постом.

Джаз та шлягєрова музика, танго, фокстроти, сльовфокси — також мали свій особливий чар. Головно ці мелодії були страшно заразливі та вбивались в пам'ять мимоволі, разом з мало-змістовними словами. Їх чулося всюди: через радіо, на платівках, в кіні, на вечірках, та всі співали собі під носом. Пригадую зовсім маленького Юрка Соболевського, що жартівливо наспівував танго “Ребекка” — “О муй вимажони, о муй **випажони**”.

Почали появлятися українські переклади всяких танго як “Та остання неділя”, Танго Ноттурно”, а знайшлися композитори як Барнич, що створив прекрасне українське танго “Гуцулка Ксеня”, що ще й до сьогодні не стратило своєї краси і популярности.

Такий вечір-дансінг починався звичайно о год. 6-ій по полудні і тривав до год. 12-ої вночі, це тільки для старших кляс, від четвертої почавши. Для танців

пригравала нам оркестра-джаз, 5 музикантів, вони об'єднували далеко більше музикантів, але ділилися на групи по п'ять.

Тут треба пригадати про майстерний спосіб оркестрантів використовувати свої шанси заробітку на 100%. Карнавал це були їх жнива, цю оркестру розривали, бо всюди були вечірки і треба було їм так мудрувати, щоб ніде не відмовити і не стратити.

Домовляють та оплачують 5 музикантів. Вони приходять, сідають і чесно починають грати. Ллються чарівні звуки невмірущого штраусівського вальсу. Пари захоплені собою, заняті розмовами, і ніхто не бачить, що припл. після 3-го танку вже не 5, а 4 музиканти. Флетист уже змився. За ним ступнево другий, третій.

Публіка розтанцьована (між нами танцювало багато не-учнів, а дорослих знайомих, друзів), ніхто не перевіряє хто чи скільки грають, аби грали. І так як правило під кінець залишалось їх двох. Скрипка та бубно-брязкіт. Інші три зникли ніким непримічені. Ніхто напевно їм нічого за це не казав, от вони безкарно й продовжували цей, вигідний для себе, метод.

Підлога посипалась порошком, щоб було легше ковзатись танцюючим. В числі танцюючих було часом досить багато гостей — учнів з інших рівеньських середніх шкіл, а також молоді родичі та знайомі наших учнів.

На кріслах попід стінами сиділи старші, гості, які не завше брали участь в танцях, як також двох дижурних з професорського персоналу, що були відповідальні за порядок.

Такі вечори-дансинги були в програмі всіх середніх шкіл Рівного.

Не раз від нас ходили учні на танці до іншої школи, як до польської торговельної, що знаходи-

лась недалеко від нас, а також мала багато учнів-українців.

Належить згадати також про наш церковний хор.

Спочатку ми не мали власної церкви та щонедільної Богослужби. Траплялось це періодично та в випадках кінцевої потреби.

Урочисті панахиди по Т. Шевченкові, на яких присутнє було все українське громадянство міста Рівного та околиць, відправляли ми у Катедральному Св. Воскресенському Соборі, за що не раз треба було воювати, щоб нам настоятель собору о. Рогальський (запеклий українофоб) дав свою на це згоду.

Пригадую Шевченківську панахиду, здається в березні 1933 року.

Собор був вщерть виповнений, люди стояли кругом на високих сходах та довкола внизу на цвинтарі.

Богослуження відправляло кілька священників з участю, в той час, ще о. Бриндзана. Наш гімназійний хор отриманий був з українським хором дорослих. Співали ми вверху на хорах.

І от десь в половині відправи церква почала виповнюватися невимовним, нестерпним сопухом, від якого не тільки співати, а й дихати було важко. Щось подібне як запах тухлих яєць чи сірчаного квасу.

Це викликало серед людей страшне обурення і зіпсувало скупчений, молитовний настрій. Не зважаючи на все, Богослуження продовжувалося в нормальнім порядку.

Хоч росіяни і українці воювали між собою, то все ж тяжко повірити, щоб таку брідоту був в стані зробити хтось, що в Бога вірує, та ще й в святому храмі.

Великопістна сповідь та причастя ми відбували в соборній сутериновій церкві зі своїм хором та своїм священником.

Також деякий час ми відправляли Богослужби в маленькій церкві при вулиці Омелянівській.

В церковному хорі з нами співав наш директор Яків Федорович. Не раз солював. Це була невимовна насолода його слухати. Пригадую “Вірую” (не пам’ятаю якого композитора), тенорове сольо в супроводі хору, виконання Якова Федоровича. Ми з Катєю Демидюківною переглядалися та клали свою руку на серце і закривали очі від зворушення.

Наша гімназія одержала від Собору гарний, просторий, цегляний дім при вул. Бармацькій і після перебудови його від 1936-го року — влаштовано там гімназійну церкву. Від того часу присутність учнів на недільних богослуженнях стала обов’язковою. Щонеділі збирались всі учні в будинку гімназії, де провірювалось всіх присутніх, а звідти парами, під проводом джурного професора, йшли до церкви.

На жаль я вже тоді була закінчила гімназію.

На все життя запам’яталася мені одна жалібна богослужба-панахида по Героях, що згинули під Крутами, яку відправив наш гімназійний панотець Юрій Шумовський.

Було це 17-го лютого 1935 р. Дата тримається в пам’яті, бо переховалась у мене знимка, зроблена того ж дня перед панахидою. Це була моя кляса восьма і отець Юрій Шумовський. Знялися ми на снігу під гімназійним будинком.

Того пополудня всі учні і професори та директор Яків Федорович зійшлися в залі, де о. Юрій Шумовський, своїм звучним тенором, дуже гарно відправив заупокійне богослуження за Героїв під Крутами та “за всіх тих, що свої голови за волю України зложили”.

При співі “Вічная пам’ять” ми всі як один, стали навколішки. Заходяче сонце через вікна освітлювало наші похилені постаті, нашу скромну, тиху залю, ви-

повнену запахом кадила, та нас всіх як одну нерозривну сім'ю, що щиро молилась Всевишньому за своїх жертв'ених братів, що в нерівній бої полягли за Правду і за Україну. Я ще тоді подумала, що той урочистий, зворушливий момент залишиться назавжди живим в моїй пам'яті.

Кілька декад ділить нас від часу, як покинули ми нашу гімназійну лавку та на власних силах випливали в житейське бурхливе море.

Розсіяні по цілому світі, живемо в найрізноманітніших умовах та залежно від них, особисті змагання з тими житейськими бурхливими хвилями, у кожного виглядають по різному.

Багатьох з нас через війну, чи якісь інші причини, не закінчили вищих студій і не досягнули тих своїх, в душі леліаних мрій про якесь особливе щастя. Деякі залишилися розчарованими, самотніми.

Але не бракує й таких, що довершили путь, здобули мету і вибилися на вершини життєвого гаразду, а навіть слави. Щастя їм Боже і в дальшому!

Однако ж напевно не знайдеться ні одного з нас, хто б з ніжністю та любов'ю не пригадував давно минулих днів своєї юности, дорогих собі рідних облич, нашу школу, в якій ми вчилися, зростали; той давній далекий куточок рідний, хоч і вбогий, що залишив по собі весняний, юний спомин, якого ні час, ні життєве лихо не в силі стерти з нашої свідомості.

**

З ГІМНАЗІЙНИХ БУДНІВ

Шоста і остання лекція закінчилася, а з нею і шкільний робочий день.

Всі спішили додому за винятком членів хору, що по лекціях в цей день мали пробу. Ми чекали на нашого диригента проф. Кальмуцького.

Проходячи коридором я завважила, що в маленькій кімнатці (між роздягальнею і помешканням сторожа), де містилася наша бібліотека, зібралася групка дітей. Я підійшла ближче. Це були учні з першої і другої класи. На нашій термінології “мелюзга”, чи малята. Я була вже тоді в шостій класі.

Всі вони чекали на проф. Гуцуляка, щоб здати прочитані та випозичити свіжі книжки.

Енергійним, бистрим кроком прийшов проф. Гуцуляк і спершу прийняв всі прочитані книжки та повичеркував з відповідної рубрики. Потім замість відкладати до шаф ці здані учнями книжки, він намагався видати їх цим учням, котрі їх ще не читали.

І так професор брав одну книжку за другою тут же зі стола та голосно вичитував заголовки:

”Як Юра Шикманюк брив Черемош”. Ну хто бере?

Тишина. Ніхто не відзивається.

А маленька Оля Вротновська сидить тут же на столі, де книжки, в повітрі ніжками баламає та хвалюватим тоном (знизу-вверх) повторяє:

“Я це вже читала, я це вже читала!”

Бере професор слідуочу книжку:

Коцюбинський — “Лісний дід Хо”, “Лялечка”. Чайковський “На уходах”. Ну хто то бере?

Знов тишина. Замість того всі дивляться на полиці та в шафу.

Маленька Оля знов своє: “Я це вже читала, я це вже читала!”

З польської літератури: — “О краснолюдках і серотце Марисі”, “Не било нас бил ляс”. Ну хто це бере?

Знов мовчанка. І знову очі всіх блукали по полицях з книжками, кожному хотілося щось зовсім нового.

Виглядало, що перед віддачею книжок вони вже попровіряли одно у другого, що хто віддає і всі ці книжки не видавалися надто цікавими.

Маленька Оля і цим разом пробувала впевнити, що вона це вже читала, але професор Гуцуляк з пересердя їй перебив:

“Та ти все читала, такого ж нема, щоб ти не читала!”

Однако не було іншої ради. Тим маленьким жучкам треба було догодити і зняти з полиць інші, свіжі книжки.

Тим часом наш диригент проф. Кальмуцький прибув і я пішла до залі на загальну співанку.

**

*

Продзвонив дзвінок на лекції.

В моїй сьомій клясі (33 на 34 шк. р.) година чужої мови. “Німці” — себто ті, що вивчали німецьку мову і завжди становили більшість — лишались в клясі, а ми “французи” — завжди кочували там, де була свобідна кляса.

І так професорка французької мови Євгенія Іванівна Голенкіна післала мене з якимось дорученням, здається за клясним денником до професорки Огібовської.

Вийшла я. Наш центральний коридор перед кількома хвилинами повний учнів та гамору — був цілком пустий.

Втім зненацька з зовнішних дверей ввійшла група учнів 8 кляси, приблизно 5-6; з них запам’ятала Бурого, Дроздовського, Нестерчука.

Видно докурювали там в своїх апартментах, або, може мали вільну лекцію і не надто спішилися.

І в той же самий час з протилежного боку, з учительської кімнати дрібною ніжненькою ходою їм на зустріч вийшла д-р Прісневська наша гімназійна

лікарка; видно прямувала до якоїсь кляси на лекцію гігієни.

При її появі лица хлопців уложилися в особливу півусмішку і порівнявшись нараз Бурий до неї звертається: — “Пані лікарко, у мене тут щось на правій щоці зверху так якби припухло, що воно таке може бути?”.

Д-р Прісневська, виглядало, прийняла його слова поважно та зробила сердобольно-підкувальну міну, ще й голівку на бік схилила. Відступилась з ним на сторону і просила його повернути відповідно лице з “хворим” місцем.

Бурий (нівроку йому) послушно виконує, наставляє свою фізіономію, дивиться на неї зблизька, а сам і оком не моргне.

Д-р Прісневська питає: — “А вам болить?, а Бурий каже: “Як так зроблю, то болить” — (і показує при якому порусі болить). А я собі подумала: от просто як вкусить себе всередині зубами то напевно й болить.

Решта “братії” обступила півколом лікарку і “хворого” і підштовхуючи один другого ліктями помагали поставити правильний діагноз та пробували пояснити причину “хвороби”.

— “Це йому, пані лікарко, так сталося за те, що він старших не слухає”, каже хтось, а другий: — “Так, так, це його Бог покарав, бо він... і т. д.” без кінця сипались репліки товаришів.

Д-р Прісневська, не здогадуючись про жадну симуляцію, питає:

“А це вже у вас давно?” і Бурий щойно хотів щось відповісти, коли хтось із товаришів перебив: — “Це, пані лікарко, він одного разу оттаким вже звідкись пізно додому вернувся..” і таке інше.

Головне, що ніхто не сміявся і все виглядало “ком іль фо”. Мені збоку забавно було приглядати-

ся такої сцені, бо виглядало, що Бурий просто язиком з середини підняв щок і так тримав.

Це не були жадні злісні кпини, а простий, невинний, учнівський жарт. Молода, гарненька лікарка. Ну от нехай і лікує! На те вона.

На жаль я не могла далі придивлятися, так і не знаю чим закінчилися ті лікарські оглядини, бо спішила на свою лекцію.

**
*

Зближаються матуральні іспити. Рік шкільний 1934/35.

Нам абітурієнтам заряджено написати власною рукою “куррікулум віте”, себто автобіографію.

Сидимо й пишемо. Наш вихователь кляси проф. Р. Вербицький тут же з нами в клясі. Ходить між лавками й заглядає в нашу писанину.

Спиняється довше біля Сергія К. і відчитує: “побачив світ у Басовому-Куті...”. Не “побачив світ”, а “народився”, прошу поправити, каже проф. Вербицький.

Сергій К. серйозно підтакує: “Так, так, пане професоре”.

Проф. Вербицький продовжує ходити по клясі. Час летить. Більшість з нас вже майже докінчує писати.

Проходячи знову біля Сергія К. — професор заглядає в його аркуш і вдруге звертає йому увагу: — “Я вже сказав, що не “побачив світ”, “народився”, прошу поправити!

Всі в клясі нишком сміються.

Так і не відомо виправив він цей поетичний вислів, чи ні. Не здавалось справи, що на такі слова як “побачив світ” чи “заснув о Бозі” — треба чимсь заслужитись. Ці слова не для всіх, хоч і звучать гарно,

але ми на них права не маємо. Ми прості “сірячки” — “народжуємося” та “вмираємо”.

Здаємо на стіл аркуші та по черзі опускаємо клясу.

**
*

Осінь в 1933 році. Якась міжшкільна імпреза в залі кіна “Зафран”. В загальній програмі нашу гімназію, як правило, репрезентував наш хор. Але в тому році долучилася ще й танкова група. І не тільки це були наші народні танці, а дещо й з дійсного балету, також східні танки.

Кермував цією групою дуже здібний хореограф, якого прізвища на жаль не пригадую, що кілька разів в тиждні мав проби з дітьми молодших кляс в нашій гімназійній залі. І от саме на цім концерті вони мали виступити вперше на сцені. Знаю, що ми відспівали, завіса впала і ми всі хористи ступнево наближаємося до вихідних закулісних дверей. Поволі йдемо і розмовляємо. Нараз щось нам майнуло попід ноги. Таке враження якби котеня пробігло. Нестерчук, що був близько коло мене вигукнув: — Ой що це таке! — Ми дивимося, а вже на саму середину сцени вибігла маленька, гарнесенька дівчинка, не більше як шестирічна, учасниця балету, убрана на східний лад, гейби по арабськи. Ми з усміхом, і з захопленням дивимось на неї, а вона на нас, серйозно; очі як дві голубі зірочки. Нам дуже було смішно, що вона так майстерно шмигнула по-під ноги. Їм, видно, сказали, що ось як хор закінчить, то щоб вони заходили.

Це була маленька Лагутинівна. Її дві старші сестрички приблизно 12-ти років (вони мені видавались близнятами) вчащали десь до другої кляси нашої гімназії. Дуже обидві гарненькі, блондиночки і дуже гарної будови тіла, як кізочки, та видно, тому й надавались до балету. Та виглядає, що й ця маленька

зраджувала здібності до танцю, то й її включено. На ній були пречудесні білі атласові, восточні шати, шаравари та спеціальні сандали з закрученими догори носками. На голові убір з блестками, зорями, півмісяцями, а в руках невеличкий глечик. Це вона ним буде по східному на своєму плечі від цямрини воду нести, поволі ступаючи під музику, разом з іншими. Ми з дива не виходимо, з усмішкою дивимось на неї, а Нестерчук питає: — ой Галя, що це буде? — а я кажу це буде прекрасний східний танок у виконанні цієї чарівної одаліски. А вона на нас якби ображено та з недовір'ям споглядає, що ми з неї кепкуємо.

Тим часом зайшла ціла група учасниць балету у чудесних східних строях. На жаль ми вже вийшли за куліси. Шкода, що ми вийшовши не повернулись до-вокола до залі, щоб поглянути на той східний балет та як це ті арабські чи турецькі “баяни” танцювали з своїми глечиками, а спеціально ця маленька Лагутинівна.

За кулісами вже чекала група якоїсь іншої середньої рівенської школи, якої черга в участі була після нас.

Я помітила на стіні вуглем напис: “Хахли пели!”, це вже рука з російської гімназії, а з наших хтось вже встиг і відгризнутись, бо під низом звичайним олівцем було дописано: — “І кацапи дурелі”. Одним словом взаємні компліменти братніх народів!

Російська гімназія мала дуже талановиту професійну балерину — Мадам Кралли; вона організувала прекрасні балети і ще й сама часто брала участь, не зважаючи на свою непершу молодість. З певністю можна сказати, що в ділянці танців та балету — вона творила чуда з дітьми і старшими в російській гімназії. Вони безперечно в цій ділянці вели перед, так як ми вели перед в співі, завдяки нашому хоріві.

Ну, але як треба відгризатись на “компліменти”, то нема ради — треба відгризатись.

Між нами не було особливої ворожнечі. За церкву ми з ними не бились, бо вони мали власну церкву в гімназійному будинкові, яка була одночасно і залю для танців та вечірок. Іконостас закривався ширмами.

Але й не було між нами і надто великої приязні. Зрідка дехто з них прийшов до нас на танці, або з наших хтось пішов до них бавитись.

За всі довгі роки я особисто тільки раз була на концерті в російській гімназії, в якій брали участь не тільки учні, але й старші громадяни.

Мене дуже заскочила та вразила одна річ, а саме, що частина програми була чисто українська. Не зважаючи на те, що вони, мали свою власну багату спадщину і в слові і в музиці, все ж включили в програму вечора чисто українські номери, що зробило той концерт дійсно гарним.

Співав один знайомий пан Н. Л. Жолі, баритон. Він виконав кілька старих мляво-сентиментальних романсів про “плакучі іви”, “сонні ручьї”, та “луну середі алей”. Йому, звичайно, плескали. Але коли, на моє велике здивовання, він гримнув наше славнозвісне “Гетьмани, гетьмани, якби ви встали”, то це здалося йому бурне, невгаваюче браво, оплески цілої залі, та виклик на “біс”. Я справді не могла вийти з дива. При словах “а Ясновельможний на воронім коні, блисне булавою! Море закипить, закипить і розлилося степами ярами, лихо мліє перед ними...” , я думала, кому співаються ці слова? Роздивлялась по залі, по обличчях присутніх, та старалась відгадати їхні дійсні переживання. Якби кого з них спитати — позвольте, как-же ето? — , то відповідь напевно була б: — ну так ведь ето же не галічане, а наш Тарасій Григорьевич Шевченко написал — .

Дійсні, корінні росіяни на Волині це були переважно поміщики, що ще сиділи по селах в своїх іменнях-посіlostях. Вправді і в Рівному було трохи російської інтелігенції, отих Немсадьєвих, Шереметьєвих, Кондратьєвих, та все ж велику частину тієї російської громади становили прізвища на -енко та на -ук, отже “малороси”. Я приблизно знала тільки декілька дівчаток-учениць з російської гімназії, то їх прізвища були: Панченко, Пономаренко і Червоненко. Всі три кароокі і чорнявенькі, щось ніяк не подібні до росіянок.

Треба припускати, що це головним чином оці -енки та -уки — серце, якого обманути годі, сприйняли нашу українську пісню, та спонтанно і з ентузіазмом зареагували на рідні звуки грімкими аплодисментами.

Акомпаніювала на фортепіяні відома в місті учителька музики, пані Помазанська, сама родом українка з Межиріча, жінка гімназійного професора російської мови і літератури. Вона була і моєю приватною учителькою гри на фортепіяні.

Я не пригадую всієї програми, але ще одна українська точка на мене зробила дуже гарне враження. Це була мело-деклямація з Гоголя, натурально на російській мові. Уривок з “Майська ніч” або “Утоплена” — опис української ночі, початок II-гої голови: — “Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Вдивіться в неї...”.

Забула хто деклямував. Якась жінка, що дуже гарно висловила ці добре знані нам, високопоетичні гоголівські фрази. На тлі деклямації пані Помазанська по мистецьки та з великим чуттям відіграла “Українську Шумку” муз. Завадського Нр. 3, що мелодією дуже відповідала словам.

І в цей раз буря оплесків нагородила виконавців “хахлацького” мистецтва.

Про книгарні в місті Рівному

Рівне мало кілька українських книгарень. Всі вони містилися на головній вулиці 3-го Мая. Першою і найбільшою та найбагатшою була “Українська Книгарня Григорія Буца”, що находилася напроти (трохи навскіс) католицького костела.

У нього був найбільший вибір українських книжок та підручників, які він спроваджував з усіх усюдів, а переважно з Галичини, як також із закордону (Чехословаччини). Пригадується маленька кругла печатка “Видавництво Дніпрова Чайка”. Це були дорогі книжки, як Історія українського письменства — велика та груба книга, частина 1-ша, період від XI ст. (програма 5-ої класи) з відбитками оригіналів наших найстарших літературних творів, як “Слово о Полку Ігоревім”, літописів, пісень-билин. Книги цієї ніде в Рівному не продавалося і коштувала вона понад 14 золотих. Також прекрасно уложені підручники читанки для 1-ої, 2-ої і 3-ої клас гімназії — Антона Крушельницького (1934 р. виїхав до УРСР, а вже 1935 р. розстріляний більшовиками) — не мали собі рівних, також коштували приблизно по 14 золотих. Багато інших підручників на українській мові, як математика, хемія, фізика, логіка також були в продажі.

У нього можна було набути і белетристику наших чоловічих письменників, як твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Квітки Основ'яненка та інших.

Крім книжок можна було в Буца купити портрети наших письменників, українські картини, образи, рамки до них, альбоми, різьблені та інкрустовані дерев'яні вироби: бібулярі, ножі до розтинання паперу, чорнильні прибори з дерев'яним артистичним оформленням, невеликі скринки і т. п.

Там був чи не найкращий склад паперу, зошитів, блоків з спеціальним папером до малювання (за розміром блок ч. 1, 2, 3, 4, 5); різного розміру та форми брульйони, себто грубі зошити для нотаток з різних предметів. Був спеціальний папір “Бристоль” в окремих аркушах, найкращої якості та дорогий, досить грубий і дуже гладенької та блискучої поверхні, що вживався до спеціальних робіт, головним чином креслярських, тощо. Було в нього все, що потрібне до малювання та великий вибір різних олівців, ручок, гарних і недорогих “вічних пер”, креслярських пер, геометричних приладів і т. п.

Клієнтелею книгарні Буца були не тільки учні нашої гімназії, але і інших рівенських гімназій. В обслузі skleпу допомагала дружина, а також Марія Арсенівна, близька їх приятелька. Всі були імігрантами і походили з Золотоверхого Києва, часто згадували про безжурне довоєнне життя в українській столиці.

В своєму відношенні до оточення були дуже приємні і ввічливі та з теплотою і по батьківському трактували нашу дітвору, яка до них вчашала.

Другою книгарнею, меншою, була крамниця Мартинюка, що містилася приблизно на розі вул. Замкової і 3-го Мая. У нього було також досить книжок та письмових приборів, також мав ноти українських композиторів, сольоспіви в супроводі фортепіяну, також партитури для хорів. Мав він портрети наших письменників, артистів як Марія Заньковецька, цілої трупи Садовського і інших. Був у нього великий вибір поштових листівок, репродукцій славних артистів-малярів, а також маса наших українських кольорових поштівок, на яких були образки з історії Козаччини та ноти цієї чи іншої пісні. Карточка така мала звичайно фрагмент взору нашої народної вишивки в кольорах.

Але найважливішим від усього був самий Мартинюк. На нього глянути було, то аж серце радувалося. Приемний, завжди усміхнений' здоров'я тріскало з нього. Голова не лиса, а голена. Чисто козацький вигляд. Хтось колись було сказав: "От би йому відростити "оселедця" та й шубовстнути в Чорне Море, нехай би собі попливав" і цілком можна було б повірити, що то ще якийсь "Січовик" десь заблукався та шукає причалу.

Третьою українською книгарнею була книгарня Талашука. На жаль мені не приходилось там купувати. Також і про нього самого нічого ближче не знаю, крім того, що у нього була гарненька доня — Галя, що вчашала і закінчила нашу гімназію. В пізнішому пані Горліс-Горська.

Тут треба ще згадати про одну книгарню, хоч і не українську, до якої вчашали без винятку учні абсолютно всіх середніх шкіл міста Рівного. Це книгарня уживаних книжок ВУЛАХА, що також знаходилася на вул. 3-го Мая. У нього було в обиллі всього і для всіх, а найважливіше дешеві ціни. Він мав т. зв. **ключі** з латинської мови, т. зн. переклади латинських текстів з програми всіх кляс; був там **Цезар** "Де Белльо Галліко" чи "Промови проти Катиліни", Назон **Овідій** — 4 віки людства, **Цицерон** та **Вергілій**. Крім того він мав т. зв. "брики" — це скороти поодиноких творів переважно польських клясиків. Припустім хтось не прочитав на завтра книжки, яка буде дискутуватись на лекції — отже спішив до "дяді Вулаха" купував та читав за півгодини увес твір в скороченні, похапцем, а при кінці була подана характеристика самого твору та головних осіб. Це не був вихід з положення оттака студія з "брика", але це був порятунок до деякої міри, щоб не сидіти на лекції цілком "незнайком" та не орієнтуватися про що йде мова. Звичайно пізніше треба було прочитати даний твір так чи інакше.

Крім того в книгарні Вулаха були “другої руки” себто не-нові регулярні підручники з усіх предметів, що новими коштували дорого; отже для незаможних дітей була можливість купити у Вулаха уживані по дешевій ціні.

Також була в Рівному і польська книгарня з новими книжками, не конечно з шкільними підручниками.

Дещо про Українську Жіночу Гімназію в Дермані на Волині

На південний захід від міста Рівного, приблизно на віддалі 30-х кілометрів лежить, безперечно, одне з найгарніших сіл Волині — Дермань. Це прекрасне, розлоге, мальовниче село, вкрите зеленню садів, розташоване по горбах та ярах з чепурними хатками та цвітучими городцями, очаровувало кожного, хто в ньому побував.

З огляду на велику кількість мешканців та надзвичайно розлоге положення, Дермань був адміністративно поділений на дві частини, під зарядом старостів, а за Польщі солтисів. Село ділилось також на “кутки”, з яких кожний носив особливу назву.

Археологічні розкопки *) в поодиноких частинах села, в Урочищах Скит, Городище та Круча доказують, що в епосі ще кам'яної доби ця місцевість була густо заселена. Знайдено там незвичайні речі матеріальної культури: як кам'яні сокири, молотки, долота, ножі, серпи, які являються цінними експона-

*) За даними з збірки “Свідки народної величі”, Лаврентій Кравцов, стаття “Старовинна Дермань”, видавництва “Камінь”, Львів 1972 р.

Stanislaw Kardaszewicz — DZIEJE DAWNIEJSZE MIASTA OSTROGA. Materyaly do historyi Wolynia, Strona 123. Drukarnie slowianskie w Ostrogu i Dermaniu. Sklady glowne: Warszawa — Geberthner i Wolf, Krakow — G. Geberthner i Spolka. 1913.

тами краєзнавчого музею, що міститься зараз в кімнатах монастирської вежі-дзвіниці. Там знаходяться також дуже цінні кістки мамута. В цій же дзвіниці мав жити наш перший український друкар Іван Федорів, що очолював працю книгодрукування, принесену в Дермань з Острога.

Існують перекази, що перед нападами Монголів, село носило назву Райгородок та в 1240 р. після тривалої облоги було захоплене і зруйноване Монголами. Частина населення загинула в бойовищі, а решта розбіглась та поховалась в дрімучих пралісах.

Ще й до сьогодні залишилась посеред села джерело-криниця, яку з діда-прадіда там називають Батієвою. Збереглась легенда про те, що хан Батий, покидаючи з своєю ордою спалене село, звелів засипати криницю землею та привалити камінням, щоб після нього з цього джерела ніхто не пив більше води.

Назва Дермань виникла пізніше, після відбудовання зруйнованого Райгородка і в першій половині 15-го століття це село було успадковане князем Василем Острозьким, “котрий церков и звоницу муровал и сам на закладанню бил и всего манастиря Дерманского фундатор”. Спорудження цього манастиря з його потужними фортечними мурами і глибокими підземеллями мало оборонне значення.

В 1602 році князь Константин Острозький заснував при монастирі друкарню, і 12-го квітня 1603 року тут вийшов друком “Октоїх-Осмигласник”, а 6-го лютого 1605 року “Лист Мелетия, святейшого патріарха Александрійского до велебного епископа Іпатія Потія”.

Є припущення, що там побачили світ ще й інші книги, які досі ще не відшукані. Манастир славився великою і цінною книгозбірнею. Настоятелями мана-

стиря були люди освічені і з високими званнями як Дем'ян Наливайко й Мелетій Смотрицький”.

З роком 1627-им монастир забрали уніяти-Васильяни і щойно в 1821-ому році російський уряд відібрав назад монастир і закріпив його у православ'ї. (Думаю, що пам'ятник “Дволикий Ян”, що стояв між старими липами коло монастиря був споруджений уніятами).

Є причина бути гордими з нашого волинського Дерманя, що був у давнину вже, одним з культурно-освітніх центрів, завдяки праці монастиря та його освічених провідників, що мали книгозбірню, та друкували книжки. Цілком певно була при монастирі і школа, в якій вивчали дітей грамоти, подібно як і в Острозі, що поширювало народню освіту і культурно збагачувало країну. Це — старовинний Дермань.

Є ще і друга причина задля якої всі ми українці, а зокрема волиняни, повинні любити та цінити наш славетний Дермань. Це саме тому, що Дермань це колиска нашого генія слова, Уласа Самчука. Це там, у нашій історичній Райгородку — Дермані на прадідівській Гуцівщині він побачив світ. Це на тих узгір'ях та крутосхилах зелених, дерманських, проріс, а згодом визрів та вибував його блискучий письменницький таланти. Загально знані, безсмертні твори винесли його на вершини слави як письменника, а з цим винесли й ім'я нашого призабутого історичного Дерманя, що нерозривно з собою пов'язані. “Дермань для мене центр центрів на планеті, це справді “село неначе писанка”, з його древнім Троїцьким монастирем, Свято-Федорівською учительською семінарією, садами, парками, галями, яругами, пречудовими переказами та легендами” каже сам про себе Улас Самчук. Повернувшись з чужини в воєнні роки, він відвідує рідний Дермань та з пієтизмом обходжує

дорогі серцю закутинки, вітається з близькими, родичами та ось як сам згадує про це: “Приємно і радісно бути в такому товаристві, це ж бо все “герої” моїх писань. Дермань та його Запоріжжя (Дермань ділився на “кутки”, і наш куток звався Запоріжжя) завжди тримали мене при житті, наповняли мене надією, і коли я буваю між цими людьми, здається, що я в якійсь старовинній, барвистій легенді, переповненій чудодійними пригодами, мов би з оповідань Одиссея... Постають в уяві батьки, діди, рід покоління, у цій землі їх коріння, у цьому повітрі їх дух, а тим самим і моє коріння і мій дух. Я вирвався звідсіль і пішов у світ, але я тут побачив світ і пізнав його. Це та точка плянети, що дала мені перше опертя з ембріону моєї матері і мого батька, з атома їх духа і тіла, щоб пізніше я став частиною видимого космосу, буття. І саме тому ця точка плянети для мене така дорога”.

А для нас ця точка плянети — Дермань неменше дорога, якраз через нього, Уласа Самчука, автора безсмертної “Волині” та інших не менше цінних творів-перлин, якими він навіки збагатив та оздобив нашу сучасну літературу.

Будучи в 5-ій клясі рівенської гімназії, я прочитала щойно свіже видану друком “Марію” У. Самчука. Вірніше ми її прочитали цілою клясою, як поза-програмову лектуру. Директор Яків Федорович Бичківський, що викладав у нас українську мову і літературу, дав нам власний примірник “Марії”, який ми по черзі читали, бо в гімназійній бібліотеці її ще не було.

Я читала, плакала і знов читала. Таке сильне, потрясаюче, враження зробила на мене ця повість.

При обговорюванні прочитаних творів, Яків Федорович, характеризуючи дієві постаті “Марії” звернув увагу на майстерність зображення глибини по-

чуттів та переживань і при цім згадував з світової літератури, героїв Достоевського та французького Гюго, знаних аналізаторів людської душі.

Я довго була під враженням прочитаної “Марії”. Мені було тяжко повірити, що цей талановитий письменник, такий ще сам молодий, вславився вже в своїх початках. Люди віддають йому належну оцінку і признання як талановитому вже на початку його літературної кар’єри. А ще й те, що він походив з того чудесного, зеленого Дерманя, який я пам’ятаю з того дитинства — все це робило його в моїх очах ще більше привабливим та достойним.

Тяжкий та нерівний був його освітній шлях. Тільки непереможна воля, витривалість, непохитність та нуртуючий письменницький талант, що пробивався вже в його ранньому віці — поборювали всі життєві перешкоди.

Крем’янецька гімназія, яку він майже закінчував, не могла оборонити його від обов’язку військової служби, бо не мала прав прилюдности. Приїхавши до польської військової поборової комісії у Львові в 1926 р. мав нагоду вперше оглянути наш славетний український Львів. Вриваючи час, він не тратить його на блискучі виставові вікна на Сикстуській та Академічній вулиці, ні, він прямує на Ринок ч. 10 до будинку “Просвіти” та найбільшої на заході Української Книгарні ім. Т. Шевченка. Несміливо входить і на запит урядовця пояснює, що він з Волині та “хотів би подивитися як виглядає наша “Просвіта”.

Кілька годин пізніше він вже стояв на Личаківським кладовищі перед могилою Івана Франка та видавав поклін Великому Каменяреві. Там в самоті аналізує себе, своє життя, вірить в творчу силу духа і в оточуючій тишині вчуваються йому слова з евангелія: “шукайте і знайдете”, “стукайте і відчинять вам”, вимовлені не то Ісусом Христом не то Іваном Франком.

Ще перед тим невдала спроба перейти польсько-совітський кордон, щоб дістатись до Києва, де мав намір стати письменником — закінчилася неfortunно. Поляки зловили (добре що поляки) та посадили його на якийсь час до в'язниці. Це було не горе, а щастя, що урятувало нам нашого Уласа, бо не тяжко припустити, що його чекало під радянською владою.

Отже незакінчена гімназія, побір до польського війська, потім дезертирство та втеча до Чехословаччини — це був затрачений час, який пізніше, в Празі Чеській був надолужений ним самим та тією Сизифовою працею при здобуванні знання з різних ділянок. “Читалося багато всуміш для збільшення і загострення знання, для сприйняття і засвоєння стилю, для вивчення форми і взагалі для розбудови того, що зве-ться інтелектом”.

З появою трилогії “Волинь” — ім'я Уласа Самчука дістало грімкий розголос. Його місце як чоловічого письменника призначалося і закріпилося не тільки літературними рецензентами та критиками, а широкими масами пересічних людей.

Його, подібно як свого часу Тараса Шевченка, оцінив і прославив сам народ. Яскраво свідчать про те ті щирі пишні зустрічі та овації, якими вітали його наші люди, коли він під час війни повернувся з еміграції на рідну землю. Особливо в рідному Дермані, Крем'янці, та в селі Телявка, де Улас також провів частину свого життя — його зустрічали цілі процесії людей в святочних одягах з квітами, прапорами, піснями. Його дослівно несли на руках, про що свідчать численні знімки тих тріумфальних моментів.

Не тільки саме село Дермань, але й будинок школи, в якому містилась пізніше наша Духовна Дівоча Гімназія, і про яку саме я маю намір згадати, отже цей шкільний будинок також тісно пов'язаний з іменем нашого славного Уласа. Він тут вчився в рр.

1917-1920, поки польська влада не закрила учительської семінарії і при ній 4-клясової підготовчої школи.

У звільненому будинку поляки примістили 7-ми клясову народню школу з польською мовою навчання, що займала фронт — частину першого поверху, а на другому поверсі улюкували перенесене з Крем'янця т. зв. “Дівоче Єпархіяльне Училище” разом з гуртожитком.

За даними Уласа Олексійовича (“На білому коні”, спомини, враження, Видавництво “Волинь”, Вінніпег 1972 р.) ...за царських часів це була одна з найкращих шкільних будов цілої Волині — привілейована школа учителів під окремою опікою відомого в той час архієпископа Антона Храповицького, члена Святішого Синоду Православної Церкви, найвпливовішої інституції Російської Імперії. Дерманська семінарія була особливо фаворизована, бо завданням її було спеціально вишколювати учителів для русифікації “юго-западного краю” тобто Волині і Холмщини, як також “привіслянського краю”, себто Польщі. Для цієї школи був побудований в 1912 р. дуже модерний на той час, просторий, двоповерховий будинок з водогоном, модерними меблями, великою бібліотекою, фізичним, природничим і музичним кабінетами, вигідним інтернатом, дуже гарним експериментальним садом, городом і пасікою, як також чудовими квітниками та спортовими грищами.

При семінарії була підготовна двоклясова (пізніше за української влади 4-клясова школа, як також так звана зразкова народна школа для вправи вихованців семінарії).

За Польщі всі ці школи були закриті і їх вихованцям не визнано права учителювати”.

Перенесене з Крем'янця Дівоче Єпархіяльне Училище і було тут згодом переформоване на “Приват-

ну Духовну Дівочу Гімназію з викладовою мовою українською”, в якій довелось мені вчитися якраз в останньому році її існування.

На жаль мені було всього одинадцять літ, вчилася я в другій класі, але згадаю принаймні дещо, хоч про наш педагогічний персонал, про наш шкільний уклад, та про все, що зафіксувалося в дитячій голові за цей коротенький 1928/29 шкільний рік.

Єпархіальне училище за царизму, маю враження, була виховна інституція, в якій в супер-релігійному дусі тренувалося будучих взірцевих матушок, гідних життєвих подруг священикам-душпастирям. Думаю, в програмі цієї неповно-середньої установи, не викладалося ні чужих мов ні латини, а натиск клалося головним чином на релігію. У нас також релігія була на першому місці, але впроваджено французьку мову, латинську мову так як і у всіх інших гімназіях, не духовних; крім того дуже важною була старослов'янська мова, все ще чомусь російська мова, польська мова як державна, ну і своя рідна українська, на якій викладались всі інші предмети.

В останнім році свого існування гімназія мала тільки 7 клас замість вісім; учениці видно або перейшли до інших шкіл, що мали права прилюдности, або повиходили заміж, або з яких інших причин залишили навчання. Перед тим гімназія мала круглу печатку, де довкола був напис: Приватна Духовна Дівоча Гімназія з викладовою мовою українською у Дермані на Волині — а посередині пишався наш православний хрест з трьома поперечками. Та в році 1929 замінено назву **гімназії** на **Комплети гімназійні** з причини браку 8-ої класи.

Хто був творцем українізації нашої дерманської гімназії, та як це проведено, на жаль не знаю, думаю однако, що цей процес пройшов безболісно, бо ж українізувалося українців. Вправді російська мова

ще досить лунала, але щойно з прибуттям наших молодих викладачів патріотів все менше та менше її вживалося. Було чимало різних традиційних слів, які тяжко було викорінити, а деякі з них протривали до кінця і не підлягли українізованню як напр. “девочки”. (Я з Лесею Якимовичівною, перейшовши до Рівенської Української Гімназії пробували ще там переконати проф. Надію Яківну Іщукову, (яка нам звернула увагу), що дівчата це на селі, а в гімназії — “девочки”).

Воно, нема де правди діти, майже у всіх вдома вживалося ще по інерції російську мову, тим більше, що і церковно-слов'янська мова що була уживана в богослуженні, хороспівах та молитвах, вимовлялась по російськи.

Пригадую, коли мій тато привіз мене і я здавала іспит до II-ої класу, то панна Софія Орловська, яка щойно прибула до Дерманя — іспитувала мене з української мови. Дала мені прочитати якийсь коротке оповідання з читанки Багацького. Я читала вголос про хлопчика Івасика, що вчився в місті в школі та тужив за домом і мріяв як це він на Свят-Вечір поїде до мами в рідне село на празник і от учителька підходить до Івасика, гладить по головці та питає чи хочеться йому додому.

Я це прочитала з таким сценічним хистом, міняючи голос, залежно хто говорить, з відповідною інтонацією при запитах чи висловах здивовання чи захоплення, що панна Софія була просто очарована і тільки повторяла — чудесно, чудесно, — і хотіла щось могому татові з цього приводу сказати; мій тато стояв осторонь та розглядав якусь географічну карту, і не почув слів панни Софії, тоді я до нього голосно звертаюсь: — папа, папа, к тебе абрацують! — Панна Софія мало не вмерла з сміху і впродовж довгих років про це не забула. Уже майже пе-

ред матурою в Рівенській Українській Гімназії ще згадувала усміхаючись і при тім жмурячи свої оксамітні очі, як це я тоді після гарного, бездоганно-чистого українського тексту, поправила таким невдалим висловом.

Згадка про панну Софію Орловську ще й сьогодні теплить душу, не тільки мені, а напевно всім хто її з Дерманя пригадує. Сама собою дуже приваблива, молода, ідейна та повна енергії була абсолювенткою філологічного факультету Українського Вільного Університету в Подебрадах, (Чехословаччина). Дерманська гімназія, думаю, була її першою учительською посадою.

Склад педагогічного персоналу був слідуєчий:
о. Іульян Осенецький — релігія і церковно-слов'янська мова.

Павлюк Афеноген Максимович — директор.

Карашевич Арсеній Іларіонович — українська мова в старших клясах та заступство директора.

Огій Антін Іванович — мовник, україніст, викладав філософію в старших клясах.

Орловська Софія — українська мова, також руханка.

Глінські Станіслав — польська мова.

Зерчанінов Боніфатій Олекс. — латинська мова і російська мова.

Яцковська Наталія Ніканорівна — французька мова в старших клясах.

Павлючиков Іван Корнилович — географія.

Політаєв Олександр Василевич — природознавство в I, II, III кл. та фізика в старших клясах.

Степанов Олександр Степанович — хемія.

Ревуцький Сергій Григорович — математика.

Левицька Наталія Андріївна — історія.

Аркадіїв Іван Федорович — спів і диригенство гімназійного хору.

Должанська Таїсія Іоїлівна — ручні праці, рукоділля.

Класні дами:

1. Боярська Євгенія Федорівна — попередньо викладала математику в нижчих трьох клясах.

2. Червінська-Кравчук Лідія Тимофіївна — (попередньо викладала російську мову).

3. Должинська Таїсія Іоїлівна — рукоділля та господарський заряд.

4. Шмігельман Лідія Федорівна — (попередньо була директором гімназії).

Я більше ніж певна, що половина вищезгаданої професури належала до учительського персоналу колишньої семінарії та школи, закритої поляками. Частина викладачів, думаю, мешканці Дерманя, мали у нас тільки по кілька годин тижнево і робили це з певністю про публіко боно, а не для зарібку, маючи видно якісь інші засоби для життя. Ті ж, що були на повнім zatrudненні, мешкали на лівому крилі нашого гімназійного будинку, що мав форму поширеної літери П. Найдовшим мешканцем там, безсумніву, був отець Іульян Осенецький, що за ціле своє життя випустив у світ не одну серію абсольтентів.

Директором в тім році (1928/29-ім) був Афеноген Максимович **Павлюк**, припускаю, корінний мешканець Дерманя, що крім свого козацького прізвища та ще мав сугубий козацький вигляд. Не будучи ані надміру високим, ані кремезним — виглядав живцем взятим з безсмертної картини Репіна. Предметів жодних не викладав і ми його бачили досить зрідка.

Заступником директора був Арсеній Іларіонович Карашевич, що викладав українську літературу в старших клясах, та був надзвичайно приемним і загально-любленим, до того прекрасно віршував. Не знаю чи він пробував серйозно писати які поеції, але пам'ятаю як ми з альбомчиками в руках просили його

го щось вписати. Він брав альбомчика і кожній з нас по черзі вписував короткого віршика. Оттак просто поглянув на дівчинку і, здавалось зовсім без надуми, писав. Моїй подрузі Оленці Якимовичівні написав так:

Є у нас одно дівча
Як сунічка спід куща.
Ви не знали того дива?
То-ж Оленка чорнобрива!

А мені написав так:

Є внас дівчинка така
Трошки вища від горшка,
Причепурена як ляля
Звуть її Книшівна Галя.

Я дійсно була дуже маленькою, тай наймолодшою з усієї нашої другої кляси, мені було всього одинадцять літ. Половина дівчаток були старші від мене на два і на три роки.

З 4-ох наших викладачів, що були чистокровними росіянами, (Політаєв О. В., Зерчанінов Б. О., Павлючиков І. К., Войнова О.) найсимпатичнішим був Іван Корнилович Павлючиков, викладач географії, який вповні володів українською мовою. Він, провадячи лекцію любив голосно викрикувати. Ми вивчали про найвищі гори та найбільші ріки земної кулі, також про озера. Він викрикував — Озеро Ті-ті-ка-ка!! — а ми всі: — ой Іван Корнилович, і смішна ж назва! Ну, де знаходиться це озеро? А він з зарозумілою півусмішкою мовчав, що означало — а бачите яка цікава лекція географії? І правда, завжди була цікава; особливо коли одного разу він приніс прилад, званий теллурій, для наглядної демонстрації рухів землі довкола осі, також оборотів місяця довкола землі, та залежних від цього фаз місяця. Я уважала це вже за вищі науки і аж про це написала додому в

листі, що вивчаємо астрономію, про місяць, як він та чого світить.

Польську мову викладав Станіслав Глінські зі Здолбунова. Ми його називали “Динда”, не знаю звідки й чому ця назва. Носив він на собі костюм оборонного кольору, подібний до військової уніформи (може був “легйоністом”). Лагідної, добродушної вдачі, та як викладач — зовсім не вимагаючий. Нас II-гу клясу трактував цілком як малих дітей. Пам’ятаю, ми підходили до нього і просили: — пане професоже, нех пан зроби страшне, — тоді він насплював брови, надимав вуса і сопів, а ми закривали руками свої лица та удавали настрашених.

В тому ж шкільному році прибув вперше Антін Іванович Огій, родом з Корця, мовник-україніст, це вже з молодого покоління. Маю враження, що студював десь за кордоном, може і в Чехословаччині. Також прибув новий викладач математики — Сергій Григорович Ревуцький, молодий пристійний, ввічливий, енергійний — тішився популярністю всієї гімназії, крім того він був вихователем нашої II-ої кляси. Маю відомості з Рівного, що в зимі 1969-го року він помер в часі епідемії інфлюенци і похований в Шпанові біля Рівного, де працював в середній школі і звідти, здається, був родом.

Нове українське лице та свіжий національний український дух дістала гімназія з прибуттям молодого горячої патріотки, відданої всеціло своїй учительській професії — Софії ОРЛОВСЬКОЇ, що закінчила вищі студії в Празі. Вона владно заволоділа наші душі, посвячуючи нам, поза лекціями, весь свій вільний час. Ми її щиро полюбили. Також лекція української мови з нею, це була одна з найбільш улюблених годин. Це головним чином її заходами і стараннями та під її особистим керівництвом улаштовувалося різні літературні вечори, академії, на які ми приготували

деклямації, народні танки, маленькі п'єси, інсценізації, а навіть балет. Крім української мови учит. Софія провадила також і руханку і власне на цих годинах ми муштрувались до наших святочних імпрез.

Пригадую балет “Видиш брате мій” під мелодію цієї ж пісні, також інший — “Човник хитається серед води”, крім того чудесні гімнастичні вправи під мелодії наших народних пісень, як в темпі вальсу “Я бачив як вітер берізку зломив” з відповідними рухами та жовто-блакитними стяжками в руках, ми навіть демонстрували ці вправи на сцені під час концерту.

Крім того учит. Софія вчила нас різні гри з хороводами як “Понадився журавель до бабиних конопель”, або “Ходить гарбуз по городу, питається свого роду”; також багато гарненьких пісень-веснянок як “Куку, куку, чути в ліску”, “А вже весна, а вже красна”. Всього не в стані пригадати.

Величаво відсвятковано було в тім році академію в честь Т. Шевченка, а все завдяки жертвеним зусиллям нашої дорогої учит. Софії, ну і також нашій ширій співпраці.

В день академії заля наша була вщерть виповнена місцевою публікою. Село Дермань мало багато інтелігенції та національно-свідомих громадян, що радо відвідували наші гімназійні імпреди. В програму входили крім реферату, хорові точки, деклямації, мелодеклямації, дитяча сценка — “Вінок на могилу”, в якій діти, співаючи, плетуть вінок на могилі Кобзаря, та ставлять свічечки з відповідними монологами та співами’ пригадую свої слова: “ще одну (свічечку) отут на груди, де те серце, що любило рідну землю без облуди”. Однак найбільше ефективною випала інсценізація “Лілея”, за одноіменною поемою Т. Шевченка “Чому мене, як росла я, люди не любили?”. Лілеєю була учениця — блондиночка старшої кляси (забула прізвище), в майстерно зробле-

нім костюмі лілеї-квітки, а Цвітом Королевим — Юля Максимович, чорнявка, уч. 5-ої класи — в розкішнім пурпуровім костюмі; решта дівчат-квітів — довкола. До цієї постанови ми довго приготувались, споруджуючи відповідні костюми для всіх дівчат учасниць. В кінці при словах “і Цвіт Королевий схилив свою головоньку червоно-рожеву до білого пониклого личенька Лілеї” — квіти-дівчата, довкола тихо танцюють. Завіса падає. Враження зробило сильне. Публіка захоплена. Академія вдалася на славу.

Не могла би перелічити всієї нашої діяльності, їй ніколи не було кінця, ми завжди до чогось приготувались та щось вивчали.

Тепер згадаю про наш шкільний уклад та про наш буденний “модус вівенді”.

Ми були Духовною Гімназією. Духовність ця полягала в тім, що на молитви зуживалося багато часу. Спільні всегімназіальні молитви рано і ввечері, перед їжею і по їжі, перед лекціями і по лекціях, не кажучи вже про відвідування монастирських богослужень в навечір'я свята і в саме свято. Також на предмет релігії клався великий натиск. Релігії не можна було легковажити, як це я знаю пізніше у всяких середніх школах знав там чи не знав, а діставав, як правило на свідоцтві “дуже добре” з релігії. В нашій гімназії о. Іульян Осенецький був спеціально вимагаючий і, замість “п'яток” ставив “трійки”, себто тільки “достаточо”, а й на це “достаточо” треба було добре вміти. Він же вчив нас ще й старої церковно-слов'янської мови, як окремого предмету і також ставив переважно трійки.

У мене з ним від самого початку (себто від вступного іспиту) не дійшло до особливої гармонії. Передусім його суворий, майже непривітний вигляд, в протилежність до інших професорів, вразив мене і якось настроїв неприхильно до себе. Не пригадую

всіх його іспитових питань, правдоподібно це були рецитуння молитов. Потім він запитав яких я знаю царів, то я без надуми відповіла — Ісуса Христа. О. Іульян підтвердив, що це цар небесний, але хотів знати про яких царів земних мені відомо. А я дуже добре знала і про царя Давида, що став царем за свою перемогу над Голіатом і про його сина премудрого Соломона; більше того, я знала напам'ять цілий 50-ий псалом Давида, а й про те з якої нагоди він його створив, та який гріх відмолював. А тут на мене дивилися два холодні, сталеві ока, без дрібки м'якості чи усмішки і це мене відштовхувало і я мовчала. В результаті — трійка, себто достаточо. Достаточо було і з слов'янської мови, дарма що я читала і молитви, і на вечірнях “Первий час”. Пізніше я щойно довідалась, що о. Іульян був тяжко хворий на серце і мав навіть колись серцевий припадок в клясі під час лекції. В тому ж році, здається в лютому, він упокоївся.

Всі церковні свята, не тільки “дванадесяті”, святкувалося; лекцій в той день не було, а ми всі парами ходили на Службу Божу, до монастирської церкви. Ми також мали право пропустити лекції та йти на Службу Божу до церкви в день свого Ангела. Колись, кілька Галин (Якимович, Барановська) йшли до монастиря молитися в день Галини, але то не важно і я йшла з ними. Молитись ніколи не забагато. Дирекція не протестувала, а піддержувала такий порядок.

Наш робочий день починався о годині 7-ій рано. Дижурна “класна дама” проходила через наші спальні з дзвінком в руці та будила нас. Ми бігли митися, ніякого водогону у нас не було. Умивальниці примітивні, бляшані водяні резервуари з кранами вниз, які треба було натискати вгору. Зовсім трагічна справа з туалетами, що знаходилися на приличній дистанції

від будинку школи на північ. Вертались до спальні, вбирались і пів до восьмої ми всі були вже в залі для спільної молитви, що складалася зі співу та читання з молитовника ранішніх молитов. Читали ми по черзі, щодня інша учениця. Заспівували молитву старші учениці. Потім під проводом дижурної “класної дами” сходили парами вниз, на перший поверх, де містилась наша столова (це на правому крилі будинку). Перед їжею всі стоячи співали “Отче наш”. Сідали, снідали. По скінченні знов співали коротеньку молитву: “Благодарим тя Христе Боже наш, иже наситил еси нас земних Твоих благ, не лиши нас и Небесного Твоего Царствия”.

Біда в тім, що саме тих “земних благ” та був недостаток. Харчування було досить лихе. Це одно, що затьмарювало наше життя, бо ми майже завжди були голодні. Ніколи не пригадую на столі ні масла, ні навіть цукру чи мармеляди; ніколи білого хліба, за винятком в неділю ввечері до чаю дві маленькі булочки. М'ясо дуже рідко. На жаль ніколи не пам'ятаю доброго українського борщу. Ласощами уважалися зрідка-макарони з сиром (кљюски). Найчастіше був картопляний суп “кандьор” та страви з картоплі, особливо популярний форшмак. Форшмак це оселедці перекручені на м'ясорубці та змішані з м'ятою бульбою, дрібно-посіченою цибулею, сіллю та перцем. Воно і не погано тільки вже занадто часто повторювався цей форшмак, бо піст був обов'язковий. Це “меню” скорше подобало б монахам-затворникам, плоть усмиряючи, а не молодим дівчаткам, що ростуть і потребують протейну.

Правда, хліба було досить. Можна було піти на кухню і попросити. Так ми й робили. До того самі купували в маленькому склепiku у “Гарасіка” — цукор і їли з хлібом. Багато дівчат діставали харчеві пачки з дому, в яких звичайно було сало і коржики, це була у великій мірі допомога.

Не знаю кого було винуватити за таку господарку, але думаю причина проста — грошовий недостаток. Як через сон пригадую, що мій тато платив за мене місячно 45 зл. польських. І якщо з цих грошей вплачуваних ученицями треба було утримувати всю школу, світло, опал в зимі, обслугу, та виплатити місячну “гажу” викладачам — то легко зрозуміти чому з харчуванням було погано. Крім того деякі з учениць були звільнені від платні наполовину, а сироти по священниках, цілком певно не платили нічого. В результаті легко представити яким скупим бюджетом розпоряджав гімназійний заряд.

Вертаючись до шкільного порядку. Після снідання ми розходились по клясах і починалися лекції. Перед першою лекцією обов’язково молитва, яку читала щодня інша дижурна учениця:

“Милосердний Господи! Пошли нам ласку Духа Твого Святого, що подає та зміцнює духовні наші сили, щоб ми, переймаючи науку, вирости Тобі Творцеві нашому на славу, батькам нашим на втіху, Церкві й Україні на користь”.

По четвертій лекції о 12-ій год. таким же чином парами під проводом класної дами сходили ми знов до їдальні на обід. Співали знов молитву і перед і по обіді і назад знову парами по клясах. Звичайно було ще дві, або одна лекція, згідно з розкладом годин, і по закінченні останньої лекції дижурна кляси читає молитву:

“Дякуємо Тобі Творцеві нашому, що сподобив нас ласки Твоєї, і ми вислухали навчання. Благослови наших старших батьків та учителів, що ведуть нас до пізнання добра і дай нам сили продовжувати науку нашу Богові на славу, Церкві й Україні на користь”.

Після цього ми були свободні. Деякі йшли до спальні, відпочивали, читаючи цікаву книжку, деякі

реперували панчохи тощо, а також в цім часі під проводом класної дами можна було йти на прогульку, хто хотів. О годині 5-ій всі муіли бути в своїх клясах. Цей час ще з російська називали “занятная”, себто час для занять самостійних і приготування з поодиноких предметів до лекцій слідуєчого дня. Також в цім часі бували проби хору всегімназійного, бували репетиції маленьких п’ес, що ми їх з п. Софією приготувляли до чергового концерту, для цього ми радо посвячували наш свобідний час в суботи по лекціях, або в свята і неділі по полудні.

О годині 8-ій ввечері ми парами сходили з класною дамою до їдальні на вечерю, а пів до 9-ої всі збирались на спільну молитву в залі. Після цього розходилися по спальнях на сон грядущий.

В православні свята лекцій не бувало. Вся гімназія парами йшла до монастиря на Службу Божу в навечір’я свята і в саме свято. Монастирські Богослужби як правило дуже довгі, а в той рік служено “архиерейським чином, то й ще довше, бо в монастирі перебував на “покуті” високий духовний достойник єпископ Пантелеймон.

“Покута” це було примусове заслання духовника на кару до монастиря за якісь там, допущені ним, провини. Про вину рішав суд і слідство спеціальне президіум, формоване Синодом Православної Церкви, яке досліджувало справу та виносило засуд. Шкода, що я була занадто мала та нездібна поцікавитись, за які-такі гріхи єпископ Пантелеймон був позбавлений свободи та змушений жити під суворим монастирським ригором.

Отже Богослуження відправлялись особливі, урочисті з спеціальними хороспівами, з участю Владики. При його появі хор велично відспівував по грецьки: “Тон деспотін, кієрхереаімон кіріє філоте, іс пола еті деспота”.

Наш гімназійний хор включувався в монастирський чудесний мішаний хор, яким управляв здібний диригент пан Кибалюк. (Він мав якесь чудернацьке прізвище, але не можу пригадати.) Наші старші учениці приймали участь в читанні “Часів”, “Шестопсалмія”, а навіть я маленька читала з Часослова “Первий Час” (Милость и суд воспою Тебі Господи, пою і разумію в пути непорочнем...).

Здавалось би малих дітей як ми, мусіли б знурювати довгі Богослуження, але навпаки всі ми вистоявали з любов'ю, побожністю і молитвою.

Люблю я наше православ'я! Такого урочистого Богослуження як ми не має жодне інше віроісповідання. Недаром наші славні предки, Київські Русичі, побувши в Царгороді, очарувалися Східним Православним Обрядом, чому і вибрали якраз цю, а не іншу релігію для нашого Краю.

Шкода, що не можу нічого розказати про життя монастиря чи про монахів. Запам'яталося тільки ім'я отця Адама. Це був монах в чині диякона, що служив кожної служби і був у нас на очах. Сам собою був гарний, високий, стрункий, чорнявий, з довгим хвилованим волоссям, а найважливіше співав прекрасним дзвінким тенором.

Гарний тенор це велика Божа благодать. Думаю, що всі співці минулого, оті, що про них пишеться, як про грецького Аріона “карміне куррентес ілле тенебат аквас”, що коли співали, то біжучі води зупинялись, щоб послухати їх співу — всі вони мусіли бути тенори; ні бас, ні баритон не зрівняються і не здібний полонити, як тенор. І коли оцей о. Адам служив, то це просто була краса слухати. Крім того він був світсько ввічливий. Колись я і мої дві подруги Міла Славутич і Міла Гайденко йшли разом з монастиря через дорогу і зустріли о. Адама. Ми всі три були одного росту, тільки я була дещо грубша від

моїх подруг. От о. Адам подивився на нас і каже: “Оце ж які три рівенькі як три херувимчики”. Він і думав і порівнював по біблійному.

Назагал ми всі були дуже співучі. Співали наші мелодійні народні пісні. В моїй другій клясі кожна з нас мала спеціального зошита, до якого ми вписували одна другій слова пісень, а знали ми їх безліч.

Пригадується погідні, соняшні дні по полудні осінню і весною, коли ми ходили на прогульки в супроводі наших вихователек і дуже часто учит. Софії. Йшли ми чвірками по вулицях гористого, зеленого, вкритого рясними садами, Дерманя та співали маршові народні пісні. Запам’яталися такі як: “Гей там на горі Січ іде”, “Їхав козак на війноньку”, “Ой на горі там женці жнуть” і в цій же пісні слова, що мені дуже подобалися: “ой хто в лісі озовися, ой хто в полі відкликнися, та викрешем огню та запалим люльку, не журися!”.

А була ще пісня, якої навчила нас учит. Софія і завжди чомусь сміялася, коли ми її співали. Мелодія цієї пісні не мала особливої краси, а слова смішно не гармонізували з нами молодими дівчатками, хоч мала чіткий, маршовий характер. Слова говорять про те, що була це галицька побутова пісня:

“Червоная рожа троянда

Мала я мужа піяка

Нічого не робить тільки п’є

А прийде додому мене б’є

Не бий мене мужу не карай

Лишу ти діти, а сама я піду за Дунай.

Як за Дунай ногов ступила

Білов хустинов махнула”.

Ми однако не зважаючи на зміст пісні, серйозно співали маршируючи, а Софія йдучи по обочині дороги, дивилась на нас своїми ласкавими злегка прижмуреними очима і усміхалась, що ми молоді дівчат-

ка співаємо про мужа-піяка, який прийде додому й “мене б’є”.

Дзвінко лунали наші голоси серед рідного оточення і відчувалося, що довколишнє населення з симпатією нас сприймало. Колись в часі такої прогульки в осені, ми зайшли до якихось людей в садок, де було багато яблук, а також господиня винесла нам вже зірвані сливки в решеті. Ми з насолодою вкушали це “обиліє плодів земних”; шкода, що не знаю прізвиська цих гостинних господарів.

З нами звичайно була дижурна “класна дама”. Їх у нас було 4.

1. Лідія Федорівна Шпігельман, бувша директорша, м’яка, добродушна жінка.

2. Євгенія Федорівна Боярська, гарненька, сувора, вимагаюча.

3. Лідія Тимофіївна Червінська-Кравчук, яку ми прозивали “титла”.

4. Таїсія Іоїлівна Должанська — викладачка ручних робіт, вишивок, вона ж завідувача господарським та кухонним персоналом школи.

На фронтівій частині першого поверху, себто під нашими гімназійними клясами, спальнями і залею, в приміщенні ідентичнім своєю структурою, містилась польська державна 7-миклясова школа. Між нами не було ніякого контакту, за винятком спільного відсвятковування польських національних свят, як день незалежності, ім’янини Пілсудського, та Конституції 3-го травня.

До таких свят ми приготовляли спільну програму, в якій наш гімназійний хор злучувався з хором 7-кл. школи; ним кермував учитель цієї ж школи Булас. В програму входили пісні польські і українські, яких Булас нас залюбки вчив. Він виглядом схожий більше до українця ніж до поляка, мусів походити з Галичини. Виглядало, що ті різні “Коломийки”

були йому не чужі, а може й сам в душі почував себе на половину українцем. Також дуже правдоподібно, що прізвище своє переробив з Білас на Булас, щоб може більше “бжмяло по польску”. Пригадую одну з пісень, що пан Булас приготовляв, а саме “Коломийка”, аранжована на мішаний хор:

“Мої любі співаночки, мої складаночки

Скільки я вас наскладала коло матіночки

Мої любі співаночки де я вас подію

Хиба я вас співаночки горами розсію.

А як буде добра доля я вас позбираю

А як буде лиха доля я вас понехаю.

Будуть мої співаночки горами співати

А я буду молоденька по світі блукати.

Ой я ходжу при Дунаю, та й так я думаю

Нема кращих співаночок як у нашім краю.

Заспіваймо ж дівчаточка, бо вже не будемо

Сонце низько вечір близько, та й ся розійдемо.

Як я стану коломийки співати співати

Затужиш ти та й заплачеш та й станеш

думати.

Правда, що українські пісні мусіли бути включені в програму, бо школа хоч і польська та діти виключно українські. Українська мова вивчалась як предмет і викладачем був, здається, цей самий п. Булас.

З цієї 7-класової школи чимало дітей пізніше вступило до нашої української гімназії в Рівному. Деяких можу згадати. Гриць Фридрих, пізніше закінчив юридичний факультет у Львові в 1938 році. Омельчук та його товариш Євген Бухало — обидва вчилися зі мною в четвертій кл., в 1931/32 шк. році. Тоня Новиківна вчилася коротко в 4-ій кл. в 1930 р.

Зі старших учнів чимало дерманців вчало до нашої рівенської гімназії ще перед моїм туди прибуттям. Скоропода Олекса (“старий” — так його

прозивали товариші), зараз працює викладачем в середній школі десь в Україні. Нестерчук, закінчив гімназію в 1934 р., Андрій Кисіль — закінчив в 1930 р. Фридрих — старший брат Гриця Фридриха, пізніше займав посаду лікаря, здається в Мізочі. В 1930-му в 5-тій класі вчилися Отаманчук і Солімчук, обидва дуже талановиті малярі-пейзажисти, пам'ятаю переважно зимові пейзажі, деякі вправлені в рамки прикрашували наші класи-кімнати. Мою враження, що обидва походили з Дерманя. Не можу нічого сказати про пізніші річники, бо здавши матуру в 1935-ому році, виїхала з Рівного і не мала зв'язку з гімназією.

Я вже згадувала, що в гімназії ми мали власний хор, який провадив високо-кваліфікований професіонал — диригент та музикознавець — Іван Федорович Аркадійв, думаю колишній викладач семінарії. Колись пригадую улаштований ним всегімназійний вечір в залі, на якому він зробив дуже цікаву доповідь з історії церковного співу.

Крім регулярних годин співу, згідно з розкладом, ми мали з ним проби хору. Під його проводом в тому ж таки році весною ми поставили оперету М. Лисенка “Запорожець за Дунаєм”. Мужеські ролі виконали місцеві дерманці і сам п. Аркадійв відіграв роль Івана Карася, маючи прекрасного баритона. Жіночі партії виконали учениці нашої гімназії. Роль Одарки поділено на двох сестер Демидюківних Ганю і Таню. Роль Оксани грала учениця 5-ої класи Юля Максимович.

Ганя Демидюківна мала драматичне сопрано, а Таня прекрасне колоратурне сопрано. Дівчина ця мала дорогоцінний скарб в своїм голосі, але не було кому нею зайнятися та вибити на верхи безсумнівної слави. Вправді вона пізніше, коли вчилась в нашій рівенській українській гімназії, співала солісткою в рівенському катедральному соборному хорі, за що

навіть діставала гонорар. Її високо цинив диригент Фірко́вський, а парафіяни захоплювалися красою її голосу. Та передвчасне подружжя з людиною невартою її, привело до страшної трагедії і так згинуло марно молоде її життя і прекрасний талановитий голос.

Отже партії Одарки вивчала її сестра Ганя і вона — Таня, будучи тоді тільки в 4-ій класі. Пригадую з листочком нот ходила вона по спальні і співала “як крізь землю провали-----вся--- вдома чом не ночував”, а я підходжу до неї і кажу: “Ти Таня неправильно співаєш, то треба оттак” і проспівала їй правильно не дивлячись в її листок з нотами. Вона глянула вниз на мене своїми круглими здивованими очима і каже: “А ти звідки знаєш як правильно?”. А я, змалку, маючи добрий слух, знала всі головні партії з цієї оперети тому, що мій тато режисерував “Запорожця за Дунаєм” з аматорським гуртком в тій місцевості, де ми жили. Мій тато, директор народної школи, любив і знав спів, прекрасно читав ноти, диригував церковним і світським хором впродовж років, мав в хорі приличні сили, особливо дівчат-солісток. Мені було тоді приблизно 7 років і я також вже співала у тата в хорі. Пригадуються обставини, серед яких створено аматорську групу та виставлено на сцені цю невмирущу оперету М. Лисенка.

Отже недалеко від нас в селі Бабин, знаходився табір роззброєних поляками колишніх українських вояків. Приміщені вони були початково в неурухомленій ще тоді цукровій фабриці. Це було жахливе положення людей без засобів та виглядів на життя. Згодом умови поправилися, коли пущено в рух фабрику. Це дало працю, заробіток і прогрес. Багато з них почало робити знайомства з довколишнім населенням і мій брат, зовсім несподівано, зустрів серед них друга свого з дитячих років Льоною Янківського,

який крім того був ще й учнем нашого тата. Це була дуже радісна зустріч, коли цей Л. Янківський відвідав нас, привівши й своїх товаришів. Батьки мої завжди були гостинні-хлібосоли і раді були гостям у всякий час. Відтоді ми завжди мали гостей. Наша мама приготувляла в неділі та свята великий обід, пекла пиріжки, а в тата, як правило була і горілочка і налибочка, що робило трапезу і веселою і шумною. Серед гостей бували старшини (генерал, полковник), а і серед вояків було багато освічених, інтелігентних і талановитих юнаків. Пригадую артиста-малюра, Єрмолаїв, що на мою просьбу малював мені олівцем пейзажики. Був серед них талановитий драматичний артист Старченко, були дуже гарні співаки. Знайшовся хтось, що зформував хор. Оттоді зродилась ідея, щоб поставити на сцені "Запорожця за Дунаєм", з тим, що мій тато візьметься тренувати окремі партії. Репетиції відбувались в літі у нас в шкільному приміщенні. Я мала змалку добрий слух, то й вивчила напам'ять, по словам мого тата, бездоганно, всі головніші арії та чула як хтось фалшував. Тому й тепер не завагалась поправити старшу від себе Таню Демидюківну, чуючи, що вона неправильно завчала свою партію. Все мені було знайоме і сама п'еса і мелодії. Приготування до цієї вистави тривали досить довго і десь приблизно в місяці травні 1929 року її виставлено в нашій гімназійній залі. Ролю Карася Івана грав наш диригент Іван Федорович Аркадіїв, а ролі Андрія та Султана два інші дерманські співаки-солісти. На жаль не знаю прізвищ. Особливо Султан, дуже симпатичний собою добродій, з характерним виразом обличчя, чорнявий та дещо з горбатим носом, дужо вдало імітував турецького султана і прекрасно виконував партію:

Як серцю радісно й погідно
Серед убогих хаток тих

Гаїв і нивок золотих
Щоб міг дихнути я свобідно
Свобідно... —

В день вистави наша гімназійна зала, як звичайно, була виповнена публікою, що з щирим ентузіазмом зустрічала всі виступи. Назагал з захопленням та бурною овацією сприйнято всю постанову, що хоч і на маленькій, примітивній, власноручно сконструованій сцені, вдалася дуже гарно.

Пригадую дуже добре ту погідну весну 29 року, та зелений сад-ліс, що простягався на північ і північний схід від нашого гімназійного будинку. По лекціях та в святочні дні і неділі ми під проводом наших виховательок відбували прогульки по саду і заходили далше в гай. Під час однієї такої прогульки долучився до нас о. Ніканор Абрамович, що в той час також відбував т. зв. “покуту” в дерманському монастирі. З собою він взяв бандуру і от ми в гайку розташувалися: о. Ніканор на пні дерева, а ми молодші учениці посідали довкола нього як коло справжнього кобзаря.

Він сам як людина всім з першого погляду подобався. Приємний, усміхнений, милий і простий в розмові і поведінці. Лівою рукою все пригладжував свою маленьку борідку, а гра на бандурі ще додавала йому особливого чару.

Вправно перебираючи пальцями струни бандури і голосом повним чуття почав здається з “Пісні про Морозенка”:

Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче
За тобою Морозенку вся Україна плаче.

Потім проспівав нам думу з опери “Невольник”:

Ой в неділю вранці-рано сине море грало
Товариство Кошового на раді прохало
Благослови отамане байдаки спускати
Та за Тендер погуляти, братів визволяти...

Ми без упину просили його ще нам співати, докладно не пригадаю, але на закінчення він проспівав нам “Бондарівну”:

Ой в містечку Богуславку, в Каньовського пана
Там гуляла Бондарівна як пишная пава.

Гру на бандурі чула я тоді вперше в житті і зроби-
ла вона на мене особливо гарне враження.

На жаль ми діти не знали нічого про отця Нікано-
ра, навіть ким він був уже в той час, та за які про-
гріхи і проти кого був засланий на монастирську “по-
куту”, яку відбував цілих три роки, а тим більше і не
припускали, яку роль відіграє о. Ніканор в майбут-
ньому, і не гадали, що це буде наш Архиепископ, а
від 1952 р. Митрополит УАПЦ за кордоном.

“Він *) вже тоді належав до тих українських ду-
ховників, які вели постійну боротьбу з протиукраїн-
ськими чинниками, що переважали в управі Синоду
Православної Церкви в Польщі. І так Синод у березні
1928 р. заслав його до Дерманського монастиря на
“покуту”, ніби за церковну несубординацію, бо він
правив служби в українській мові.

Вкінці не було іншої ради як звільнити о. Ніка-
нора з монастиря, бо і там за його почином, піднісся
рух за українізацію церкви”.

Згадаю ще про нашу гімназійну лікарню. Місти-
лась вона через дорогу напроти нашої гімназії, в
дво-поверховому будинку. В пів-сутерині цієї будівлі
жила частинно обслуга нашої гімназії, а на I-ому по-
версі була лікарня.

Завідуючою була старша вже віком довоєнна
дипломована “сестра милосердя” Олександра Філа-
ретівна (прізвища не пам’ятаю). Її знання, взявши
під увагу її довголітній стаж та досвід з певністю
дорівнювались знанням пересічного фельдшера. Хоч

*) Подано за статтею з “Літописа Волині”, ч. ІС-II, 1972 р.

в поважних випадках викликалось лікаря з містечка Мізоча, тільки, що не думаю, що була яка особлива потреба в цім. Найчастішою хворобою серед учениць це був сильний кашель, біль горла, або яканебудь перев'язка. Навіть мені довелось добу чи дві провести в гостині привітної Олександри Філаретівни. Я мала звичайну перестуду. На той час якось нікого більше крім мене не було в палаті. Кімната Олександри Філаретівни була сумежною. Вона боялась може я одна вночі, з переляку бува, де плакати стану, та й почала розказувати мені про зайчика сіренького, що буде коло мене скакати, щоб я не боялась. Я її запевнила, що я не боязлива. Ввечері вона ходила ще з шваброю довкола і молилась вголос. Потім я чула як вона в своїй кімнаті перед сном оббивалась мокрим рушником, по звуку так виглядало.

Над лікарнею, на другому поверсі було приміщення, де мешкала наша дорога учит. Софія. Її вікна були з фронту будівлі і ми часто дивились, коли в неї світилось чи гасло світло. (Писала мені товаришка з Рівного, що в цім будинку тепер міститься буфет, а в будинку гімназії — десятирічка.)

Трохи дальше від нашого будинку лікарні, по дорозі, направо від монастирської вежі-дзвіниці, знаходився наш департамент-стор, а саме маленький склепик Гарасіка. В цім склепику ми купували все своє шкільне приладдя, зошити, олівці, пера, чорнило, конверти, поштові марки, фарби водяні для малюнків, та папір кольоровий блискучий. Цим папером ми обгортали зошити з вправами з того чи іншого предмету, які професор брав з собою додому вправляти та ставити оцінки. Кольор паперу говорив про наше чуття до даного викладача і не раз ми цей колір міняли, що означало зміну нашого ставлення. І так напр. для Софії обгортка завжди була червона — це палка любов. Сергієві Григоровичеві Ре-

вучькому, що викладав математику, та був вихователем нашої кляси — обгортка також червона, хоч пригадую, раз, за щось вже не знаю і він перед нами “провинився” і ми вмиє обгортку зошитів перемінили на жовтий колір, що означало — ненависть. Правда то не надовго.

Крім того в склепику Гарасіка ми купували мило, зубний порошок, цукор, та дешеві м'ятні цукерки, по одному грошеві за штуку, які ввечері розплавлювали над лампами, під час “занятної”, що збільшувало смак. А найважливіше цей склепик постачав нас карточками поздоровлення з днем Ангела, що були потрібні як вода, бо щодня хтось з дівчаток мав ім'янини. В день ім'янин нашої дорогої Софії, ми, друга кляса, подарували їй у Гарасіка куплений, гарненький портретик Шевченка, хоч в кардоновій рамці, але з українським національним бордюром; під зображенням поета — цитата з “Кобзаря” — “Учітеся брати мої...”. Це ми їй з любов'ю для краси її кімнати.

Нашим тайним бажанням було, що от, якби Софія Орловська та Сергій Григорович Ревуцький — побралися. Обоє такі молоді, гарні, ідейні і так нам всім до вподоби. Але, видно, вони про це інакше думали, бо не брались.

Назагал ми друга кляса уважали себе центром. Чому і звідки ця самопевна зарозумілість я так і не можу пояснити. Правда, ми з усіх кляс мали найвищу клясу-кімнату, що була продовженням залі в напрямку сходу. Два чи три великі вікна виходили на фронтове подвір'я. З них ми подивлялися прекрасний вид на південний Дермань. Весною ми відкривали вікна і співали. Піснею вітали Софію, що йшла від свого помешкання напроти, до нас на лекції: — “Куку, куку, чуємо все, гаєм, лісочком, бором, поточком голос гуде”.

А що співучі ми були, то вже ніде правди діти. Ми з Катєю Демидюківною співали постійно. Коломийку ми довільно змінювали:

“ та й так я думаю

Нема кращих співаночок, як в наших Дермані”.

Хоч мало ми знали про саме село-Дермань, але називали його наш Дермань. Ми — друга кляса, відважилася навіть колись заспівувати загальну всегімназійну ранішню молитву “Слава Тебі Боже наш, слава Тебі”, що було привілеگیєю учениць старших кляс. Це вдарило їм на амбіцію і викликало серйозний антагонізм та обурення, що ми такі “фішкуні” з II кл. (себто малята) дерзали заспівувати молитву. А ми дерзали. Та ще й не раз. Це — Катя і я. І всі воленс-ноленс слідували за нами.

Мене з Катєю Демидюк таки життя ще звело співати разом. По розв’язанні нашої дерманської гімназії, я перейшла до Рівенської Української Гімназії, а вона через матеріальні труднощі мала перерву в науці та все таки вступила до нашої рівенської гімназії і закінчила її двома роками пізніше від мене. На протязі шкільних років ми з нею були найбільш активними членами нашого гімназійного хору, а на концертах гімназійних співали дуети.

Згадаю імена і прізвища учениць нашої дерманської гімназії, які ще тримаються в голові. Ірочка Татієвська — уважалася окрасою гімназії під кожним оглядом. Добра учениця, красавиця, поставна, зграбненька, чудесно співала і танцювала. Багатьох старших дівчат були дуже гарненькі. Дві сестри Галя і Женя Соколовські, Єва Зайончковська, Юля Максимович, Нона Гаврильчик, Женя Данилевич, Маруся Мацевич, Женя Значковська, Наташа Рудаківна, Оля Симонович, сестри Демидюківни Ганя і Таня, сестри Якимовичівни Алевтина і Галина, Катя Гардасевич, Галя Барановська, Лена Кульчицька, Ганя Царуківна,

може б з довшою натугою пам'яті вдалось воскресити більше.

За те свою клясу 2-гу пам'ятаю досить добре. Нас було 12 дівчат. Вичислю за порядком як ми сиділи. Гайденко Людмила, Книш Галина, Демидюк Катерина і Марта, дві сестри Матвійчуківни Фаїна і Раїса, Прокопчук Ольга, Якимович Олена, Славутич Людмила, Вишневська Валентина, Потапенко Ольга і мусів ще хтось бути, бо було шість лавок по дві учениці в кожній; може це була місцева дівчинка дерманська, що не жила з нами в гуртожитку. Кляса була дружня і весела. На провесні ходили ми на лекції природознавства в садок і на кладовище, наглядно вивчати проріст весняних бруньок на галузках кущів та дерев. А от на лекції української мови запам'яталося як одного разу ми імпровізували з власної фантазії казку-твір. Це з ціллю вироблення правильности будови речень, зворотів, гарного стилю, ну і для спроби пустити в рух власну творчість. Одна учениця починала казку, доводила історію до певного місця, а далі продовжувала інша учениця. Не пригадую точно змісту казки, знаю, що почала її Міла Славутич про якийсь дрімучий ліс, до якого заблукало двоє дітей і заблудилось. Запам'ятався тільки уривок того спільного твору-казки, з уст Олі Прокопчук, коли до неї дійшла черга: “і от вони йдуть, (себто двоє заблуканих дітей в лісі) аж тут щось як зареве! Грр-р, грр-р, грр-р! (І вона страшно грізно три рази проревіла. Всі слухали з увагою, що буде далі.) От діти полякались, заховались за дерево і крадькома виглядають. Аж бачать з берлоги вилазить здоровенний чорний ведмідь. Встав на задні лапи, випростався, поглянув вправо та вліво і знову ще гірше як зареве! Грр-р, грр-р, грр-р!” (і вдруге вона не кваплячись, ще голосніше ніж попередньо, три рази проревіла).

Тут уже ми всі почали сміятись щиро і голосно, а з нами і Софія, що тільки повторяла: “Ой Олюсю, Олюсю!” А Олюся сама ані трохи не сміялась. Вона хитра. Ревла, а між тим вигравала на часі, обдумуючи, якими торами пустити своїх персонажів. Сама собою була гарненька, тільки груба і з грубенькими ногами. І вже не раз передтим “грала” на сцені ведмедя, так що для неї ревти по ведмежому, було майже природньо.

З письмових праць з української мови, ми найчастіше писали перекази з прочитаних оповідань, але пригадується колись писали і власний твір, і також казку. Учит. Софія мала досить власних українських книжок, з яких давала нам читати.

Перед закінченням шкільного року 1929, десь на початку червня ми, як Духовна Гімназія, відбули прогульку-прощу до головної святині волинської землі — Почаївської Лаври.

Для мене це була як чарівна пригода, що залишила пам'ять на все життя. На превеликий жаль в старшому віці я якось не знайшла нагоди відвідати ці дорогі православні святі місця, щоб побачити дорослими очима той наш культурно-релігійний центр, який на протязі 700 літ був джерелом освіти, промінюючої на всю нашу рідну Волинь. Запам'яталось тільки в малій мірі дещо найбільш важне.

Про деталі самої подорожі також майже вилетіло з пам'яті. Знаю, що з Дерманя ми всі виїхали фірманками. З нами наші виховательки. Їхали досить довго лісом, а там, здається, коротко і поїздом. Прибувши до Почаєва, ми дістали приміщення з двох просторих кімнат-спалень, в яких ми і розташувалися. На другий день перед полуднем ми вирушили оглядати монастир і церкви.

Виглядали ми дуже гарно в своїх святочних гімназійних уніформах. Брунатного кольору суkenочки

та білі фартушки й пелеринки. В цей літній час Лавру відвідувала велика сила прочан. В церквах всюди йшли Богослужби, молебни, акафісти, всюди маси народу, переважно селян з усіх кутків землі волинської. Всюди надписи церковно-слов'янським шрифтом. Пригадую “Чайная для богомольцев”. Відвідали ми і приміщення-їдальню для монахів, де стояли два довгих столи з лавами по обох сторонах і для кожного трапезника глибока металева тарілка з ложкою направо. З накриття виглядало, що “меню” не занадто вибагливе.

З усього баченого найбільше враження зробила на мене Свята Стопа Богородиці, що явилась монахові в вогненному стовпі на горі Почаївській ще в половині XIII століття. Стопа з джерелом цілющої води в Почаєві була знана не тільки на Волині, але і по всій Україні. Тепер щойно прочитавши історичну монографію Митрополита Іларіона про “Святу Почаївську Лавру”, я довідалась, що Стопа Цільбоносна була першою святинею Почаївського Монастиря. Щойно через майже 400 літ, над місцем, де знаходилася Стопа з цілющою водою, вибудовано Троїцький Собор, а з часом на його місці Успенський Собор, в якому Стопа Б. М. знаходиться при вході до собору. Над нею споруджений мистецько-виконаний Кивот і Ковчег. При тому був завжди дижурний монах, що подавав прочанам пляшечки з водою. Ми всі учениці купили по пляшечці святої води. Я привезла цю пляшечку з водою з Дерманя додому.

В тому ж Успенському Соборі знаходилась і друга святиня Почаївського Монастиря. Це був Чудотворний Образ Матері Божої, уміщений над царськими воротами, що опускався і піднімався. За словами Митрополита Іларіона, Чудотворна Ікона була мальована масляними фарбами на липовому дереві. Риза з великих і дрібних перлин, дві золоті корони, на Бо-

городиці і на Спасителеві, з рубінами та перлами. Перед Чудотворною Іконою служилися Акафісти три рази денно.

Велике враження зробила також на мене Печерна Церква, що була побудована над давньою природною печерою на Почаївській Горі. Це було місце, де Преподобний Іов молився. Цю печеру побільшено і в ній заложено Печерну Церкву в честь Великомучениці Варвари; у цій церкві від півночі знаходиться гробниця за шклом з Мощами Преподобного Іова, які були третьою святинею Почаївського Манастиря. Ми всі по черзі підходили до Святих Мощів Преподобного Іова і цілували його руку, що була прикрита парчевою матерією. Я якраз там при гробниці Преподобного Іова відчувала незвичайну святість, більше ніж в інших церквах. Всі стіни були вкриті картинами, переважно малюнками з життя Преподобного Іова. Печерна Церква була холодна і вогка, але в ній постійно відправлялись Богослужби, бо тут знаходились Св. Мощі Преподобного Іова.

Ми всі з особливим настроєм ходили і оглядали всі ті Святощі; кожна з нас купила Чудотворну іконку Пресв. Богородиці (паперову), а також алюмінієвого образка з ланцюжком на шию.

Все тут віддихало нашою славетною чудодійною старовиною. Понад все, це було Чудо заступництва Матері Божої та Преподобного Іова від нападу Турків і Татар в середу 23-го липня 1775 року, звідки постала з часом народна дума-пісня, т. зв. "Почаївська Дума", що була положена на ноти нашим композитором М. Леонтовичем, а прекрасно зааранжована на мішаний хор Олекс. Кошицем.

На велику увагу заслуговувала манастирська дзвіниця не тільки своєю чотирьохповерховою будовою, але й також величномогутнім тоном її дзвонів. Побудовано її на місці негарної поуніятської дзвіниці, що була малою та мала всього чотири дзвони.

За словами Митрополита Іларіона, будову нової дзвіниці в гарному візантійському стилі закінчено в 1871 році, висотою була вона 87 аршинів та коштувала 80.000 царських рублів. Довго після того збирали кошти на належного дзвона і таки за 16 літ дзвін був вилитий та мав 719 пудів ваги, один язик дзвона важив понад 20 пудів. Ціна 14.000 рублів. Крім цього великого дзвона, на дзвіниці було ще 12 менших дзвонів. Цих дзвонів ми слухали під час нашого там побуту.

Слід згадати ще про одну подію, що мала місце якраз в днях нашого перебування в Почаївській Лаврі.

А саме це були відвідини Почаївського Манастиря польським президентом проф. Ігнатієм Мосьціцкім. Не знаю, та думаю мусіло було бути якесь приняття на його честь в самім манастирі, де він мав змогу розмовляти з самим Архиепископом, та з іншими високими представниками манастиря. Пізніше ми були свідками, коли він повільно їхав по дорозі з Лаври, у власній автомашині, зрідка зупиняючись. Його з квітами вітали делегації від самого міста Почаїва, та від місцевих шкіл. Тоді і від нашої Дерманської Гімназії вибрано трьох учениць: одну старшу — красавицю-чорнявку, Женю Данилевич і двох маленьких по боках, мене і Віру Федотову, дочку священника з Мізоча. Женя промовила привітання по польськи і вручила президентові букет квітів, а я і Віра дістали дві великі, шиті з матерії, торбинки, виповнені чоколядовими цукерками. Ззаду в машині був чималий переділ, виповнений пачками з солодощами для обдаровування дітей; робив це президентський ад'ютант-військовик, що знаходився з президентом в автомашині.

Це було для нас, провінціалів, небуденною подією. Будь що будь це був голова польської держави.

Своїм дитячим розумом я пояснювала його візиту як дбайливого суверена, що цікавиться долею “Кресуф всходніх” та хоче наочно переконатися про стан життя підлеглих горожан, хоч і не поляків.

Ще таки того самого 1929-го року, восені, вступивши до III-ої кл. Української Гімназії в Рівному, я мала нагоду побачити на кіно-екрані в програмі ПАТ (польська агенція телеграфічна), зфільмовану подорож президента Річипосполитої І. Мосьціцького по території Волині. Поляки з гордістю показували на фільмі, як урочисто населення Волині його вітало. В тім числі була зфільмована також і його візита в Почаєві. Я бачила на ній виразно дівчаток в білих пелеринках і фартушках, учениць нашої Дерманської Гімназії, уже в той час розв’язаної тими ж поляками, яких президента вони, три місяці перед тим, з квітами вітали.

Простудіювавши монографію Митрополита Іларіона про “Святу Почаївську Лавру” — я довідалась про дійсну причину відвідин Волині, а зокрема Почаївської Лаври”, польським зверхником в літі 1929 року.

“Коли в вересні 1920 р.*) Польща окупувала Волинь, а з нею і Лавру Почаївську — католицьке духовенство розпочало боротьбу з православними за зворот поуніятського майна, на яке поляки, як католики уважали, що мають повне право. В цім піддержав Польщу і Римський Папа через свого нунція Мармаджі, та післав благословення. І так чотири католицькі Архiereї Віленський, Львівський, Луцький і Пінський внесли разом до суду 774 позви, всі одного змісту — “звернути” поуніятське майно, т. зн. церкви монастирі, маєтки, які, ніби, російський уряд відібрав у католиків.

*) Митрополит Іларіон: “Свята Почаївська Лавра”, Вид. “Волинь” 1961.

Найголовніше всіма силами католики прагнули захопити Почаївський Манастир зо всіма маетками. Бувший Митрополит католиків в Росії — Ролп закликав відкрито в пресі, щоб безвзглядно перевести це в діло. Це було загрозливе положення для Православ'я в Польщі. З усього числа 1918 парафій, католики вимагали 774 “повернути” їм.

З цього приводу зродилось назагал серед православних, а особливо в Почаївській Лаврі, страшне обурення, навіть ненависть до Польщі. І якраз в той час візита польського президента була дипломатичним жестом примиря, щоб серед православних пригасити та удобрухати розбурхані ворожі почуття до польського уряду та якомсь пригладити, хоч назовні це пекуче спірне питання.

В слідуєчому році було скликано православний Собор до Варшави, та польський уряд заборонив йому відбутись, тоді організувавсь при Митрополії Комітет Оборони Церков і обернувся в суд на унію.

Завдяки блискуче-професійній юридичній обороні, Комітет, правноканонічними доказами довів неслухність поляків і щойно в 1933 році суд одноголосно ствердив, що унію творили поляки, але церковне майно належало і належить тільки православним. Програла і поляки-католики і Папа з ними. Наша українська фортеця православ'я на Волині — Почаївська Лавра — була врятована”.

Наша гостина в Почаєві тривала, здається, три дні і ми повертались назад через Крем'янець. Заїжджали там до гуртожитку якоїсь гімназії, чи семінарії, та пили чай з булочками. Звідтіль, здається, знов коротко залізницею, а там знову фірманками через ліс додому до Дерманя.

Добігав кінець шкільного року. Виглядало, що ніхто не передчував, ані не передбачував кінця існування нашої гімназії. Це, видно, була несподіванка

зі сторони польського уряду в часі літніх ферій, щоб не так трагічно сприйнялося. Ми учениці, однак, нічого не підозрівали, обмінювалися взаємно адресами, обіцяли писати до себе на вакаціях. Після видання річних свідоцтв ступнево почали роз'їжджатись.

Пригадується той давно минулий шкільний рік, проведений в Дерманській Гімназії. Не було у нас особливих вигід, ані розкошів, ні гарних меблів ні водогонів ні навіть достаточо доброї їжі, але за те ми мали крім нашої рідної Церкви ще й школу в рідній мові, рідних, дорогих учителів-вихователів, рідну пісню на устах. Також, хоч не залишилось сліду від тих гарних, згаданих Уласом Олексієвичем експериментальних городів та клюбів цвітучих, все ж перед нашими очима красувався ще в той час кучеряво-зелений, весняний Дермань. Зозулі кували. Бузки пахли. Будилася в серці радість та охота жити.

Ми вдячні Творцеві за ті гарні хвилини нашого дитинства. За нашу рідну, дружню спільноту учнівську, за ті чарівні Богослужби, хороспіви, молитви, згадка про які ясною зіркою присвічує на нашім життєвім шляху.

**
*

*ЦЯ СКРОМНА ПРАЦЯ ПРО РІВЕНСЬКУ
УКРАЇНСЬКУ ГІМНАЗИЮ
ПОЯВИЛАСЯ ДРУКОМ ТОЧНО В 50 ЛІТТЯ
МОГО ПРИЇЗДУ ДО РІВНОГО.*

ГЕРБ - ВІДЗНАНА Рівенської Української Гімназії. Це три літери РГУ, обрамовані з одної сторони галузкою з дубових листків, а з другої галузкою з лаврових листків. До впровадження загально-польської уніформи в 1933-ому році, цю відзначну учні носили на шапках.

Проф. д-р Михайло Гуцуляк

Федір Ілльович Пенарський, засновник гімназії, її перший директор та концесіонер, стор. 127

Д-р М. Гуцулян промовляє на з'їзді абсолювентів у 1968 році в Нью-Йорку. Біля нього проф. Н. Іщук, стор. 161

Рівне. Свято-Воскресенський Собор. Знімок з 1943 р., стор. 34

Його Преосвященство Єпископ Полікарп біля нашої гімназійної церкви при вул. Бармацькій. Зліва Сергій Журанівський; справа видно посла С. Скрипнина, стор. 126

Світлина моїх батьків і родини з 1927 р.: Зліва перший ряд: сестра Марійна, наймолодший брат Филімон, найменша сестра Настасія. Другий ряд: найстарший брат Оленса, батько Василь, мати Настасія і я. Третій ряд: сестра Олена, братова Донія і середущий брат Йосип. Немає на знімці найстаршої сестри Василини, (бо в Канаді) та середущого брата Павла, який тоді вчився на новаля поза домом. Знімка знята перед родинною хатою. стор. 166

Марія Гуцулян із синами Ерастом і Любомиром

Проф. Михайло Гуцулян

Марія Гуцулян (дружина)

Новозбудована хата в Рівному. Перед фронтними дверима на сходах сидить автор, а біля сходів доня Мельничуків, стор. 171

Ераст Гуцуляк — фармацевт (старший син), стор. 169

Любомир Гуцуляк — адвокат, стор. 173

Роман Андрієвич Вербицький,
учитель природи й фізики,
рін 1935 стор. 137

Проф. Павло Сиротюк
з Трентону, США
стор. 87

Д-р мед. Василь і Емілія
Стефурані,
стор. 186

Учні 5-ої класу з виховательною Н. Іщуковою в 1935 році.
стор. 138

Будинок колишньої гімназії у Рівному, у якій вчився
письменник В. Короленко.

Група учениць другої класи з вихователем Іваном Дмитровичем Савюном в 1928/29 шк. році. Внизу зліва направо: І. Наштанівна, забуте прізвище, І. Волошина, В. Глушківна. Другий ряд: невідома, М. Бляхарчунівна, Л. Пінчунівна, невідома, Пенарська. Третій ряд: І. Садовська, В. Левчунівна, Тамара Ковальчунівна, Т. Дахнюківна, Білецьна,
стор. 136

Учні 3-ої класи з вихователем Мануляком,
стор. 137

Матуральна кляса перед іспитами в травні 1935 р., разом з професорським персоналом та основоположником гімназії і первісним директором Федором Ільовичем Пенарським. Перший ряд зліва направо: проф. Роман Вербицьний, вихователь кляси, п. Станковська, Євгенія Павловна Огибовська, Федор Ільович Пенарський, директор Янів Федорович Бичнівський, о. Юрій Шумовський, Надія Янівна Іщунова, Минола Фесюк і Зигмунд Косьор, усі викладачі. Другий ряд зліва направо: Петро Степанюк, Володимир Огибовський (секретар гімназії), Олекса Лисенко, Галина Книшівна, Шолуневич, Віра Левчуківна, Сергій Кушніренко, Євгенія Дублянська, Минола Лівша і проф. д-р Михайло Гуцуляк — заступник директора. Третій ряд зліва направо: Ігор Огибовський, Станковський (викл. гімнастички), Анатолій Маєвський, Саганський, Василь Булавський, Петро Мельничук і Сергій Костецький,
стор. 156

Група учнів і професорів на гімназійному подвір'ї. З професорів зліва направо сидять: Володимир Огибовський (секретар), Роман Вербицьний, Минола Фесюк, Євгенія Ів. Голенніна, Софія Орловська-Богун, директор Янів Федорович Бичнівський, Надія Я. Іщунова, д-р Михайло Гуцуляк, о. Барщевський і Зигмунт Косьор. Зліва вгорі видно фрагмент рівненського Свято-Воскресенського Собору,
стор. 127

Матуристки з 1930 року — перший ряд зліва: Ганя Ковбасівна, Ліда Тинжунівна, Ніля Цвеївна; другий ряд зліва: Маруся Кінець, Натя Оболонська, Оля Зброженівна.
стор. 100

Учні 4-ої класу з виховательною Надією Я. Іщуною та з директором Яковом Бичківським. 1932/33 шкільний рік.
стор. 138

Восьма кляса з панотцем Юрієм Шумовським в лютім 1935-го р. Знімок зроблений під будинком гімназії, безпосередньо перед молебнем та академією в честь бою під Крутами, стор. 220

Кляса, у якій виховательною була проф. Н. Іщунова, на чайному вечорі. Посередині проф. Н. Іщунова, о. Юрій Шумовський і пані з батьківського комітету. Учні з різних кляс, 1934 рік, стор. 138

Частина учнів 8-ої класи 1933/34 з директором Я. Бичнівським і проф. М. Гуцуляком посередині

"Стоднівна" моєї восьмої класи в лютому 1935 року. Спереду сидить вихователь класи проф. Р. Вербицький. На стіні портрет патрона нашої класи — гетьмана Івана Мазепи, стор. 203

Нурс директорів, що його зорганізувала Волинська Шкільна Управа в 1933 році. Зправа при другому столі д-р М. Гуцуляк, 286

Анатолій Довгопольський, син відомого на Волині українського священника, одного з перших українозаторів православної Церкви. Перебував у Празі, там провадив мистецьку балетну групу. Загинув у Рівному, як закладник у німецькій тюрмі стор. 146

Учениці з Межирича біля Корця — Ліда Тижуківна і Антоніна Гороховичівна, стор. 192

Учениці Української Дівочої Гімназії в Дермані на Волині. Зліва Леся Янимовичівна і Галля Книшівна. Фото з пізніших років, стор. 241

Андрій Марченко — учень 8-ої класи, 1930 р. (Підпільник, виконував різні функції, останньою був головою обласного управління Волині. Загинув невідомо в яких обставинах, prawdopodobnie розстріляли німці),

стор. 146

Абсолютна нашаї гімназії —
д-р Наталія Іщук-Пазунян.
Знімок Івана Шенкера, фото-
графа у В-ві "Волинь", Рівне
1943 р., стор. 139

Галина Книшівна,
учениця 7-ої класи, 1934 р.
стор. 90

Галина Талашунівна, учениця,
згодом одруж. Горліс-Горська,
тепер п. Гришно,
стор. 89

Офіцер шведської
торговельної фльоти
— пол. учень Валеріян
Федорчук, стор. 164

**Василь Булавський — учень
8-ої класи 1935 р.
(згинув у партизанці).
стор. 146**

**Микола Лівша,
учень 8-ої класи, 1935 р.
стор. 91**

**Михайло Бляхарчун,
учень 8-ої класи, 1930 р.
(підпільник, загинув у підсовет.
Україні). 142**

**Галина Даценно,
учениця 4-ої класи, 1933 р.
стор. 164**

Всегімназійна прогулянка до Львова у травні 1933 р. З учителів присутні Надія Іщун, Євгенія Огибовська, Станновська, Козяра та М. Гуцулян.

Пластовий гуртон на заняттях. Зправа Антоніна Горохович, Натря Оболонська, Ольга Зброжен, Ліда Тижун, Ганя Ковбаса, Ніля Цвей, Маруся Кінець і Зоя Маєвська, стор. 81

Спільна трапеза на з'їзді абсолювентів РУГ. Посередині проф.
Надія Іщунова, ліворуч д-р Михайло Гуцуляк, праворуч
Митрополит Мстислав.
стор. 162

Проф. М. Гуцуляк з дружиною інж. Д. Нестеренно під час
з'їзду абсолювентів.
стор. 162

Проф. д-р Михайло Гуцуляк, зправа Іра Ненадневич, зліва Натя Демидюк-Вовн, стор. 162

Проф. М. Гуцуляк із своїм колишнім учнем Інж. Дмитром Нестеренном під час з'їзду випускників гімназії, стор. 162

Абсолютенти нашої гімназії на зустрічі, влаштованій в Нью-Йорку 1968 р. В першому ряді зліва направо сидять: Роман Августинович Іщун, Надія Янівна Іщун, д-р Михайло Гуцуляк, о. Юрій Шумовський, Юрій Ярман. Другий ряд зліва: Катя Демидюк-Вовк, Валя Дзіван-Кузьмич, Тамара Скрипник-Яровенно, Люся Спільниченко-Черни, Маруся Іщун-Варвара, Анна Олійник, Валя Підстригач, Богдан Микола Дзіван. Решта стоять; зліва: Леонід Пахолук, Дмитро Нестеренно, Леся Сеґейда-Селепина, Ярно Скрипник, Іра Ненадєвич-Цегельська, Сергій Тетеря, Роман Скоробогатий, Зіновія Доманська-Ілляк, Константин Церневич, Володимир Дроздовський, Наталя Іщун-Пазуняк, Микола Ненадєвич, Леонід Підстригач, Павло Бура, Микола Миськів, Олександр Гнатюк, Філігоній Кравець, Віктор Кулій, Сергій Ілляк, стор. 161

Колишні учениці вітають квітами своїх учителів. Тамара Скрипниківна вручає нитицю рож проф. Гуцулякові, стор. 162

Прогулянка нашої гімназії до міста Крем'янець. Ліворуч проф. Надія Іщунова. приблизно 1933 р., стор. 86

Село Дермань. Манастир, стор. 233

Дермань. Будинок, в якому містилась Українська Дівоча Гімназія. Ліворуч вежа манастирської дзвіниці. Знімок з півдня.

Будинок при вул. В'язничній, що Рівенською Міською Управою був призначений для нашої гімназії в 1930 р. Та будова тривала дуже довго і врешті поляки ввістили там якісь свої уряди.

**Група учениць Духовної Дівочої Унраїнської Гімназії
в селі Дермані на Волині.**

Знімок зроблений в останньому році існування гімназії перед Великодніми Святами в нвітні 1929 р. Багато учениць бракує на знімку. З учительського персоналу присутні тільки п'ятьох: Панна Софія Орловська (сидить в першому ряді серед учениць 1-ої класи). У третьому ряді зліва Таїсія І. Должанська, викладачка "Дівочі праці", вона ж завідувача господарською частиною, інтернатом; у тому ж ряді майже посередині Лідія Федорівна Шпігельман, класна дама та колишня директорна; поруч з нею мадам Олена Войнова викладачка французької мови. У четвертому ряді вгорі посередині Сергій Григорович Ревуцький, викладач математики. Учениці — перший ряд зліва направо: Міла Гайденно, Міла Славутич, Рая Матвійчук, (забута), Клава Ночман, Фаїна Матвійчук, Віра Федотова, Ліда Шумська, Шура Нарпецька. Другий ряд зліва: Ната Федотова, Садовська, Ніна Новін, Катя Демидюк, Леся Якимович, (забута), Марфа

Демидюк, Оля Потапенко, Валя Вишневська. Третій ряд зліва: (забута), Соня Война, Катя Гардасевич, Ганя Царун, (дві забуті), Галя Якимович, Льоля Лотоцьна. Четвертий ряд зліва: Червінська, Лена Нульчицьна, Таня Ключко, Ната Руденко, Єва Зайончовська, (забута), Таня Демидюк, Маруся Міцевич, (забута), Галя Начоровська, (забута), Лена Симонович, Залуцьна, Оля Симонович. П'ятий ряд: Іра Татієвська, Тіна Якимович, Юля Мансимович, Нона Гаврильчин, Женя Значковська, Ганя Демидюк, Оксана Черняк, Женя Данилевич, (забута). На стіні, вгорі, під рушником образ Св. Понрови,
стор. 263

Проголяння учнів до Почаєва і Крем'янця в 1928 році. Знімок на тлі будинку Крем'янецької гімназії, стор. 87

Андронік Симончун з проф. Г. Косміяді. Знімок з 1937 року біля помешнання Г. Косміяді, стор. 140

Колишні учениці Наталка Іщун-Пазуняк і Галина Книш-Боа відвідують проф. Гуцуляна у Ванкувері в липні 1968 р. стор. 91

**Залізничний двірець у Рівному.
стор. 41**

Музично-драматичний театр у Рівному.

Dyrekcja
 Przywódcy w Duchownym Zakładzie
 GIMNAZJUM
 z siedzibą w DERNANOWIE w Wołyniu.
 Dnia 19/III 1928 r.
 № 548

Zaświadczenie
 Okazniczka mniejszego Krzysztofa
 Halcyna uczenia II kl. Fulejskiego gimnazjum
 udaje się do swoich rodziców zamieszka-
 anych we wsi Lianniki pow. Kowalewskiego.

Dyrektor Gimnazjum
 Władysław Krawczyk

Посвідна, на яній ще було написано, "Гімназія з викладовою мовою руською". Пізніше було змінено "Гімназія з викладовою мовою українською", чого не дозволено було в Галичині.

D Y R E K C J A
 G I M N A Z J U M
 w RÓWNIEM
 w P I N I O M Y.
 17 kwietnia 1926 r.
 № 159.

Zaświadczenie.

Zaświadczam, iż okaziciel niniejszego P. S. Michał
 Krawczyk jest rzeczywistym nauczycielem historii i geografii
 w tym Gimnazjum.
 Wydaje się na prośbę P. Krawczyka.

Dyrektor Gimnazjum P. Krawczyk

Dyrektor Gimnazjum P. Krawczyk, który na prośbę rodziców
 Krawczyka Michała, ucznia II klasy Fulejskiego gimnazjum, udaje się do swoich rodziców zamieszkałych we wsi Lianniki pow. Kowalewskiego.

ПІСЛЯСЛОВО

З глибоким смутком усі ми, колишні учні й приятелі сл. п. проф. д-ра Михайла Гуцуляка, сприйняли вістку про смерть нашого дорогого вчителя і приятеля. Відійшов несподівано у час, коли в друкарні закінчувався друк цієї книжки, і коли Покійний збирався виїжджати на відкриття виставки експонатів гуцульського мистецтва, збірку якого Покійний подарував Канадському Національному Музеєві в Оттаві. Під час відкриття її мала відбутися доповідь Покійного про гуцульське народне мистецтво. Заступив батька на відкритті виставки син Ераст.

Книжку довелося винічувати (зібрання і приготування знімків до друку) синові Ерастові, колишній учениці Покійного — Т. Горохович та директорові друкарні "Київ" М. Феданові.

У тексті книжки багато недокладностей щодо дат, прізвищ, редакційні й правописні недоліки, яких вже неможливо було виправити, хоч мала це в пляні зробити Т. Горохович. Покійний дуже поспішав з друкуванням книжки.

Просимо всіх читачів, які зауважать суттєві помилки, подати нам їх, щоб можна було зробити правки. Це стосується зокрема інформацій про наших померлих подруг і друзів, світлу пам'ять яких ми повинні плекати. Книжка М. Гуцуляка це чи не єдине джерело згадок про нашу школу та її учнів. Зокрема цінними в ній є згадки про тих учнів, які загинули з любови до Батьківщини в боротьбі з ворогами її під час воєнної хуртовини. Всі вони склали своє життя у розквіті своїх сил на жертівнику боротьби за кращу долю свого народу.

Т. Г.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО: Бій за три літери — — — — —	5
I. РІВНЕ, ВОЛИНЬ.	
1. Географічний нарис міста Рівного. — — — — —	11
2. Підсоння — — — — —	15
3. Розвиток міста — — — — —	15
4. Село, що проіснувало безперервно від Палеоліту до Атому — — — — —	18
а) Оріньяцька доба — — — — —	19
б) Мідний вік — — — — —	19
в) Епоха бронзи — — — — —	20
г) Стрижова культура — — — — —	22
г) Нияжа доба — — — — —	24
д) Музей барона Ф. Р. Штейнгела — — — — —	25
5. Історія міста Рівного — — — — —	28
6. Культурно освітнє життя Рівного — — — — —	35
II. МІЙ ПОБУТ В РІВНОМУ	
1. Моє прибуття до Рівного — — — — —	41
2. Початки гімназії — — — — —	43
3. Перший іспит зрілості в школі — — — — —	59
III. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В РІВНОМУ	
1. Приміщення гімназії — — — — —	63
2. Господарський Комітет гімназії — — — — —	66
3. Фінанси школи — — — — —	68
4. Батьківський Комітет — — — — —	69
IV. НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ — — — — —	71
1. Контроль навчання — — — — —	75
2. Шкільна Кураторія — — — — —	77
3. Виховання в школі — — — — —	78
4. Гуртки:	
а) Гурток Пласту — — — — —	81
б) Історично географічний гурток — — — — —	83
в) Літературний гурток — — — — —	84
г) Математичний гурток — — — — —	84
г) Культурно освітній гурток — — — — —	86
д) Учнівська кооперація — — — — —	87
е) Гімназійний хор — — — — —	88
е) Драматичний гурток — — — — —	88

